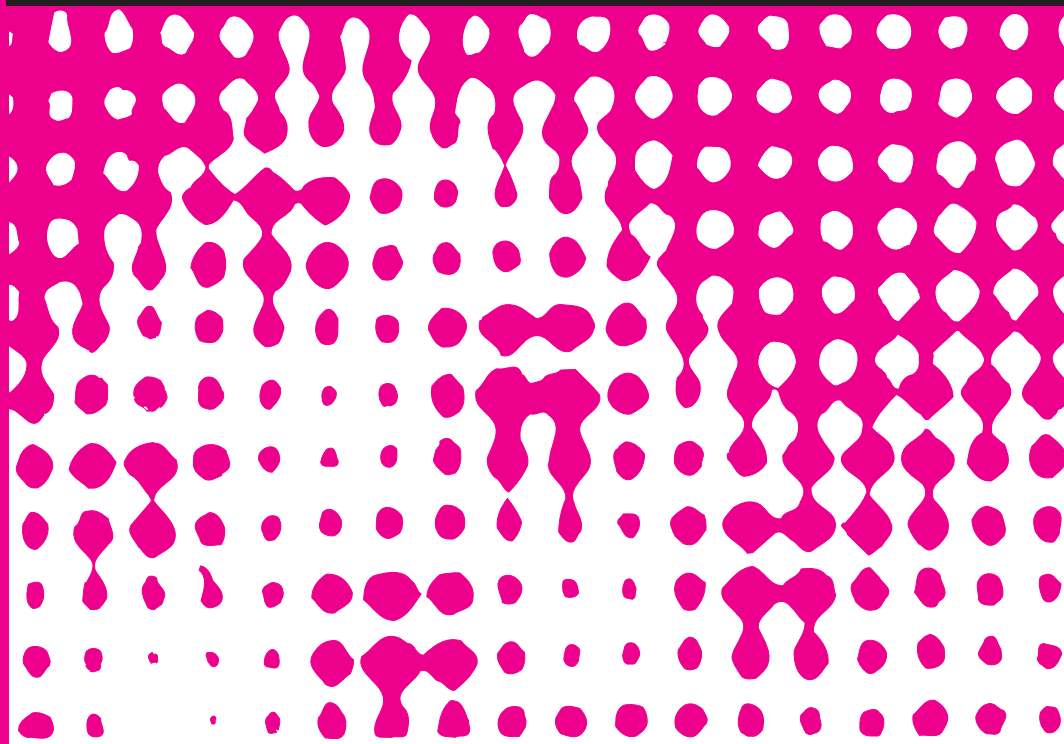

* DEMO 2006 GRAFIE 2

revue pro výzkum populačního vývoje

ČLÁNKY – Sara McLanahan: Prohlubující se rozdíly aneb jak se vede dětem za druhého demografického přechodu ● Ludmila Fialová: Trendy ve sňatkovém chování obyvatelstva České republiky ve 20. století ● Kamila Svobodová: Stárnutí obyvatelstva České republiky podle pohlaví a genderu

SČÍTÁNÍ LIDU ● RECENZE ● ZPRÁVY ● PŘEHLEDY ● BIBLIOGRAFIE

obsah

ČLÁNKY

- Sara McLanahan*: Prohlubující se rozdíly aneb jak se vede dětem za druhého demografického přechodu 77
Ludmila Fialová: Trendy ve sňatkovém chování obyvatelstva České republiky ve 20. století 97
Kamila Svobodová: Stárnutí obyvatelstva České republiky podle pohlaví a genderu 109

SČÍTÁNÍ LIDU

- Josef Ježek – Pavel Čtrnáct*: Sčítání lidu k 1. březnu 1950: Digitalizace a využití nepublikovaných rukopisných tabulek 119

RECENZE

- Historická demografie nejen na Ostravsku – sborník k životnímu výročí profesora Dokoupila (*Ludmila Fialová*) 127
Demografická ročenka správních obvodů obcí s rozšířenou působností (1995–2004) (*Milan Kučera*) 128
O mužské identitě (*Markéta Seligová*) 129
Zahraničná migrácia v Slovenskej republike (*Danuša Jurčová*) 130
Vienna Yearbook of Population Research 2005 (*Kryštof Zeman*) 132

ZPRÁVY

- Z České demografické společnosti – Doc. RNDr. Felix Koschin, CSc. šedesátiletý – Zdeněk Pavlík pětasedmdesátiletý – JUDr. Vladimír Srb zemřel – Konference Rodina a rodičovství – O důchodové reformě – Mezinárodní konference: Postponement of Childbearing in Europe 1. – 3. 12. 2005, Vídeň – Studenti demografie, Malá Skála a regionální populační vývoj na severu Čech 134

PŘEHLEDY

- Co je automatizované kódování příčin smrti 143

- BIBLIOGRAFIE 149

Názory autorů se nemusí vždy shodovat se stanovisky redakční rady.

contents

ARTICLES

- Saha McLanahan*: Diverging Destinies: How Children Are Faring under the Second Demographic Transition 77
Ludmila Fialová: Trends in Marriage in Twentieth-Century Czech Republic 97
Kamila Švobodová: The Ageing of the Population of the Czech Republic by Gender 109

POPULATION CENSUS

- Josef Ježek – Pavel Čtrnáct*: Population Census as of 1 March 1950: The Digitisation and Use of Tables from Unpublished Manuscripts 119

BOOKS AND PUBLICATIONS

- The Historical Demography Not Only for the Ostrava's Region – Proceedings to Life Jubilee of Professor Dokoupil (*Ludmila Fialová*) 127
Demographic Yearbook of the Administrative Districts of Municipalities with Extended Powers (1995–2004) (*Milan Kučera*) 128
On Male Identity (*Markéta Seligová*) 129
Foreign Migration in the Slovak Republic (*Danuša Jurčová*) 130
Vienna Yearbook of Population Research 2005 (*Kryštof Zeman*) 132

REPORT – SURVEYS – BIBLIOGRAPHY

*DEMOGRAFIE

© Český statistický úřad 2006

Vydává ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD ve Studiu GSW, Čs. armády 31, 160 00 Praha 6.

Řídí redakční rada: Ing. Jiřina Růžková, CSc. (předsedkyně redakční rady), Mgr. Věra Hrušková, CSc. (výkonná redaktorka), PhDr. Milan Aleš, RNDr. Ludmila Fialová, CSc., Doc. Ing. Zuzana Finková, CSc., Prof. MUDr. Jan Holčík, DrSc., Doc. RNDr. Felix Koschin, CSc., Ing. Milan Kučera, PhDr. Věra Kuchařová, CSc., Ing. Jitka Langhamrová, CSc., Prof. Ing. Zdeněk Pavlík, DrSc., Prof. RNDr. Jitka Rychtaříková, CSc., Doc. Ing. Eduard Souček, CSc., JUDr. Vladimír Srb, Ing. Miroslav Šimek, Ing. Josef Škrabal.

Vychází čtyřikrát ročně. Informace o předplatném podává a objednávky přijímá redakce.

Adresa redakce: Praha 10 – Strašnice, Na padesátém 81, PSČ 100 82, telefon: 274 052 834, e-mail: vera.hruskova@czso.cz

Informace o předplatném a objednávky vyřizuje firma MYRIS TRADE s. r. o., P. O. Box 2, 142 00 Praha 4.

Podávání novinových zásilek povolila Česká pošta, s. p., Odštěpný závod Praha č. j. nov 6364/98 ze dne 9. 2. 1998

Sazba, grafické zpracování a tisk – Studio GSW, Čs. armády 31, Praha 6, tel./fax: 233 326 945, e-mail: gsw@gsw.cz

Cena jednoho výtisku 48 Kč, roční předplatné 192 Kč + poštovné.
Indexové číslo 46 465 • ISSN 0011-8265 • Reg. zn. MK ČR E 4781.
Nevyžádané rukopisy se nevracejí.

Číslo 2/2006, ročník 48. Rukopis předán tiskárně 14. 3. 2006. Toto číslo vyšlo v červnu 2006.

PROHLUBUJÍCÍ SE ROZDÍLY ANEB JAK SE VEDE DĚTEM ZA DRUHÉHO DEMOGRAFICKÉHO PŘECHODU*

SARA MCLANAHAN**

Diverging Destinies: How Children Are Faring under the Second Demographic Transition

The study is a translation from the American demographic journal *Demography*, Nov 2004, 41, 4, pp 607–627. In this article the author argues that the trends associated with the second demographic transition are following two trajectories and leading to greater disparities in children's resources. Whereas children who were born to the most-educated women are gaining resources, in terms of parents' time and money, those who were born to the least-educated women are losing resources. The forces behind these changes include feminism, new birth control technologies, changes in labor market opportunities, and welfare-state policies. She contends that Americans should be concerned about the growing disparity in parental resources and that the government can do more to close the gap between rich and poor children.

Demografie, 2006, 48: 77–96

V tomto článku se snažím dokázat, že trendy provázející druhý demografický přechod vedou dvěma směry, které vytvářejí větší rozdíly v prostředcích rodičů vynakládaných na výživu a výchovu dětí. Zatímco děti, které se narodily nejvíce vzdělaným ženám***, získávají od rodičů více času a peněz, děti, které se narodily nejméně vzdělaným ženám, dostávají naopak méně. V pozadí tohoto vývoje stojí feminismus, nové antikoncepční technologie, změny pří-

* Článek je překladem: Sara McLanahan. *Diverging Destinies: How Children Are Faring Under the Second Demographic Transition*. *Demography*, Nov 2004, roč. 41, č. 4, s. 607–627. Redakce *Demografie* děkuje redakci amerického demografického časopisu *Demography* za laskavé svolení s publikováním.

** Sara McLanahan, katedra sociologie a institut veřejných a mezinárodních záležitostí Woodrowa Wilsona, Princetonská universita, 265 Wallace Hall, Princeton, NJ 08544; e-mail: mclanaha@princeton.edu. Předchozí verze tohoto článku byla uvedena jako projev na výročním zasedání Demografické společnosti USA Population Association of America konaném 1.–3. dubna 2004 v Bostonu. Podnětnými komentáři k předcházející verzi článku přispěli členové asociace MacArthur Network zabývající se projektem „Rodina a Ekonomika“, dále Anne Case, Andrew Cherlin, Angus Deaton, Greg Duncan, Irv Garfinkel, Josh Goldstein, John Hobcraft, Christopher Jencks, Kathleen Kiernan, Dan Lichter, Robert Moffitt, Robert Pollak a Judith Seltzer, kterým tímto vyjadřuji svou vděčnost. Pomocí či radou přispěli i Kevin Bradway, Marcia Carlson, Christine Connolly, Jean Knab, Regina Leidy, Cynthia Osborne, Christine Percheski a Brenda Szittyta.

*** Pozn. překl.: Zde i dále bylo třeba poněkud upravit termíny používané autorkou pro stupně vzdělání. Vzhledem k tomu, že se systémy vzdělávání v USA a v ČR vzájemně liší a že autorka někdy nepoužívá jednoznačných termínů, překládáme ji používaný termín *most-educated* jako nejvíce vzdělané, *least-educated* jako nejméně vzdělané; termín *college-educated* byl přeložen jako terciární vzdělání.

ležitostí na trhu práce a státní sociální politika. Domnívám se, že by Američané měli být znepokojeni těmito prohlubujícími se rozdíly mezi rodiči, pokud jde o objem prostředků vynakládaných na výchovu dětí, a že by vláda měla zásadněji přispívat ke zmenšování propasti mezi bohatými a chudými dětmi.

Během prvního demografického přechodu, který začal v západních průmyslových zemích na počátku 19. století a pokračoval ještě v prvních desetiletích 20. století, klesla úmrtnost a plodnost a rostly náklady na výchovu dítěte (Coale – Watkins, 1986; Notestein, 1945). Pro děti snížení úmrtnosti znamenalo, že jich méně ztratilo rodiče, a snížení plodnosti mělo za následek, že měly méně sourozenců, se kterými by se musely dělit. Rostoucí zájem rodičů o kvalitu života dětí znamenal vyšší náklady na školní vzdělání. Děti dospívající v padesátých letech 20. století žily častěji v tradiční úplné rodině, těšily se lepšímu zdraví a častěji chodily do školy, než ty, které vyrůstaly před sto lety. Tyto změny zasáhly celou společnost a těžily z nich děti bohaté i chudé.

Jak se vede dětem narozeným za druhého demografického přechodu, který začal kolem roku 1960, tak jasné není. K základním trendům druhého demografického přechodu patří odkládání plodnosti a uzavírání sňatků, zvyšující se počet kohabitací a rozvodů, rostoucí počet dětí narozených mimo manželství a dále rostoucí ekonomická aktivita matek malých dětí (Lesthaeghe, 1995; Lesthaeghe – Surkyn, 1988; Mason – Jensen, 1995). Některé z těchto trendů, jako například odkládání narození dětí do vyššího věku, mají za následek růst objemu prostředků, kterými rodiče disponují, zatímco jiné, jako vzestup rozvodovosti nebo rození dětí mimo manželství, znamenají naopak zmenšování tohoto objemu. Další, např. zvýšení ekonomické aktivity matek malých dětí, mohou znamenat jak ztrátu tak zisk.

Mnoho vědců tvrdí, že trendy spojené s druhým demografickým přechodem mají společný základ a že vycházejí ze společného jmenovatele, kterým je modernizace a růst ekonomické nezávislosti žen¹⁾. Rovněž tvrdí, že lidé, zvláště ženy, přijímající nové společenské jevy jako první, jsou na ně nejlépe připraveni, ze změn nejvíce získávají a nejlépe se vyrovnají s jejich důsledky²⁾. Většina lidí si myslí, že za změny v utváření rodiny jsou odpovědné nejvíce vzdělané ženy. Někdejší viceprezident Dan Quayle získal širokou podporu veřejnosti, když pokáral Murphy Brownovou – postavu z televizní komedie za to, že měla nemanželské dítě. Pro mnoho Američanů se ale Murphy Brownová stala symbolem nové, profesionální ženy, která dala přednost kariéře před manželstvím (Morrow, 1992).

V tomto článku ukazují, že tlaky, jež jsou hnací silou druhého demografického přechodu, rozdělují ženy na dvě skupiny, které mají pro jejich děti rozdílné důsledky. Tendence, jako je odkládání rození dětí a růst ekonomické aktivity matek s dětmi, vedou k růstu objemu prostředků, které tyto ženy mohou na děti vynaložit, zatímco růst rozvodovosti a vzestup podílu dětí rozených mimo manželství vedou naopak ke zmenšování objemu těchto prostředků. Prvním směrem se navíc vydávají ženy, které již nejvíce příležitostí a prostředků mají, zatímco ženy s nejmenšími příležitostmi a prostředky se vydávají tím druhým³⁾.

V důsledku toho dochází během druhého demografického přechodu mezi jednotlivými společenskými třídami k prohlubování rozdílů v objemu prostředků na výchovu dětí (Cherlin, 1996; Haveman et al., 2004; Hernandez, 1993). Děti, pocházející z prostředí s největšími

¹⁾ Lesthaeghe (1995) pořídil vynikající přehled různých vysvětlení těchto trendů včetně vysvětlení ekonomického a ideologického.

²⁾ Toto tvrzení platilo u prvního přechodu a předpokládají ho i teorie druhého přechodu včetně těch, ve kterých je kladen důraz na změny hodnotového systému (Aries, 1980), a těch, které kladou důraz na změny ekonomické (Becker, 1981). Například Blossfeld et al. (1995: 203) studoval vztah mezi dosaženým vzděláním a rozvodovostí a tvrdil, že „lidé s vyšším vzděláním spíše ukončí nešťastné manželství rozvodem a jsou schopnější se s důsledky takového rozvodu vyrovnat.“ Rovněž uvedl hypotézu, že vzdělanostní gradient bude v zemích se střednějšími sociálními dávkami slabší.

³⁾ Mnoho myšlenek uvedených v tomto článku bylo inspirováno projektem nazvaným „Společenské dimenze nerovnosti“, který financovaly nadace Russel Sage a Carnegieho nadace (Neckerman, 2004).

výhodami, získávají další značné prostředky. Ve srovnání s dětmi ze stejné společenské skupiny z období před 40 lety jsou jejich matky vyzrálejší a častěji pracují v dobře placených zaměstnáních. Tyto děti se narodily do stabilních svazků a se svými otci tráví více času. Na rozdíl od nich děti, které se rodí matkám s nejnižším společenským statutem, dostávají od svých rodičů méně, popřípadě nic. Jejich matky pracují v zaměstnáních s nízkými platy. Vzájemné vztahy jejich rodičů nejsou stabilní a o mnohé z nich se jejich biologičtí otcové starají jen minimálně. Ačkoliv jsou jejich rodiče vzdělanější než před 40 lety, získávají tyto děti od svých rodičů méně (Coleman, 1988).

Domnívám se, že k narůstání rozdílů v objemu prostředků poskytovaných dětem přispívají čtyři okolnosti: druhá vlna feministického hnutí, vývoj nových antikoncepčních technologií, změny podmínek na trhu práce a změny státní sociální politiky. Tyto změny způsobily, že se zlepšily možnosti jen pro některé skupiny žen. Nových příležitostí se chopily a nejlépe jich využily zvláště ženy z prostředí, které již před tím skýtalo výhody, zatímco ženy z méně výhodného prostředí dále zaostávaly. Wilson (1980) došel k podobnému závěru, když sledoval dopady hnutí za občanská práva na Afroameričany.

Dále se domnívám, že by Američany měl znepokojovat růst těchto rozdílů, především zvyšování počtu osamělých matek s nižším vzděláním. Ačkoliv někteří analytici tvrdí, že mateřství neprovdaných žen ukazuje větší ekonomickou nezávislost a rovnocenné postavení žen s muži, skutečnost, že takové chování odmítají ženy s nejvyšším vzděláním, svědčí o něčem jiném. A konečně se domnívám, že vláda musí hrát důležitou roli ve zvládnutí změn v rodinném chování a zabraňovat tomu, aby děti ztrácely objem prostředků, které mohou od rodičů získat. Stejně tak jako se vláda vypořádala se změnami, jež souvisely s prvním demografickým přechodem zavedením starobních důchodů, musí vytvořit instituce, které by zajistily poskytování péče a podporu dětem, a tak přelomen dopad změn, které přináší druhý demografický přechod.

Struktura tohoto článku je následující: Nejprve uvádím doklady pro své tvrzení, že uvedené trendy jsou odrazem v úvodu zmíněných dvou trajektorií a rostoucích rozdílů v objemu prostředků určených dětem. Údaje za Spojené státy a ostatní západoevropské země hovoří stejně. Potom pojednávám o příčinách a souvislostech trendů a předkládám údaje získané z výzkumu nesezdaných soužití – **Fragile Families and Child Wellbeing Study** (Výzkum ohrožených rodin a materiálního zabezpečení dětí). Na závěr uvedu, co by se mělo udělat pro to, aby všechny děti dostaly potřebný objem prostředků na obživu a výchovu. I když většina uváděných trendů se týká všech dospělých osob, tedy nejen rodičů s dětmi, zaměřuji se na rodiče, protože mým prvořadým zájmem je to, co se stane v další generaci.

Trendy

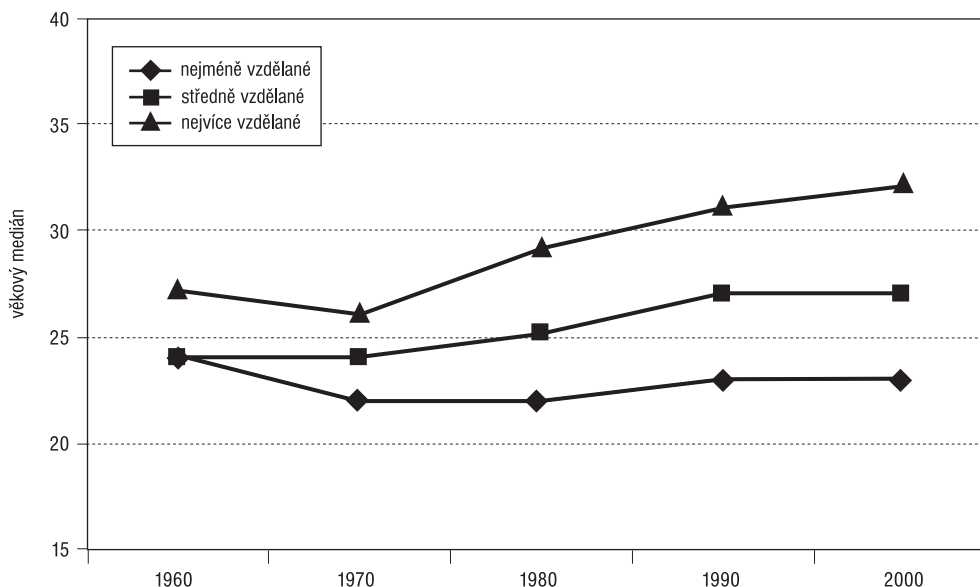
K posuzování trendů toho, jaké prostředky na výchovu dětí dostávají, jsem použila čtyři ukazatele: věk matky, zaměstnání matky, rodinný stav matky a zapojení otce do výchovy dětí. Každý ukazatel měří alespoň jeden z obou druhů prostředků, které rodiče dětem poskytují – čas nebo peníze – některé měří oba. K hodnocení sociálně-ekonomického postavení jsem vycházela z rozložení žen podle úrovně vzdělání matky: zda spadá do horního nebo dolního kvartilu nebo do dvou kvartilů středních. Vycházela jsem z relativní úrovně vzdělání, protože jsem v jednotlivých desetiletích chtěla srovnávat ženy ze stejné sociální vrstvy⁴⁾. Vzdělání matek se za posledních 40 let dramaticky zvýšilo a děti z toho měly samozřejmě prospěch (Haveman et al., 2004). V tomto článku se však v prvé řadě zaměřuji na **relativní** změny, které v prostředcích poskytovaných na výchovu dětí nastaly. Předpokládá se, že rostoucí nerovnosti v prostředcích rodin s nízkými příjmy povedou ke snížení životních šancí dětí z těchto rodin, což je odloučí od základních společenských institucí a zpochybní závazky společnosti vůči nim (Neckerman, 2004).

⁴⁾ Některé matky z mého zkoumaného vzorku neměly ukončené vzdělání. Toto vymezení ale pravděpodobně neovlivní relativní strukturu žen.

Data vypovídají stále to samé: děti matek nacházejících se v horním socioekonomickém kvartilu získávají prostředky rychleji (nebo je ztrácejí pomaleji) než děti matek v dolním kvartilu.

Začnu se zkoumáním věku matek (graf 1)⁵⁾, který pokládám za ukazatel kvality rodičovské péče. Starší matky jsou vzdělanější a duševně vyzrálejší než mladší matky a s větší pravděpodobností přivádějí na svět a vychovávají děti ve stabilních svazcích (Martin, 2004b). Všechny tyto faktory pozitivně souvisejí s kvalitou rodičovské péče (např. vnímání podnětů a laskavé jednání), což je ovšem zpětně spojeno s poznávacím procesem dětí a jejich sociálním vývojem (Brooks–Gunn, v tisku; Heckman – Krueger – Friedman, 2004; Philips et al., 1998). Zvyšující se věk matek je tak vnímán jako zvyšování rodičovských prostředků na výchovu dítěte⁶⁾.

Graf 1 Vývoj mediálního věku matek dětí do 5 let, 1960–2000 (Trends in Mothers' median age, 1960 to 2000)

Pozn.: Nejméně vzdělané matky patří do spodního kvartilu, matky středně vzdělané jsou v postředních dvou kvartilech a nejvíce vzdělané matky spadají do horního kvartilu vzdělání.

Pramen: PUMS (1960–2000).

Na grafu 1 je zachycen vývoj věkového mediánu matek malých dětí (do 5 let). U matek v horním kvartilu vzdělání v letech 1960–1970 věkový medián sice nepatrně klesl v důsledku poklesu počtu narozených dětí vyššího pořadí, avšak od roku 1970 se trvale zvyšoval z 26 let v roce 1970 na 32 let v roce 2000. U matek ve spodním kvartilu vzdělání byl vývoj odlišný. Po poklesu z 24 na 22 let v 60. letech zůstal věkový medián relativně nízký, mezi lety 1970 a 2000 stoupl jen o jeden rok. Výsledkem bylo rozšíření rozdílu mezi věkem matek v horním a spodním kvartilu.

Dále se podíváme na vývoj v zaměstnanosti žen s malými dětmi, která je definována jako práce mimo domov minimálně 27 týdnů v roce po 15 hodinách týdně⁷⁾. Zvýšení zaměstnanosti matky znamená pro dítě zvýšení objemu finančních prostředků – a možnou ztrátu času, jak se

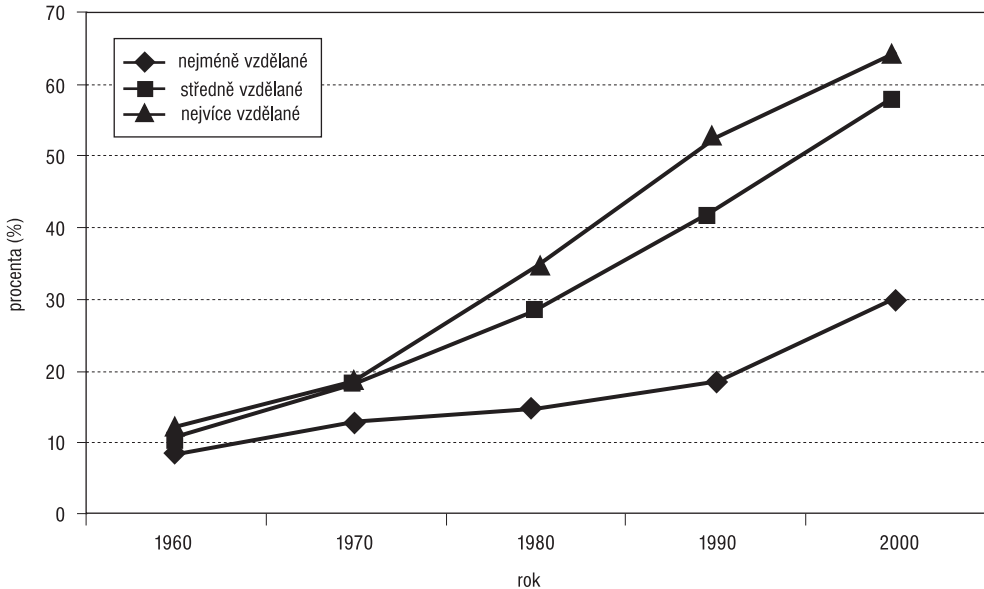
⁵⁾ Data pro grafy 1–3, která poskytla Tara Watson, vycházejí z údajů Public-Use Microdata Samples (PUMS) Statistického úřadu USA za období 1960–2000. Výběr zahrnuje matky do 50 let věku s dětmi do 6 let.

⁶⁾ Většina výzkumů o vlivu matčina věku byla zaměřena na sledování –náciťelých matek (blíže Maynard, 1997).

⁷⁾ Pracovní hodiny znamenají počet hodin odpracovaných v posledním týdnu v letech 1960–1990 a obvyklé pracovní hodiny v roce 2000. Pracovní týdny se vztahují na předchozí rok.

zmíním později. Předpokládá se, že se tak zvýší životní úroveň dětí, neboť jejich rodiče je mohou po hmotné i společenské stránce lépe zabezpečit, tj. zajistit jim kvalitní zdravotní péči, kvalitní výchovu a vzdělání (Becker, 1981; Bergstrom, 1997) a zároveň sníží rodinný stres (McLoyd, 1990). Třebaže se odborníci neshodují na tom, zda na penězích vůbec záleží a kolik finančních prostředků je vlastně třeba (Blau, 1999; Mayer, 1997), poslední průzkumy ukazují, že zvýšení příjmu rodin s nízkými příjmy s předškolními dětmi vedlo následně ke zlepšení školních úspěchů těchto dětí (Morris – Duncan – Rodrigues, 2004).

Graf 2 Vývoj zaměstnanosti žen s malými dětmi, 1960-2000 (Trends in Mothers' Employment, 1960 to 2000)

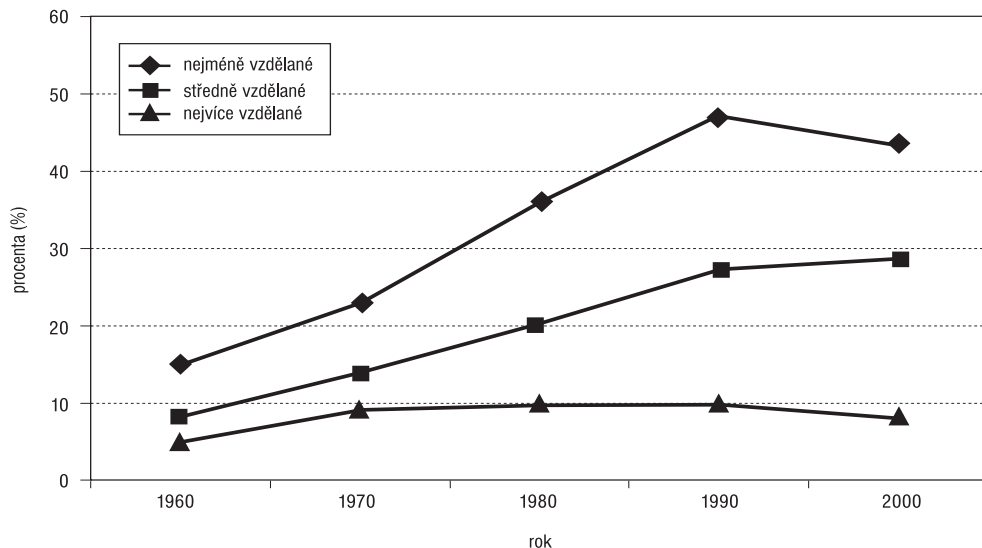
Pozn.: Zaměstnanost je definována jako práce nejméně 27 týdnů v roce po 15 hodinách týdně.
Pramen: PUMS (1960-2000).

V roce 1960 pracovalo mimo domov jen málo matek malých dětí a rozdíly mezi matkami v horním a dolním vzdělanostním kvartilu byly malé (graf 2) – v horním kvartilu bylo zaměstnáno jen 12 % matek a v dolním kvartilu 8 % matek. V letech 1960–1970 zaměstnanost matek vzrostla ve všech vzdělanostních skupinách. Ale po roce 1970 se trendy začaly rozcházet. U matek v horním kvartilu se zaměstnanost více než ztrojnásobila – z 18 % v roce 1970 vzrostla na 65 % v roce 2000. Zaměstnanost matek v dolním kvartilu se více jak zdvojnásobila, k růstu z velké části došlo koncem 90. let. Avšak mnohem větší plat, kterého dosahují v průměru matky v horním kvartilu, podstatně prohloubil rozdíl mezi finančními prostředky vytvářenými zaměstnanými matkami. Přitom nezáleží na tom, zda uvažujeme „jakoukoliv práci“ nebo „práci na plný úvazek“.

A co více, zvýšení finančních prostředků, které děti díky zaměstnání matek získávají, neznamená ztrátu času, který by jinak matky věnovaly dětem. Bianchi (2000) zjistila, že ačkoli ženy v domácnosti trávily doma zhruba dvakrát tolik času než ekonomicky aktivní ženy, většina z tohoto času navíc připadala spíše na vaření a domácí práce než na hraní s dětmi nebo jejich vzdělávání. Analýzy jí a dalšími vědci prováděné ukázaly, že doba, kterou matky tráví společně s dětmi, nemusí být ovlivněna rozsahem jejich zaměstnanosti (Sandberg – Hofferth, 2001)⁸⁾.

⁸⁾ Blíže o vlivu zaměstnanosti matek na děti naleznete v oddíle Literatura u autorů Waldfogel – Han – Brooks-Gunn, 2002 a Brooks-Gunn – Waldfogel – Han, 2002.

Graf 3 Vývoj podílu osamělých matek, 1960-2000 (Trends in single motherhood, 1960 to 2000)

Pozn.: Osamělé matky jsou definovány jako neprovdané nebo nežijící se svými manželi.
Pramen: PUMS (1960-2000)

Na grafu 3 je zobrazen vývoj podílu osamělých matek, jež jsou definovány jako ženy s dětmi, které nejsou vdané nebo nežijí se svými manželi⁹⁾. Zvyšování počtu i podílu osamělých matek se z pohledu dítěte považuje za ztrátu finančních prostředků, které jsou k dispozici pro jeho výchovu. Děti, které žijí s osamělou matkou, dostávají od jejich biologických otců méně finančních prostředků a také méně lásky (Garfinkel – McLanahan, 1986) a vyrůstají v nestabilním často stresujícím prostředí. V důsledku toho dosahují nižšího vzdělání, mají horší duševní zdraví a v dospělosti labilnější rodinné vztahy (Amato – Keith, 1991; McLanahan – Sandefur, 1994)¹⁰⁾.

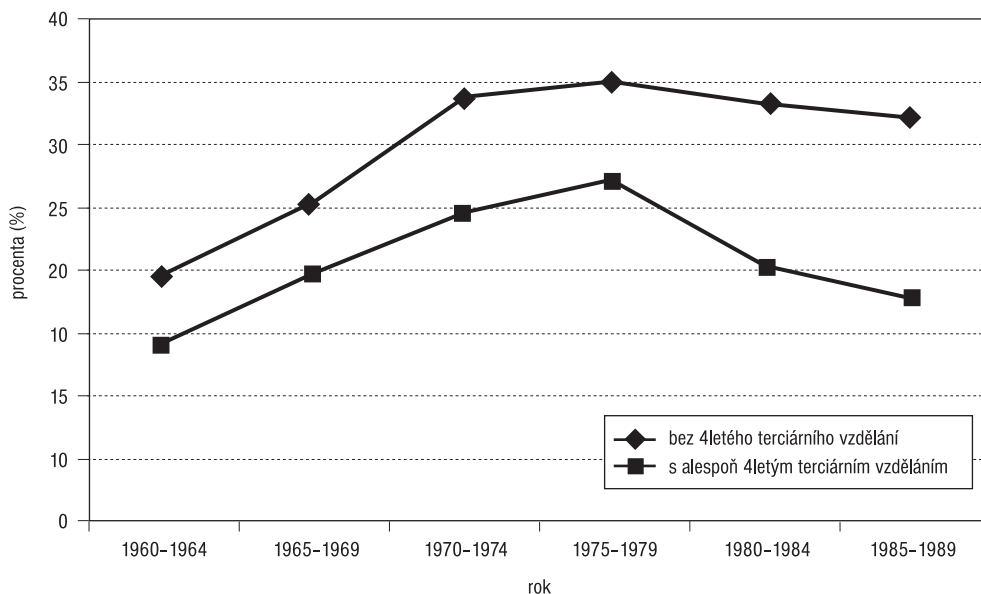
Tento trend, který představuje ztrátu prostředků pro výchovu dětí, byl nejzřetelnější u dětí matek v dolním vzdělanostním kvartilu. V roce 1960 bylo osamělých matek v dolním kvartilu 14 % a v horním kvartilu 4,5 %. Do roku 2000 jejich podíl stoupl přibližně na 43 %, resp. 7 %. Po čtyřiceti letech tedy rozdíl v podílu osamělých matek vzrostl z 10 procentních bodů na 36. Problematikou osamělých matek se podrobněji zabývali Ellwood a Jencks (2004).

Vývoj sňatečnosti a rozvodovosti je podobný vývoji osamělého mateřství (graf 4). Goldstein a Kenney (2001) zjistili, že ženy, které mají alespoň terciární vzdělání (college-educated), se vdají s **větší pravděpodobností** než ostatní ženy, a Martin (2004a) ukázal, že mají

⁹⁾ Nezahrnuji sem neprovdané matky, které žily s partnery v nesezdaném soužití, protože tato data nebyla dostupná před rokem 1980. V kohabitaci v roce 1998 žilo 13 % svobodných matek proti 5 % z roku 1978 (Bianchi – Casper, 2000). Kdybychom považovali kohabituující matky za vdané, snížil by se podíl (a snížil růst) svobodných matek, ale nezmenšilo by to rozdíly v úrovni kohabitace v tom smyslu, že nejvíce znevýhodněné matky také kohabituují nejvíce.

¹⁰⁾ Blíže o vlivech na rodinnou strukturu naleznete v oddíle Literatura u autorů Sigle-Rushton – McLanahan (2004). Většina této literatury je založena na regresní analýze dat ze šetření. V několika studiích byly použity statistické metody pro kontrolu neviděných rozdílů, jež mohou vyvolat nepravdivé vazby mezi strukturou rodiny a výsledky dítěte. Závěr z těchto studií, které využívaly sourozenská srovnávání (Bjorklund – Sundstrom, 2004; Case – Lin – McLanahan, 2001; Ermish – Francesconi, 2001; Gennetian (v tisku); Ginther – Pollak, 2004), pomocné proměnné (Gruber, 2000; Johnson – Mazingo, 2000), vlastní pokusy (Gertler et al., 2004) a analýzy růstové křivky (Cherlin – Chase-Lansdale – McRae, 1998) je různý, někteří vědci negativní dopady rodinné struktury potvrdili, jiní ne.

Graf 4 Vývoj rozvodovosti do deseti let trvání manželství podle sňatkových kohort, 1960–1964 až 1985–1989 (Trends in divorce during the first 10 years of marriage for marriage cohorts, 1960–1964 to 1985–1989)

Pramen: Martin (2004a).

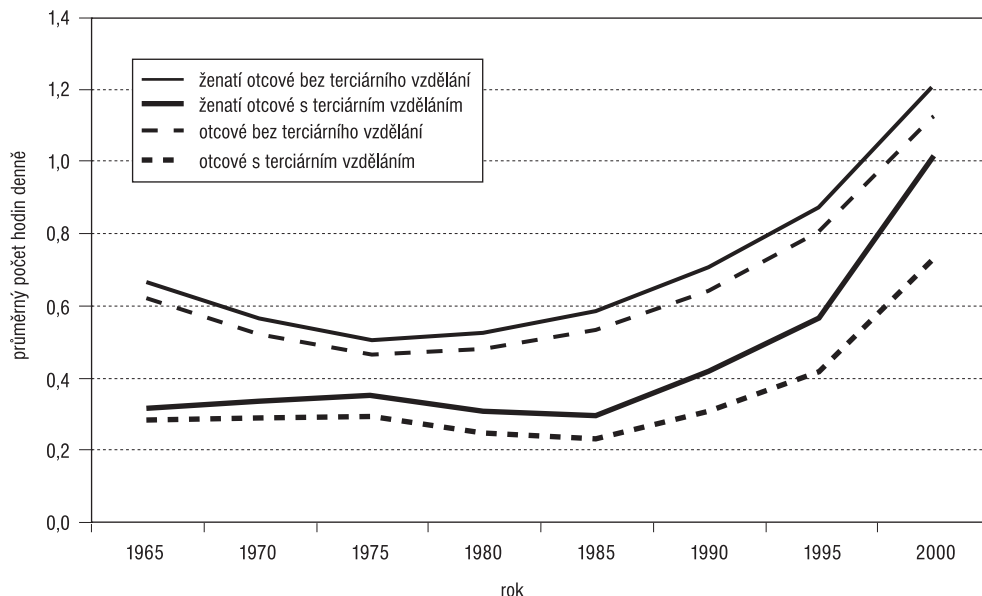
také **nižší pravděpodobnost** rozvodu. Při studiu úrovně rozvodovosti sňatkových kohort žen, které měly terciární vzdělání, a žen bez tohoto vzdělání Martin zjistil, že míra rozvodovosti u obou skupin rostla (ačkoli o něco více u méně vzdělaných žen) od počátku 60. let až do konce 70. let. Po roce 1980 se ale trendy rozešly: u žen s terciárním vzděláním míra rozvodovosti **klesala** a u méně vzdělaných žen trvale vzrůstala. Trendy ve sňatečnosti, rozvodovosti a osamělém mateřství zcela protirečí tvrzení, že ženy, které jsou nejvíce ekonomicky nezávislé, volí roli svobodné matky spíše než manželství.

Čtvrtým ukazatelem, kterým lze měřit rozsah prostředků poskytovaných dětem rodiči, je doba prožitá dítětem s otcem definovaná jako čas, který dítě stráví s otcem nebo přímo v jeho péči. Předpokládá se, že dítě od otce získává lepší stimulaci poznávací schopnosti a srdečnost – dva faktory související s kvalitním rodičovstvím a také s poznávacím procesem a sociálním vývojem dítěte¹¹⁾. Graf 5 ukazuje vývoj v úrovni zapojení otců do výchovy jejich dětí v období 1965–1998 v rozdělení otců podle toho, zda dosáhli terciárního vzdělání. Plné čáry převzaté přesně od *Bianchi* (2000) znázorňují vývoj u ženatých otců. Přerušované čáry jsou Bianchiho odhady pro otce, kteří žijí od svých dětí odděleně.

Otcové s terciárním vzděláním tráví se svými dětmi mnohem více času než ostatní otcové, což je plně v souladu s předchozími zjištěními. Navíc zapojení otců do výchovy dětí se od roku 1965 zvýšilo. Před rokem 1985 byl vývoj zapojení otců obou vzdělanostních skupin reciproční: u otců s terciárním vzděláním se čas trávený s dětmi zkracoval a pak rostl a u otců s nižším vzděláním byl charakteristický nejprve růst a potom pokles. Nicméně po roce 1985 jsou trendy souběžné – u obou skupin čas trávený s dětmi značně roste. Přitom se zdá, že se u ženatých otců (plná čára) rozdíly mezi terciárně vzdělanými otci a otci s nižším vzděláním snižují. Ale u všech otců dohromady (přerušovaná čára) zůstávají rozdíly víceméně konstantní.

¹¹⁾ V oddíle Literatura o teorii a výzkumu otcovské spoluodpovědnosti blíže Lamb – Tamis-LeMonda (2004).

Graf 5 Vývoj zapojení otců do výchovy dětí, 1965–1998 (Trends in fathers' involvement, 1965 to 1998)

Pramen: Bianchi (2000).

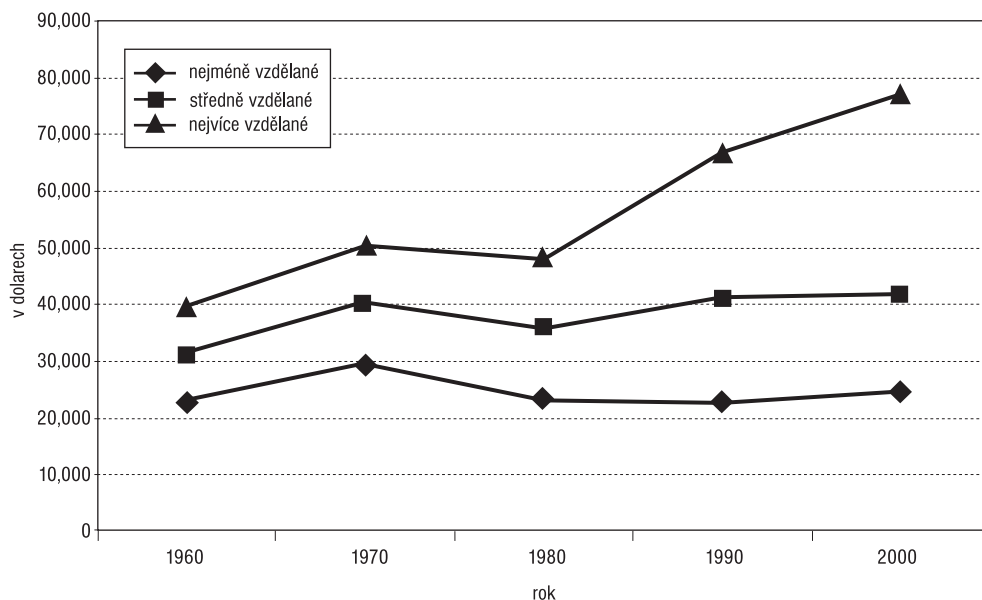
Z grafu je patrné, že rozdíly v rozsahu času, který otcové svým dětem věnují, zůstávají konstantní, takže by se prostředky na výchovu dětí v 90. letech nesnížily, kdyby nestoupl podíl osamělých matek (blíže Sandberg – Hofferth, 2001; Yeung et al., 2001).

A konečně přispěl ke vzestupu rozdílů objemu prostředků na výchovu dětí v posledních čtyřiceti letech také růst sňatkové endogamie. V letech 1960–1990 se sňatková endogamie zvyšovala (Mare, 1991), což znamená, že dnes mají děti matek z horního vzdělanostního kvartilu také otce z horního vzdělanostního kvartilu častěji, než tomu bylo v minulosti. Podobně to platí i pro děti matek z dolního vzdělanostního kvartilu, i ty mají pravděpodobně častěji než před čtyřiceti lety otce ze spodního kvartilu. Některá data naznačují, že nárůst sňatkové endogamie vedl ke zvyšování nerovnosti v příjmech rodin a ke snížení mezigenerační mobility (Fernandez – Rogerson, 2001; Kremer, 1997).

Jestliže vše zrekapitulujeme, pak změny demografického vývoje související s nárůstem prostředků na výchovu dětí – věk žen při narození dětí a jejich ekonomická aktivita, zapojení otců do výchovy dětí – probíhají nejrychleji u dětí z nejvyšších společenských vrstev, zatímco změny související s poklesem prostředků – osamělé mateřství a rozvodovost – postihují především děti rodičů s nejnižším sociálně-ekonomickým postavením. Tyto trendy vedou k větším rozdílům v prostředcích na výchovu dětí, za které jsou považovány společně strávený čas a finanční zabezpečení. Dvojí dostupnost času společně stráveného je dokumentována grafem 3, který ukazuje vzrůst neúplných rodin v čele s matkou. Rozdvojení příjmů dokládá graf 6, kde je zobrazen vývoj mediánu příjmů rodin. Zatímco příjmy dětí rodičů (v dolarech) v dolním vzdělanostním kvartilu se v letech 1960–2000 skoro nezměnily, příjmy rodin dětí rodičů z horního kvartilu se téměř zdvojnásobily¹²⁾. Data o míře chudoby jsou podobná. Podíl chudoby u dětí rodičů z dolního vzdělanostního kvartilu v roce 2000 (38 %) zůstal přibližně stejný jako v roce 1960 (37 %).

¹²⁾ Více o příjmové nerovnosti u amerických dětí viz Lichter (1997) a Lichter – Eggebeen (1993).

Graf 6 Medián příjmu rodin - vývoj v letech 1960-2000 (Trends in median family income, 1960 to 2000)

Pramen: PUMS (1960-2000).

Naproti tomu podíl chudých dětí rodičů z horního vzdělanostního kvartilu klesl o více než 50 % – ze 7 % na 3 %.

Mezinárodní srovnání

Vzhledem k tomu, že změny související s druhým demografickým přechodem jsou společné všem západním zemím, lze očekávat, že nalezneme podobné rozdíly i v ostatních zemích. Zároveň existují důvody, proč se situace může lišit. V mnoha zemích je úroveň sňatečnosti nižší a úroveň mimomanželské plodnosti vyšší a někteří badatelé tvrdí, že lidé s vyšším vzděláním dávají přednost kohabitaci před sňatkem. Data z tabulky 1 ukazují rozdíly mezi jednotlivými zeměmi, pokud jde o věk matek a jejich ekonomickou aktivitu a podíl osamělých matek. V každé zemi jsou matky rozděleny do tří vzdělanostních skupin – nejméně vzdělané, středně vzdělané a nejvíce vzdělané. Na rozdíl od Spojených států tyto skupiny představují spíše stupně vzdělání než kvartily a jednotlivé země nejsou zcela srovnatelné. Nicméně dost dobře ukazují difference mezi zeměmi, pokud jde o rozdíly prostředků na výchovu dětí na konci 90. let. Stejně jako u grafů za Spojené státy jde o odhady týkající se rodin s malými dětmi.

Z tabulky 1 vyplývá, že ačkoliv se věk matek v jednotlivých zemích liší, vzdělanostní rozdíly podle věku matek jsou obdobné. Totéž platí pro ekonomickou aktivitu matek, která je definována jako „jakékoliv zaměstnání“. Stejně jako ve Spojených státech jsou matky s nejnižším vzděláním asi mnohem méně ekonomicky aktivní než matky s nejvyšším vzděláním. Ve třech zemích – Švédsku, Nizozemsku a Velké Británii – je mnohem větší rozdíl mezi matkami ve skupině s nejnižším vzděláním a ostatními matkami než rozdíl mezi matkami ve střední a horní skupině, tj. stejně jako tomu bylo ve Spojených státech¹³⁾. Stejně rysy jsou patrné i u osamělých matek. V tabulce uvedená data staví na roveň manželské páry a nesezdaná soužití a za osamělé matky

¹³⁾ Více informací o zaměstnanosti matek v evropských zemích viz Bradshaw et al. (1996).

Tab. 1 Věk matek a jejich ekonomická aktivita a osamělé matky podle vzdělání, mezinárodní srovnání (International comparisons of mothers' age, employment, and single motherhood, by mothers' education)

Proměnné	Švédsko	Finsko	Německo	Nizozemsko	Kanada	Velká Británie	Spojené státy
Věk matek (medián)							
nejméně vzdělané	24	26	27	29	26	25	23
středně vzdělané	30	30	31	31	29	29	26
nejvíce vzdělané	32	32	34	33	31	31	32
Zaměstnanost matek							
nejméně vzdělané	51,4	33,3	44,0	57,7	40,2	43,1	52,3
středně vzdělané	85,9	44,9	49,7	78,9	60,4	55,7	74,5
nejvíce vzdělané	89,4	63,2	57,2	84,2	78,8	62,8	75,5
Počet osamělých matek							
nejméně vzdělané	24,8	14,0	31,9	8,9	31,8	43,4	29,9
středně vzdělané	14,1	14,4	8,3	4,5	19,6	26,0	20,4
nejvíce vzdělané	6,2	4,5	6,9	2,1	10,0	14,0	7,7

Pramen: Výpočty provedli Timothy Smeeding a Susanna Sundstrom s použitím údajů z Výzkumu příjmů Lucemburska (Luxembourg Income Study).

jsou považovány matky, které nejsou vdané a ani nekohabitují. Znovu se osamělé matky nejčastěji vyskytují mezi matkami s nejnižším vzděláním. Výjimkou je pouze Finsko. A i tady je nejméně pravděpodobné, že se nejvzdělanější ženy stanou osamělými matkami¹⁴⁾. S použitím jiného souboru dat a nepatrně odlišného souboru zemí je patrné, že pravděpodobnost, že dítě bude do svých 15 let žít pouze s matkou, sleduje stejný model (tab. 2). Děti méně vzdělaných matek spíše prožijí dětství do svých 15 let pouze s matkou než děti vzdělanějších matek. Stejně jako ve Spojených státech také v jiných západních zemích **preferovaly** nejvzdělanější ženy život v páru před osamělým mateřstvím. Přestože v mnoha zemích vzdělané ženy odkládají vstup do manželství a mají děti mimo manželství, toto mimomanželské soužití by se nemělo zaměňovat s osamělým mateřstvím. Rovněž platí, že ve všech zemích tráví otcové s nejvyšším vzděláním se svými dětmi více času než otcové z nejnižších skupin (tab. 3). V několika zemích otcové ze středních vzdělanostních skupin uvádějí vyšší nebo nižší míru zapojení do výchovy svých dětí, než jak se očekávalo. Podstata je ale stejná. Nesmíme zapomenout, že tyto odhady představují čas věnovaný dětem ženatými otci. Kdybychom započítali děti, které nežijí se svými otci, rozdíl mezi nejvyšší a nejnižší vzdělanostní skupinou by byl větší.

Stručně řečeno, na konci 20. století byly rozdíly v západních zemích podobné rozdílům ve Spojených státech. Demografické chování související s vytvářením nejvyšších objemů prostředků na výchovu dětí se soustřeďovalo na nejvzdělanější rodiče, kdežto chování související s vytvářením nejmenších prostředků (anebo i s jejich úbytkem) se soustřeďovalo na nejméně vzdělané rodiče.

Příčiny

Hluboké změny, kterými ve dvacátém století prošly představy o samostatnosti jednotlivce, rovnosti pohlaví a pracovních příležitostech pro ženy, bezpochyby přispěly ke změnám v názorech na ekonomickou aktivitu žen a na svobodné mateřství¹⁵⁾. Ale těmito obecnými trendy nelze vysvětlit dramatické změny po roce 1960. A také jimi nelze vysvětlit tak značné rozdíly životních drah žen podle jejich sociálního postavení. Abych tyto modely chování vy-

¹⁴⁾ Více informací o vytváření rodiny a svobodném mateřství v evropských zemích viz Kiernan (1992), (2002) a (2004).

¹⁵⁾ O dalších diskusích zaměřených na tyto trendy a jejich příčinách blíže Bianchi – Casper (2000), Goldin (1990) a Goldscheider – Waite (1991).

Tab. 2 Pravděpodobnost toho, že dítě prožije dětství do 15 let se svobodnou matkou podle vzdělání matek - mezinárodní srovnání (International comparisons of exposure to single motherhood by age 15, by mothers' education)

Vzdělání matek	Švédsko	Finsko	Norsko	Německo	Rakousko	Francie	Itálie	Spojené státy
nejméně vzdělané	36,0	29,0	36,0	39,0	36,0	28,0	9,0	63,0
středně vzdělané	30,0	19,0	27,0	31,0	33,0	26,0	10,0	51,0
nejvíce vzdělané	25,0	19,0	23,0	29,0	33,0	24,0	11,0	33,0

Pramen: Výpočty provedli Larry Bumpass a Hsien-Heu Lu s použitím údajů ze Šetření manželské plodnosti (Family Fertility Surveys).

Tab. 3 Čas ženatých otců (průměrný počet hodin) strávený s dětmi podle vzdělání matek - mezinárodní srovnání (International comparisons of married fathers' time (in mean hours) with children, by mothers' education)

Vzdělání matek	Švédsko	Norsko	Německo	Rakousko	Itálie	Kanada	Spojené státy
nejméně vzdělané	0,7	0,6	0,5	0,7	0,3	0,5	0,0
středně vzdělané	0,9	0,9	0,6	0,6	0,5	0,6	0,8
nejvíce vzdělané	0,8	0,8	0,6	0,9	0,6	0,8	1,1

Pramen: Gauthier (2004), s použitím údajů z Nadnárodního šetření o trávení času (Multinational Time Use Survey).

světlima, zaměřím se na čtyři příčiny: a to na feminismus, nové antikoncepční technologie, změny na trhu práce a na sociální politiku. Tvrdím, že tyto faktory a jejich vzájemné interakce mohou vysvětlit mnohé z odlišného chování žen ve Spojených státech a stejně tak mohou napomoci k objasnění mezinárodních rozdílů.

Ačkoliv mám málo „tvrdých“ dat, domnívám se, že druhá vlna feminismu, která začala v polovině 60. let a během 60. a 70. let se rozšířila na kolejích amerických univerzit, hrála v propagaci změn demografického chování důležitou roli a ovlivnila zvláště ženy v horním vzdělanostním kvartilu (Chafetz, 1995; Chafetz – Dworkin, 1986). Feminismus podporoval nezávislost žen a genderovou rovnost na mnoha frontách. Nabídl ženám jinou identitu, než být jen „manželkou“ a „matkou“, a podporoval investice do vzdělání a kariéry. Kritizoval tradiční rozdělení rolí mezi muži a ženami, jež bylo hlavní oporou tradičního manželství. Nabídl nové normy chování pro rovnocennější vztah v manželství a vystupoval proti stigmatizaci svobodných matek. Feminismus také vedl ke zrodu politického hnutí, jež bojovalo proti diskriminaci žen na trhu práce a za vyšší vzdělání žen a tvrdilo, že vláda by měla podporovat právo žen nezávisle rodit děti a zřídit domácnosti. Podle mého názoru si feminismus zaslouží ocenění za to, že se vzdělanější muži stali těmto myšlenkám přístupnější a vstřícnější, a za to, že lépe pochopili požadavky žen na rovnocenné partnerství v manželství.

Zatímco feminismus motivoval ženy ke vzdělání a kariéře, nové způsoby antikoncepce jim to umožnily. Před zavedením hormonální antikoncepce bylo riziko otěhotnění vysoké a odkládání sňatku a investování do vyššího vzdělání bylo pro ženy odvážnou volbou. Poté, co se hormonální antikoncepce stala dostupnější a byly legalizovány potraty, ženy měly mnohem větší kontrolu početí a riziko otěhotnění se snížilo. Hormonální antikoncepce současně ženy povzbudila ke snaze získávat odborné vzdělání (Goldin – Katz, 2002). Goldin a Katz upozornili, že ačkoliv Úřad pro kontrolu potravin a léků schválil antikoncepci v roce 1960, ve větším měřítku ji svobodné ženy neutilizovaly až do konce 60. let, kdy teprve začaly jednotlivé státy Unie měnit věk zletilosti. Uvedli také, že rozšíření hormonální antikoncepce bylo v tomto období bezprostřední příčinou zvýšení vstupu žen na odborné školy.

Nové možnosti, tj. hormonální antikoncepce a legalizace potratu, jež ženám poskytly kontrolu početí, na druhou stranu usnadnily mužům vyhábat se svým rodičovským povinností. Před hormonální antikoncepcí si žena nemohla dovolit pohlavní styk s mužem bez příslibu manželství (Akerlof – Yellen – Katz, 1996). Po zavedení hormonální antikoncepce takový příslib už nebyl nutný, protože riziko otěhotnění bylo malé a byl také dostupný potrat. Ochota

stále většího počtu žen vést sexuální život bez příslibu manželství tak omezila jejich vyjednávací pozici, jestliže se chtěly vdát a mít děti. Ke změnám této vyjednávací pozice přispěly změny společenských norem týkající se přijatelnosti svobodného mateřství a práva žen na potrat, což obecně zvýšilo možnosti žen kontrolovat početí a počet dětí.

Třetím vysvětlením změn v demografickém chování jsou změny podmínek na trhu práce v 70. a 80. letech. Nejprve přišla v roce 1974 recese, pak těsně na sebe navazující recese konce 70. a počátku 80. let. Málo kvalifikovaní muži byli těmito recesemi zasaženi nejtvrději, což je v očích žen učinilo méně schopnými ke vstupu do manželství (*Oppenheimer – Kalmijn – Lim, 1997; Wilson, 1987*). Pak došlo ke zvýšení mzdové nerovnosti koncem 70. let a k jejímu pokračování téměř po celá 80. léta. Poměr mezd nejvíce vzdělaných mužů ke mzdám mužů se středním vzděláním vykázal dvouciferný nárůst, přičemž u žen došlo ještě k většímu zvýšení (*Katz – Autor, 1999*). Přitom se v průběhu 80. let zužovala propast mezi mzdami mužů a žen (*Spain – Bianchi, 1996*). Obě změny byly pro ženy silným impulsem pro získání vyššího vzdělání a ke vstupu na pracovní trh. Ve stejné době rostoucí mzdová nerovnost zhoršovala vyhlídky mužů s nízkým vzděláním.

Změněné podmínky na trhu práce nejenže urychlily rozhodnutí žen investovat do kariéry, ale také ovlivnily rodinné chování žen, které se rozhodly jít touto cestou. Některé z těchto žen se vzdaly mateřství jednou provždy (*Martin, 2004b*); jiné odkládaly děti až do doby, kdy dosáhly dobrého postavení v zaměstnání. Když pak chtěly mít děti, byly tyto ženy v relativně mnohem lepší vyjednávací pozici vůči mužům než ženy s nízkým vzděláním. Nejenže měly více možností, než jaké nabízelo mateřství, ale kromě toho byly zralejší a informovanější o typu partnerství, který chtěly (*Oppenheimer, 1988*). A svým potenciálním partnerům mohly nabídnout dost, pokud uvažujeme v ekonomické rovině. Tudíž nepřekvapí, že tyto ženy byly schopné partnerství a že jim muži byli ochotni poskytovat citovou podporu a pomáhat jim s péčí o dítě, což obojí tak oceňovalo feministické hnutí.

Posledním vysvětlením změn demografického chování je změna postoje sociální politiky vůči svobodným matkám. Důležité jsou dva aspekty této politiky: úroveň podpory a závislost na výši příjmu. Čím vyšší je úroveň podpory, tím má chudá svobodná matka s dítětem menší vydání. Čím progresivněji se s výši příjmu dávka snižuje, tím větší je cena placené práce a manželství. Peněžní dávky pro svobodné matky se v letech 1955–1975 zvyšovaly, přičemž koncem 60. let se jejich dosažitelnost značně rozšířila. Během tohoto období přidala federální vláda ještě k balíku sociálních dávek **Medicaid and food stamps** (státní podpora pro pracující s nízkými příjmy – pozn. red.) a při poskytování dotací na bydlení a dětskou péči byly rodiny svobodných matek preferovány. V druhé polovině 70. let reálná cena peněžité podpory poklesla, naproti tomu se zvýšila hodnota naturálních dávek. Všechny nově přiznávané dávky závisely na výši příjmu, a když se sloučily příjem a dávka dohromady, pak byla daňová sazba (snížení dávky) uvalená na tyto programy mnohem větší než nejvyšší sazba daně z příjmu. Jinými slovy, ať už matky s nízkým příjmem (tj. ženy v dolním kvartilu) pracovaly nebo byly vdané, z výše jejich sociálních dávek jim byla sražena většina peněz v závislosti na tom, kolik vydělali ony nebo jejich partner.

Podle ekonomů by s rozvojem sociální péče mělo přibývat dětí rozených mimo manželství, protože se muži snaže vyhnout své rodičovské odpovědnosti (*Willis – Haaga, 1996*). O účincích vlivu sociální péče na formování a rozpad partnerství existuje rozsáhlá empirická literatura. I když existuje všeobecná shoda v tom, že účinky sociálních programů jsou malé, neznamená to, že jsou nulové (*Moffitt, 1998*). Žádná z uvedených studií totiž nezjišťovala účinky všech programů dohromady. Když by se navíc braly v úvahu i další faktory – například pokles výdělků méně kvalifikovaných mužů a snížení ochoty mužů podporovat své děti – příznivé účinky sociální péče by byly pravděpodobně ještě větší.

To, že ekonomicky nejvíce nezávislé matky mají nejvyšší míru sňatečnosti a ekonomické aktivity, napovídá tomu, že přidělování sociálních dávek v závislosti na výši příjmu (progre-

sivní míra zdanění) má na odrazování od práce a od manželství větší vliv než štedrost podpory. Nedávné výzkumy skutečně naznačují, že zvýšení velikosti v sociální péči kombinované s potřebou zaměstnání mohou sňatečnost zvýšit (*Gennetian – Knox, 2004; Harknett – Gennetian, 2003*). Rozdíly v systému sociální politiky mohou být také důvodem některých mezinárodních rozdílů v podílu svobodných matek a v rozsahu, v jakém jsou svobodné matky soustředěny mezi ženami s nízkým vzděláním. Například anglicky mluvící země mají nižší sociální dávky a vyšší zdanění příjmu než Skandinávie a země kontinentální Evropy. Mají také nejvyšší podíl svobodných matek.

Závěr: Chování žen nejvyšších a nejnižších vrstev ovlivňovaly různé tlaky. Ženám z nejméně zvýhodněného prostředí poskytl novou identitu feminismus, hormonální antikoncepce jim umožnila využít zvyšování ekonomických příležitostí k odkládání sňatku a narození dítěte a k investicím do kariéry. Na druhé straně příslib nové identity a nová antikoncepce neměly takový význam pro ženy z nejnižších vrstev – k odkládání mateřství a budování kariéry je stimulovaly málo. Současně změny v podmínkách na trhu práce způsobily, že nekvalifikovaní muži se stali pro tyto ženy ke vstupu do manželství méně vyhledávanými, neboť v důsledku změn norem jejich vyjednávací pozice a sociální podpora způsobily, že muži se mohli snáze vyhnout svým otcovským povinnostem.

V tomto okamžiku si nemyslím, že víme, do jaké míry je zvýšení svobodného mateřství svázáno s neochotou žen vstoupit do svazku s nekvalifikovanými muži a do jaké míry je způsobeno neochotou mužů zavázat se vůči ženám a dětem. Co však víme, je, že druhý demografický přechod změnil jak rozsah příležitostí, které muži a ženy v životě mají, tak rovnováhu mezi nimi. Dále víme, že nová situace založená na vzájemném rovnoprávnějším postavení vyhovuje mužům a ženám s nejvyšším vzděláním a prostředky (*Goldscheider – Waite, 1991*).

Proč na tom záleží?

Dosud jsem uvedla několik trendů, jež souvisely s druhým demografickým přechodem, a doložila růst rozdílů v prostředcích rodin na výchovu dětí. Dále jsem zmínila několik příčin těchto trendů a rozdílů. Nyní pojednám o tom, proč by nás tyto změny měly znepokojovat, a co by vláda mohla dělat ke zmenšení jejich dopadu. Někteří badatelé více méně tvrdí, že dokud absolutní hodnota prostředků pro děti neklesá, neměli bychom si s rostoucími rozdíly dělat příliš velké starosti. Podle jejich názoru ti, kteří využívají nové příležitosti, učiní v období sociálních změn větší pokroky než zbývající část populace. Časem se rozdíl zmenší, neboť ostatní skupiny si osvojí chování nositelů těchto změn a přivlastní si je. Takový model platil pro první demografický přechod a ve druhém tomu může být stejně. Jakkoliv má teorie konvergence své klady, domnívám se, že existují důvody, proč bychom se tentokrát měli znepokojovat.

Tak především, nerovnost může vést k sociální izolaci (nebo sociálnímu vyloučení, jak tomu říkají v Evropě), která (když k tomu dojde) může mít negativní zpětnou vazbu. Například, když budou uzavírat sňatky pouze lidé s nejvyššími příjmy, páry z nejnižších sociálních vrstev by to mohly vnímat jako něco, co je pro ně méně dostupné, neboť si s touto obecnou institucí spojují ztrátu jakýchkoli sociálních podpor (*Waite, 1995*). Tato představa odpovídá tomu, co nesezdání rodiče uvedli v **Šetření ohrožených rodin** (Fragile Families Study; *McLanahan et al., 2001*)¹⁶. Když odpovídali na otázku, proč se nevdali, rodiče často uváděli, že čekají, až dosáhnou určitého životního stylu, který spojují s manželstvím. Jeden mladý dvacetiletý hispánský otec to vysvětlil takto:

„Chci být zajištěný..., nechci se oženit a nemít peníze, být bez ničeho. Nechci žít tady. Chci mít malý domek na Long Islandu, vite, plot z bílých latěk, garáž pro dvě auta, nabourat popel-

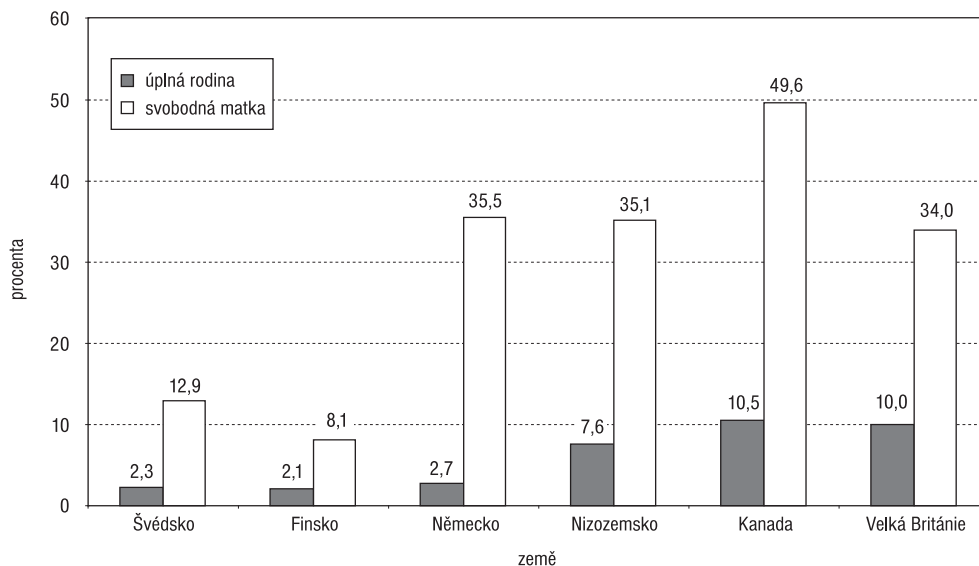
¹⁶ Studie ohrožené rodiny (The Fragile Families Study) sleduje kohortu asi 5000 dětí, které se narodily ve Spojených státech ve městech s přibližně 200 000 obyvateli v období 1998–2000. Šetření obsahuje přes 3700 nesezdaných párů. Tady uváděné údaje pocházejí ze Studie TLC3, ve které jsou uváděny hloubkové rozhovory s podskupinou párů, jež jsou součástí většího šetření.

nice, když zabrzdím u vjezdu. Víte... jako to dávají v televizi (Gibson – Edin – McLanahan, 2004).

Touto otázkou jsem se zabývala společně s Tarou Watson (Watson – McLanahan, 2004), s níž jsme rozpracovaly a ověřovaly platnost modelu identity manželství. Tento model, který byl převzatý z práce Akerlofa a Kranton (2000), předpokládá, že manželství je spojeno se souborem norem chování a životních zásad a že psychologické výhody manželství záleží v tom, jak těsně jsou lidé schopni se k těmto ideálům přiblížit. Na datech ze sčítání z let 1970–2000 jsme ukázaly, že v situaci, kdy zůstává průměrný plat konstantní, zvyšují se počty mužů s příjmem nižším, než je mediální příjem mužů dané skupiny a pravděpodobnost, že se ožení, klesá.

Čtěla bych také zdůraznit, že by nás měl zajímat značný počet svobodných matek, zvláště mezi ženami nižších sociálních vrstev. Ačkoli je určitý počet osamělých matek pro danou společnost dobrou vizitkou, neboť ukazuje, že ženy mohou svobodně opustit nevyhovující partnerský vztah, vysoký stupeň absence otců je spíše známkou sociální dezorganizace a izolace (Wilson, 1987). A co víc, na jedné straně rozdíl ve věku matky a úrovně ekonomické aktivity přináší **větší příjmy** a tím prostředky dětem žen z horního vzdělanostního kvartilu žen oproti dětem žen v nejnižším kvartilu, na druhé straně rozdíl v podílu svobodných matek přináší **větší ztráty** těchto prostředků pro děti žen dolního vzdělanostního kvartilu než žen nejvyššího kvartilu. A děti žen dolního kvartilu si tyto ztráty mohou ztěžít dovolit¹⁷⁾.

Graf 7 Mezinárodní rozdíly míry chudoby podle typu rodiny (Cross-national differences in poverty rates, by family status)

Pozn.: Chudoba je definována jako příjem, který je menší než 50 % příjmového mediánu domácnosti.

Pramen: Rainwater – Smeeding (2003).

Ještě důležitější je, že ve všech západních průmyslových zemích jsou děti osamělých matek častěji chudší než děti z úplných rodin (graf 7). I když se úroveň chudoby v jednotlivých zemích značně liší, týká se vždy více rodin osamělých matek než rodin manželských párů

¹⁷⁾ V některých výzkumech se uvádí, že svobodné mateřství nemá dlouhodobé následky. Musick a Mare (2004) např. udávají, že svobodné mateřství v jedné generaci nesouvisí se svobodným mateřstvím v následující generaci. Bohužel, jejich analýza se řídila příjmem a nepočítala s nepřímými důsledky rodinné struktury prostřednictvím ztrát ekonomických prostředků.

(Rainwater – Smeeding, 2003). To platí, přestože mnoho zemí poskytuje osamělým matkám značnou podporu.

K vysoké úrovni chudoby lze ještě dodat následující: svobodné mateřství samo o sobě představuje velké množství rizikových faktorů, které dětem nevěstí nic dobrého. Údaje ze Šetření ohrožených rodin ukazují, že neprovdané matky s nízkým vzděláním (středoškolským nebo nižším) trpí mnohem častěji depresí, častěji užívají drogy nebo během těhotenství kouří než provdané matky s obdobnou úrovní vzdělání. Otcové jejich dětí mají také více problémů včetně toho, že i oni ve větší míře užívají škodlivé látky, nepracují, dopouštějí se domácího násilí a bývají častěji ve vězení¹⁸⁾.

Tab. 4 Rizikové faktory méně vzdělaných rodin podle vztahu rodičů (Risk factors among less-educated families, by parents' relationship status)

Rizikový faktor	Typ vztahu		
	sezdáný pár	nesezdáný pár	osamělé matky
Zdraví matek			
deprese	10,2	15,0 ^a	14,9 ^a
prenatální užívání drog	1,0	6,3 ^a	8,8 ^{ab}
prenatální kouření	10,4	25,5 ^a	25,9 ^a
Zdraví otců			
užívání návykových látek	4,3	4,1 ^a	7,6 ^{ab}
invalidita	5,8	7,5 ^a	6,6
násilí	2,0	3,5	6,1 ^{ab}
uvěznění	12,2	31,6 ^a	39,2 ^{ab}
Struktura rodiny			
otec má dítě s jinou partnerkou	19,0	33,5 ^a	44,1 ^{ab}
matka má dítě s jiným partnerem	21,6	40,8 ^a	41,5 ^a
otec nepracuje	7,8	19,5 ^a	39,2 ^{ab}
koeficient příjmu/potřeb	2,28	1,46 ^a	1,13 ^{ab}
ukončení vztahu s otcem do 1 roku věku dítěte	8,9	30,9 ^a	65,1 ^{ab}
ukončení vztahu s otcem do 3 let věku dítěte	16,9	47,6 ^a	78,2 ^{ab}
Kvalita mateřské péče			
dítě bylo kojeno	62,4	47,5 ^a	38,9 ^{ab}
dítě nebylo trestáno	4,79	4,48 ^a	4,29 ^{ab}
stimulace k řeči	9,29	9,06 ^a	9,03 ^a

Pramen: Vlastní výpočet s použitím dat z Výzkumu ohrožených rodin a materiálního zabezpečení dětí (Fragile Families and Child Wellbeing Study).

Pozn.: Vzorek je omezen na matky se středoškolským nebo nižším vzděláním.

^a Rozdíly od ženatých/vdaných jsou signifikantní na hladině významnosti 0,05.

^b Rozdíly od kohabitujiících jsou signifikantní na hladině významnosti 0,05.

Jak je patrné z tab. 4, jsou vztahy v rodinách nesezdaných partnerů komplikovanější a méně stabilní. V těchto rodinách žijí mnohem častěji děti z různých partnerských vztahů¹⁹⁾ a partnerské vztahy jsou křehčí. Skoro polovina matek žijících v kohabitaci (a téměř 80 % neprovdaných matek bez partnera) ukončila vztah s otcí svých dětí, dříve než byly dětem tři roky. Rodiny nesezdaných partnerů jsou také charakteristické častější chudobou a nezaměstnaností. Kromě toho je kvalita rodičovské péče o děti nesezdaných rodičů horší. Matky kojí své děti méně a méně s nimi komunikují, naopak rodiče s dětmi častěji zacházejí hrubě.

¹⁸⁾ Tyto rozdíly podle rodinného stavu existují jak u bílých a černých tak u Hispánců.

¹⁹⁾ Blíže Carlson – Furstenberg (2003) a Mincy (2002) ohledně složitosti vztahů a Wu – Martinson (1993) ohledně jejich labilnosti.

Ačkoliv nemůžeme říci, zda tyto rozdíly ve struktuře podle rodinného stavu způsobuje manželství samo o sobě nebo cosi, co se vytvoří kolem rodičů, kteří uzavrou sňatek, existují teoretické důvody pro domněnku, že nepřítomnost otců a vysoká úroveň nestability svazků jsou pro děti škodlivé. Například teorie, které se zabývají vývojem dítěte, uvádějí, že otcové, kteří se svými dětmi nebydlí, k nim mají slabší vztah (*Lamb – Tamis-LeMonda*, 2004), podle sociologů nepřítomnost otce snižuje možnosti dětí v přístupu ke společenskému kapitálu (*Coleman*, 1988; *Seltzer*, 1991) a někteří ekonomové tvrdí, že omezený kontakt otců a jejich dětí oslabuje altruismus (*Folbre*, 2004; *Mulligan*, 1997). Kromě toho skutečnost, že **ženatí** otcové tráví se svými dětmi více času, naznačuje, že pro děti svobodných matek se dospívání bez otců může stát vážnějším problémem.

Co lze dělat?

Stejně tak jako byl zaveden starobní důchod jako řešení prodlužující se délky života, což byl důsledek prvního demografického přechodu, nyní vytváří většina zemí instituce, které by měly řešit dopady druhého demografického přechodu. Při úvahách o těchto opatřeních může být užitečné znovu připomenout výše uvedené příčiny. Základním problémem je toto: jaká opatření mohou podnitit ženy a muže z nejnižšího vzdělanostního kvartilu, aby si osvojili chování rodičů nejvyššího kvartilu? A především, jak působit na ženy v nevhodném postavení, aby odložily narození dětí a investovaly do svého vzdělání a své výchovy a naučily se vytvářet stabilní partnerské vztahy? Podobně, jak přimět muže ze stejného prostředí, aby byli odpovědní vůči svým dětem?

Vzhledem k podmínkám na trhu práce tvrdím, že rostoucí mzdová nerovnost favorizovala ženy z nejvyšších vrstev společnosti, ale muže a ženy z dolních vrstev vyřadila ze „sňatkového trhu“. Proti tomuto trendu, který je z velké části způsoben poklesem poptávky po méně kvalifikovaných dělnících, potřebujeme opatření, která vrátí tyto lidi do práce a umožní mužům a ženám z nižších vrstev dosažení té životní úrovně, kterou považují za adekvátní uzavření manželství. Takovým opatřením je **Earned Income Tax Credit** (sleva na dani z pracovního příjmu – pozn. red.). Další výhody, které přímo zvyšují prostředky na výchovu dětí, jsou dotovaná a kvalitní péče o dítě, školky a veřejně prospěšné práce (*Magnuson – Waldfogel*, v tisku). Taková široce koncipovaná opatření realizuje mnoho evropských zemích. Spojené státy za většinou evropských zemí v rozvíjení těchto opatření zaostávají navzdory své průkopnické roli v poskytování základního a středního vzdělání a zvláště v masovém terciárním vzdělání.

Uvedla jsem, že hormonální antikoncepce a legalizace potratu přispěly k neochotě mužů přijmout spoluodpovědnost za své děti. Samozřejmě nechceme, aby se vrátilo období sňatků vynucených těhotenstvím snoubenky. Můžeme však zavést opatření, jež povedou muže k odpovědnosti za děti, které zplodili. Právě k tomu vede vymáhání příspěvku na dítě a lze doložit, že jejich přísnější vymáhání omezuje plodnost mimo manželství (*Aizer – McLanahan*, 2003; *Case*, 1988; *Garfinkel et al.*, 2003). Ve Spojených státech se za posledních dvacet let vymáhání příspěvku na dítě značně zvýšilo (*Case et al.*, 2003; *Garfinkel*, 2001; *Garfinkel et al.*, 2003).

U opatření týkajících se přídatků k příjmu jsem uvedla, že nízký příjem je vážnou překážkou sňatku a že systém založený na záporné progresivní sazbě podle výše příjmu práci znechucuje a od sňatku odrazuje. Jediný způsob, který odstraní „udělení trestného bodu“ manželství (vyplyvajícího z dosavadního systému), je poskytování podpor založených spíše na nároku jednotlivce než rodiny. Ať už se pár rozhodne ke kohabitaci nebo k manželství, dávky získá podle výhodnějšího výpočtu. Přestože jsou takové programy dražší (protože sociální dávky nárokují více párů), jejich dlouhodobý přínos by vzhledem k většímu počtu rodin tyto náklady mohl vyrovnat.

Konečně i feminismus udělil několik užitečných lekcí politikům, kteří se zabývají poklesem sňatečnosti mezi nízkopříjmovými páry. Bushova státní správa nedávno zahájila pětiletý

program na podporu sňatečnosti u rodičů s nízkými příjmy, který financuje částkou 1,5 miliard dolarů (Garfinkel – McLanahan, 2003). Tento program se zaměřuje na zlepšení komunikační dovednosti mezi partnery, aby si vzájemně lépe rozuměli a aby si důvěřovali. Není podstatné, že někteří lidé užitečnost těchto programů pro páry s nízkými příjmy zpochybňují nebo jejich užitečnost dokonce popírají. Cíl „budování vzájemného porozumění a důvěry“ je v souladu s novými normami manželského chování, jak je předvídá feminismus. Na základě kvalitativních rozhovorů vedených s nesezdanými rodiči v rámci Šetření ohrožených rodin, je z debat o nevěře a nedůvěře mezi partnery zřejmé, že pro mnoho párů s nízkými příjmy to jsou vážné problémy (Edin – England – Linnenberg, 2003). Podobné závěry uvedl i Cherlin (v tisku) v **Šetření sociální péče tří měst** (Three City Welfare Study). Pokud se programy propagace manželství zaměří tímto směrem, mohou stabilitu svazku některých rodičů z nízkopříjmových skupin zvýšit (McLanahan, v tisku).

V závěru si dovoluji rekapitulaci svých hlavních argumentů: Za prvé tvrdím, že trendy související s druhým demografickým přechodem se ubírají dvěma směry, jež vedenou k větším rozdílům v objemu prostředků na výživu a výchovu dětí; za druhé uvádím, že ženy, které dosáhly nejvyšší ekonomické nezávislosti jsou včele, ale nikoli pokud jde o úroveň svobodného mateřství, ale naopak ve stabilitě svých partnerských svazků, které jsou založeny na větší odpovědnosti obou rodičů za výchovu dětí; za třetí tvrdím, že vláda musí v novém prostředí vytvářeném měnícím se rodinným chováním sehrát důležitou roli, neboť musí zajistit dostatečné prostředky dětem. Po prvním demografickém přechodu jsme to udělali pro starší spoluobčany, nyní si to ve stejné míře zaslouhují naše děti.

Literatura

- Aizer, A. and S. McLanahan. 2003. *The Impact of Child Support on Fertility, Parental Investments and Child Health and Well-being*. Příspěvek byl přednesen na výročním zasedání Population Association of America, May 1–3, Minneapolis, MN.
- Akerlof, G. A. and R. E. Kranton. 2000. *Economics and identity*. Quarterly Journal of Economics 115: 715–53.
- Akcelof, G. A., J. L. Yellen, and M. L. Katz. 1996. *An Analysis of Out-of-Wedlock Childbearing in the United States*. Quarterly Journal of Economics 111: 277–317.
- Amato, R. R. and B. Keith. 1991. *Parental Divorce and Adult Well-being: A Meta-Analysis*. Journal of Marriage and the Family 55: 23–41.
- Aries, P. 1980. *Two Successive Motivations for Declining Birth Rates in the West*. Population and Development Review 6: 645–50.
- Becker, G. S. 1981. *A Treatise on the Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bergstrom, T. 1997. *A Survey of Theories of the Family*. Pp. 21–79 in Handbook of Population and Family Economics, Vol. 1, M. R. Rosenzweig and O. Stark (eds). Amsterdam: Elsevier.
- Bianchi, S. M. 2000. *Maternal Employment and Time With Children: Dramatic Change or Surprising Continuity?* Demography 37: 401–14.
- Bianchi, S. M. and L. M. Casper. 2000. *American Families*. Population Bulletin 55(4).
- Bjorklund A. and M. Sundstrom. 2004. *Parental Separation and Children's Educational Attainment: A Siblings Analysis on Swedish Register Data*. Working Paper 4/2004. Swedish Institute for Social Research, Stockholm. Available on-line at <http://www.sofi.su.se/wp/WP04-4.pdf>
- Blau, D. M. 1999. *The Effect of Income on Child Development*. Review of Economics and Statistics 8: 261–76.
- Blossfield, H., A. De Rose, J. M. Hoem, and G. Rohwer. 1995. *Education, Modernization, and the Risk of Marriage Disruption in Sweden, West Germany and Italy*. Pp. 200–22 in Gender and Family Change in Industrialized Countries, K. O. Mason and A. M. Jensen (eds). Oxford, England: Clarendon Press.
- Bradshaw, J., S. Kennedy, M. Kilkey, S. Hutton, A. Corden, T. Eardley, H. Holmes, and J. Neale. 1996. *The Employment of Lone Parents: A Comparison of Policy in 20 Countries*. The Family and Parenthood: Policy and Practice. London: Family Policy Studies Centre.
- Brooks-Gunn, J. Forthcoming. *Test Score Gaps and School Readiness: The Contribution of Parenting and the Home Environment*. The Future of Children.
- Brooks-Gunn, J., J. Waldfogel, and W. Han. 2002. *Maternal Employment and Child Cognitive Outcomes in the First Three Years of Life: The NICHD Study of Early Child Care*. Child Development 73: 1052–72.
- Carlson, M. and F. Furstenberg, Jr. 2003. *Complex Families: Documenting the Prevalence and Correlates of Multi-Partnered Fertility in the United States*. Working Paper 2003–14–FF. Center for Research on Child Wellbeing, Princeton University, Princeton, NJ.
- Case, A. 1998. *The Effects of Stronger Child Support Enforcement on Nonmarital Fertility*. Pp. 191–215 in Fathers Under Fire: The Revolution in Child Support Enforcement, Garfinkel, S. S. McLanahan, D. R. Meyer, and J. A. Seltzer (eds). New York: Russell Sage Foundation.

- Case, A., I. Lin, and S. McLanahan. 2001. *Educational Attainment of Siblings in Stepfamilies*. *Evolution and Human Behavior* 22: 269–89.
- . 2003. *Explaining Trends in Child Support: Economic, Demographic, and Policy Effects*. *Demography* 40: 171–89.
- Chafetz, J. S. 1995. *Chicken or Egg? A Theory of the Relationship Between Feminist Movements and Family Change*. Pp. 63–81 in *Gender and Family Change in Industrialized Countries*, K. O. Mason and A. M. Jensen (eds). Oxford, England: Clarendon Press.
- Chafetz, J. S. and A. G. Dworkin. 1986. *Femate Revolt: Women's Movements in World and Historical Perspective*. Totowa, NJ: Rowman and Allanheld.
- Cherlin, A. J. 1996. *Public and Private Families: An Introduction*. New York: McGraw-Hill, Inc.
- . 2004. *The Deinstitutionalization of American Marriage*. *Journal of Marriage and the Family* 66: 848–61.
- Cherlin, A. J., P. L. Chase-Lansdale, and C. McRae. 1998. *Effects of Parental Divorce on Mental Health Throughout the Life Course*. *American Sociological Review* 63: 239–49.
- Coale, A. and S. Watkins, eds. 1986. *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Coleman, J. S. 1988. *Social Capital in the Creation of Human Capital*. *American Journal of Sociology* 94: S95–S120.
- Edin, K., P. England, and K. Linnenberg. 2003. *Love and Distrust Among Unmarried Parents*. Paper presented at National Poverty Center Conference on Marriage and Family Formation Among Low–Income Couples, September 4–5, Washington, DC.
- Ellwood, D. and C. Jencks. 2004. *The Uneven Spread of Single-Parent Families: What Do We Know? Where Do We Look for Answers?* Pp. 3–77 in *Social Inequality*, edited by K. M. Neckerman. New York: Russell Sage Foundation.
- Ermisch, J. F. and J. Francesconi. 2001. *Family Structure and Children's Achievement*. *Journal of Population Economics* 14: 249–70.
- Fernandez, R. and R. Rogerson. 2001. *Sorting and Long-Run Inequality*. *Quarterly Journal of Economics* 116: 1305–41.
- Folbre, N. 2004. *Our Children, Ourselves: Rethinking the Economics of the Family*. Unpublished manuscript. University of Massachusetts at Amherst.
- Garfinkel, I. 2001. *Assuring Child Support in the New World of Welfare*. Pp. 442–60 in *The New World of Welfare*, edited by R. Blank and R. Haskins. Washington, DC: Brookings Institution.
- Garfinkel, I., C. Huang, S. McLanahan, and D. Gaylin. 2003. *The Role of Child Support Enforcement and Welfare in Non-Marital Childbearing*. *Journal of Population Economics* 16(1): 55–70.
- Garfinkel, I., and S. McLanahan. 1986. *Single Mothers and Their Children: A New American Dilemma*. Washington, DC: Urban Institute.
- . 2003. *Strengthening Fragile Families*. Pp. 76–92 in *One Percent for the Kids: New Policies, Brighter Futures for America's Children*, edited by I. Sawhill. Washington, DC: Brookings Institution.
- Gauthier, A. H. 2004. *Parental Time in Selected Industrialized Countries: Individual and Societal Variations*. Paper presented at Supporting Children; English-Speaking Countries in International Context Conference, January 8–9, Princeton, NJ.
- Gennetian, L. 2005. *One or Two Parents? Half or Step Siblings? The Effect of Family Composition on Young Children's Achievement*. *Journal of Population Economics* 18:415–36. Gennetian, L. and V. Knox. 2004. *The Effects of a Minnesota Welfare Program on Marital Stability Six Years Later*. *Population Research and Policy Review* 23: 567–93.
- Gertler, P., S. Martinez, D. Levine, and S. Bertozzi. 2004. *Lost Presence and Presents: How Parental Death Affects Children*. Unpublished manuscript. University of California, Berkeley.
- Gibson, C., K. Edin, and S. McLanahan. 2004. *High Hopes but Even Higher Expectations: The Retreat From Marriage Among Low–Income Couples*. Working Paper 2003–06, Center for Research on Child Wellbeing, Princeton University, Princeton, NJ.
- Ginther, D. K. and R. A. Pollak. 2004. *Family Structure and Children's Educational Outcomes: Blended Families, Stylized Facts, and Descriptive Regressions*. *Demography* 41: 671–696.
- Goldin, C. 1990. *Understanding the Gender Gap*. New York: Oxford University Press.
- Goldin, C. and L. F. Katz. 2002. *The Power of the Pill: Oral Contraceptives and Women's Career and Marriage Decisions*. *Journal of Political Economy* 110: 730–70.
- Goldscheider, F. K. and L. Waite. 1991. *New Families, No Families? The Transformation of the American Home*. Berkeley: University of California Press.
- Goldstein, J. R. and C. T. Kenney. 2001. *Marriage Delayed or Marriage Forgone? New Cohort Forecasts of First Marriage for U.S. Women*. *American Sociological Review* 66: 506–19.
- Gruber, J. 2000. *Is Making Divorce Easier Bad for Children? The Long Run Implications of Unilateral Divorce*. Working Paper 7968, National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.
- Harknett, K. and L. Gennetian. 2003. *How an Earnings Supplement Can Affect Union Formation Among Low Income Single Mothers*. *Demography* 40: 451–78.
- Haveman, R., G. Sandefur, B. Wolfe, and A. Voyer. 2004. *Trends in Children's Attainments and Their Determinants as Family Income Inequality Has Increased*. Pp. 149–88 in *Social Inequality*, K. Neckerman (ed). New York: Russell Sage Foundation.
- Heckman, J., A. B. Krueger, and B. M. Friedman, eds. 2004. *Inequality in America*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Hernandez, D. J. 1993. *America's Children: Resources From Family, Government, and the Economy*. New York: Russell Sage Foundation.
- Johnson, J. H. and C. J. Mazingo. 2000. *The Economic Consequences of Unilateral Divorce for Children*. Social Science Research Network Electronic Paper Collection. Available on-line at http://papers.ssrn.com/paper.taf?abstract_id=236227

- Katz, L. F. and D. H. Autor. 1999. *Changes in the Wage Structure and Earnings Inequality*. Pp. 1463–555 in *Handbook of Labor Economics*, Vol. 3 A, O. Ashenfelter and D. Card (eds). Amsterdam: North-Holland.
- Kiernan, K. E. 1992. *The Impact of Family Disruption in Childhood on Transitions Made in Young Adult Life*. *Population Studies* 46: 213–34.
- . 2002. *Demography and Disadvantage: Chicken and Egg?* Pp. 84–96 in *Understanding Social Exclusion*, J. Hills, J. Le Grand, and D. Piachaud (eds). Oxford, England: Oxford University Press.
- . 2004. *Cohabitation and Divorce Across Nations and Generations*. In *Human Development Across Lives and Generations: The Potential for Change*, P. L. Chase-Lansdale, K. E. Kiernan, and R. J. Friedman (eds). New York: Cambridge University Press.
- Kremer, M. 1997. *However Much Does Sorting Increase Inequality?* *Quarterly Journal of Economics* 112: 115–39.
- Lamb, M. and C. Tamis-LeMonda. 2004. *The Role of the Father: An Introduction*. Pp. 1–31 in *The Role of the Father in Child Development*, 4th ed., M. E. Lamb (ed). New York: John Wiley and Sons.
- Lesthaeghe, R. 1995. *The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation*. Pp. 17–62 in *Gender and Family Change in Industrialized Countries*, K. O. Mason and A.–M. Jensen (eds). Oxford, England: Clarendon Press.
- Lesthaeghe, R. and J. Surkyn. 1988. *Cultural Dynamics and Economic Theories of Fertility Change*. *Population and Development Review* 14: 1–45.
- Lichter, D. T. 1997. *Poverty and Inequality Among Children*. *Annual Review of Sociology* 23: 121–45.
- Lichter, D. T. and D. J. Eggebeen. 1993. *Rich Kids, Poor Kids: Changing Income Inequality Among American Children*. *Social Forces* 71: 761–80.
- Magnuson, K. and J. Waldfogel. Forthcoming. *Early Childhood Care and Education, and Ethnic and Racial Test Score Gaps at School Entry*. *The Future of Children*.
- Mare, R. D. 1991. *Five Decades of Educational Assortative Mating*. *American Sociological Review* 56: 15–32.
- Martin, S. P. 2004a. *Growing Evidence of a Divorce Divide? Education and Marital Rates in the U.S. Since the 1970s*. Working Paper. Russell Sage Foundation, New York.
- . 2004b. *Women's Education and Family Timing: Outcomes and Trends Associated With Age at Marriage and First Birth*. Pp. 79–118 in *Social Inequality*, K. M. Neckerman (ed). New York: Russell Sage Foundation.
- Mason, K. O. and A.–M. Jensen. 1995. *Introduction*. Pp. 1–16 in *Gender and Family Change in Industrialized Countries*, K. O. Mason and A. M. Jensen (eds). Oxford, England: Clarendon Press.
- Mayer, S. 1997. *What Money Can't Buy: Family Income and Children's Life Chances*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Maynard, R. A., ed. 1997. *Kids Having Kids: Economic Costs and Social Consequences of Teen Pregnancy*. Washington, DC: Urban Institute Press.
- McLanahan, S. Forthcoming. *Fragile Families and the Marriage Initiative*. In *Fragile Families and the Marriage Agenda*, edited by L. Kowaleski-Jones and N. Wolfinger. Secaucus, NJ: Kluwer Academic Press.
- McLanahan, S., I. Garfinkel, N. Reichman, and J. Teitler. 2001. *Unwed Parents or Fragile Families?* Pp. 202–28 In *Out of Wedlock: Trends, Causes, and Consequences of Nonmarital Fertility*, L. Wu, B. Wolfe, and R. H. Haveman (eds). New York: Russell Sage Foundation.
- McLanahan, S. and G. D. Sandefur. 1994. *Growing Up With a Single Parent: What Hurts, What Helps*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- McLoyd, V. 1990. *The Impact of Economic Hardship on Black Families and Children: Psychological Distress, Parenting, and Socio-emotional Development*. *Child Development* 61: 311–46.
- Mincy, R. B. 2002. *Who Should Marry Whom? Multiple Partner Fertility Among New Parents*. Working Paper 02–03–FF. Center for Research on Child Wellbeing, Princeton University, Princeton, NJ.
- Moffitt, R. A. 1998. *The Effect of Welfare on Marriage and Fertility: What Do We Know and What Do We Need to Know?* Pp. 59–97 In *Welfare, the Family, and Reproductive Behavior: Research Perspectives*, R. A. Moffitt (ed). Washington, DC: National Academy Press.
- Morris, P., G. J. Duncan, and C. Rodrigues. 2004. *Does Money Really Matter? Estimating Impacts of Family Income on Children's Achievement With Data From Random-Assignment Experiments*. Unpublished manuscript. Northwestern University.
- Mulligan, C. B. 1997. *Parental Priorities and Economic Inequality*. Chicago: University of Chicago Press.
- Morrow, L. 1992. *But Seriously, Folks ...* *Time Magazine*, June 1, pp. 29–31.
- Musick, K. and R. D. Mare. 2004. *Recent Trends in the Inheritance of Poverty and Family Structure*. Working Paper 002–04. California Center for Population Research, University of California–Los Angeles.
- Neckerman, K. M., ed. 2004. *Social Inequality*. New York: Russell Sage Foundation.
- Notestein, F. 1945. *Population-The Long View*. Pp. 36–41 in *Food for the World*, T. W. Schultz (ed). Chicago: University of Chicago Press.
- Oppenheimer, V. K. 1988. *A Theory of Marriage Timing: Assortative Mating Under Varying Degrees of Uncertainty*. *American Journal of Sociology* 94: 563–91.
- Oppenheimer, V. K., M. Kalmijn, and N. Lim. 1997. *Men's Career Development and Marriage Timing During a Period of Rising Inequality*. *Demography* 34: 311–30.
- Phillips, M., J. Brooks-Gunn, G. J. Duncan, P. Klevanov, and J. Crane. 1998. Pp. 103–48 in *The Black-White Test Score Gap*, C. Jencks and M. Phillips (eds). Washington, DC: Brookings Institution.
- Rainwater, L. and T. M. Smeeding. 2003. *Poor Kids in a Rich Country: America's Children in Comparative Perspective*. New York: Russell Sage Foundation.
- Sandberg, J. F. and S. L. Hofferth. 2001. *Changes in Children's Time With Parents: United States, 1981–1997*. *Demography* 38: 423–36.

- Seltzer, J. 1991. *Relationships Between Fathers and Children Who Live Apart: The Father's Role After Separation*. Journal of Marriage and the Family 53: 79–101.
- Sigle-Rushton, W. and S. McLanahan. 2004. *Father Absence and Child Well-being: A Critical Review*. Pp. 116–55 in *The Future of the Family*, D. P. Moynihan, L. Rainwater, and T. M. Smeeding (eds). New York: Russell Sage.
- Spain, D. and S. M. Bianchi. 1996. *Balancing Act: Motherhood, Marriage, and Employment Among American Women*. New York: Russell Sage Foundation.
- Waite, L. 1995. *Does Marriage Matter?* Demography 32: 438–507.
- Waldfogel, J., W. J. Han, and J. Brooks-Gunn. 2002. *The Effects of Early Maternal Employment on Child Cognitive Development*. Demography 39: 369–92.
- Watson, T. and S. McLanahan. 2004. *Income, Identity, and Marriage*. Příspěvek byl přednesen na výročním zasedání Population Association of American, April 1–3, Boston.
- Willis, R. J. and J. G. Haaga. 1996. *Economic Approaches to Understanding Nonmarital Fertility*. Population and Development Review 22: 67–68.
- Wilson, W. J. 1980. *The Declining Significance of Race: Blacks and Changing American Institutions*, 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press.
- . 1987. *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wu, L. L. and B. C. Martinson. 1993. *Family Structure and the Risk of a Premarital Birth*. American Sociological Review 58: 210–32.
- Yeung, W. J., J. F. Sandberg, P. E. Davis-Kean, and S. L. Hofferth. 2001. *Children's Time With Fathers in Intact Families*. Journal of Marriage and the Family 63: 136–54.

SARA MCLANAHAN, profesorka sociologie a veřejných věcí, je v současné době ředitelkou *Centra pro výzkum zabezpečení dětí* (Center for Research on Child Wellbeing) a šéfredaktorkou časopisu *Future of Children* (Budoucnost dětí), který se zabývá výzkumem a analýzou zajišťování účinných programů zaměřených na děti. Byla prezidentkou *Demografické společnosti USA* (Population Association of America). McLanahan je rovněž členkou sdružení MacArthur Network se zaměřením na rodinu a ekonomiku, působí v poradním výboru *Národního centra pro chudobu* (National Poverty Center), dále v dozorčí radě nadace Williama T. Granta (William T. Grant Foundation) a ve výběrové komisi soutěže pro mladé studenty W. T. Grant Young Scholars Award. Od Sdružení pro sociologii USA, sekce rodiny (American Sociological Association Family Section) dostala cenu pro vynikající vědce Distinguished Scholar Award a byla jmenována členem *Americké akademie politických a společenských věd* (American Academy of Political and Social Science). Je rovněž autorkou několika článků vydaných v editovaných svazcích a odborných časopisech, jako například: *Demography*, *Journal of Marriage and Family*, *American Sociological Review*, *Population Research and Policy Review* a dalších.

TRENDY VE SŇATKOVÉM CHOVÁNÍ OBYVATELSTVA ČESKÉ REPUBLIKY VE 20. STOLETÍ¹⁾

LUDMILA FIALOVÁ

Trends in Marriage in Twentieth-Century Czech Republic

In the 20th century the significance of marriage for the reproductive behaviour of the population changed. However, the example of the Czech Republic is particularly interesting in that over the course of the century the marriage rate first increased significantly, accompanied by a simultaneous decline in the mean age at first marriage (at the start of the 1940s), and later the marriage rate fell again (in the 1990s), so that by the end of the 20th century young people were marrying at a later age and lower rate than they were a century earlier.

Demografie, 2006, 48: 97–108

Vzhledem k významu rodiny a manželství pro jednotlivce i společnost byla sňatečnosti v demografickém výzkumu vždy věnována sice přiměřená pozornost, dlouho však byla její úroveň považována více méně za odraz soudobé ekonomické situace: čím byl příznivější ekonomický vývoj, tím více mladých lidí získávalo sumu prostředků potřebnou pro založení nové domácnosti a tím vyšší pak byly počty uzavíraných sňatků. A naopak, v obdobích hospodářské recese byly při obtížnějším shromažďování potřebných prostředků počty sňatků nižší²⁾. Přitom nezáleželo na tom, zda vznikem nového manželského páru bude založena zcela nová domácnost nebo zda bude nový manželský pár pokračovat v hospodářské činnosti domácnosti rodičů jednoho z manželů. Tento vývoj byl modifikován v podstatě pouze změnou věkové struktury sňatkuschného obyvatelstva³⁾. To se příliš nezměnilo ani v době, kdy rodinná hospodářství postupně ztrácela své rozhodující postavení a stále větší část obyvatelstva se živila námezdnou prací – v nutnosti zabezpečit ekonomiku vlastní domácnosti to znamenalo pouze hledat zdroje obživy jinde. Tento přístup byl založen na obecném povědomí skutečnosti, že to byla zpravidla rodina, orientační nebo vlastní, která umožňovala jednotlivci důstojnou existenci a postavení ve společnosti, a že to byl sňatek, který znamenal právní zakotvení nově zakládané rodiny a tudíž její akceptování společností.

Aktuální úroveň sňatečnosti je výslednicí působení řady faktorů, mezi které patří celková hospodářská situace daného území a jednotlivých společenských vrstev obyvatelstva zvláště, dále obecné postoje obyvatelstva, především však neženatých a neprovdaných osob k instituci manželství, celkové populační klima a v neposlední řadě předchází úroveň sňatečnosti a také rozvodovosti. Prvně jmenované faktory působí na to, v jaké míře mají lidé možnost a zájem uzavírat manželství a v jakém věku, další, jak velký kontingent osob do manželství může v určitém věku vstupovat. Výsledkem jsou pak roční počty uzavřených sňatků a struktura snoubenců. Z charakteru uvedených faktorů však zároveň vyplývá, že jejich váhu nelze přesně zhodnotit.

¹⁾ Příspěvek byl zpracován v rámci řešení výzkumného záměru MSM 0021620831 *Geografické systémy a rizikové procesy v kontextu globálních změn a evropské integrace*.

²⁾ Tento jev již v závěru 18. století využil T. R. Malthus při formulování svých názorů na možnosti omezování přílišného růstu obyvatelstva. I když byla jeho esej bezprostřední reakcí na změnu chudinského zákona v Anglii (Hinde, 2003:111 ad.), vystihla podstatu vztahů sňatečnosti a ekonomického rozvoje výstižně.

³⁾ Výjimkou potvrzující pravidlo byla období tzv. demografických krizí, kdy výkyvy v úrovni sňatečnosti byly důsledkem vyšší úrovně úmrtnosti dospělých, i když v zásadě byl mechanismus stejný.

Sňatečnost zůstávala při analýzách populačního vývoje českých zemí poněkud v ústraní, ačkoli byla nedílnou součástí každé soubornější práce o vývoji obyvatelstva (např. *Boháč*, 1936; *Srb–Kučera*, 1959; *Srb*, 1975; *Kučera*, 1994). Ve druhé polovině 20. století vznikla jednak řada studií sledujících hlavní trendy ve vývoji sňatečnosti (*Růžička–Kučera*, 1967; *Konečná*, 1977a; *Konečná*, 1977b; *Lesný*, 1981; *Rychtaříková*, 1986; *Vereš*, 1991), tak příspěvků zaměřených na metody jejího studia (*Zbořilová*, 1977; *Pavlík–Rychtaříková–Šubrtová*, 1984). Postupné zkvalitňování datové základy umožnilo od šedesátých let 20. století retrospektivně konstruovat tabulky sňatečnosti (*Tabulky*, 1989; *Pikálek*, 1998).

Druhá polovina 20. století, resp. jeho samý závěr přinesla zásadní obrat v přístupu ke sňatečnosti, který byl způsoben důsledky působení vnějšího ekonomického, ale také kulturního prostředí na rodinu a na instituci manželství. S určitým předstihem to rozpoznali sociologové, kteří využili změn ve sňatečnosti pro objasnění probíhajících změn ve skladbě rodin (*Alan*, 1989). Radikální změna v časování a v intenzitě vstupu do manželství během 90. let se odrazila vzestupem počtu příspěvků na toto téma, zejména vázajících se k růstu počtu neformálních partnerských svazků a podílu dětí rodících se mimo manželství. Z množství příspěvků snad stačí jmenovat ty nejvýznamnější: každoroční zprávu o vývoji obyvatelstva vydávanou *Českým statistickým úřadem* a postupně publikovanou v *Demografii* o pera *Vladimíra Srba*, *Milana Aleše*, *Milana Kučery*, *Miroslava Šimka* a nyní *Terezie Kretschmerové*, a dále analýzy, které vycházely v letech 1994–2002 pod redakcí *Zdeňka Pavlíka*, z nichž poslední obsahuje syntetické shrnutí vývoje let 1990–2002 (*Pavlík*, 2002). Stranou ponechávám rostoucí produkci sociologické obce, která by si zasloužila samostatný příspěvek vzhledem k raketovému vzestupu počtu článků vycházejících na téma rodiny, často pojímaných v rámci „gender studies“, a také rozsáhlou diskusi na téma druhého demografického přechodu, probíhající dlouhodobě na stránkách časopisu *Demografie*. Z větších publikací jmenuji pouze práci *Rabušicovu* (2001), **Představy mladých lidí o manželství a rodičovství** (2000) a publikaci o současných českých ženách *Dany Hamplové*, *Jitky Rychtaříkové* a *Simony Pikálkové* (2003), které mají širší demografický podtext. Problematika sňatečnosti je dnes natolik součástí rozborů dalších demografických procesů, že by bylo nutno zmínit velkou část demografické produkce posledních zhruba deseti let.

Zatímco po dlouhou dobu k vysvětlení případného kolísání úrovně sňatečnosti totiž vždy postačoval buď stručný odkaz na ekonomický vývoj nebo na změny ve věkové skladbě obyvatelstva ve věku nejvyšší sňatečnosti, patří dnes vysvětlení změn ve sňatkovém chování obyvatelstva zřejmě z větší části právě do okruhu sociologických studií, neboť odrážejí nejen působení ekonomické situace, ale také změny hodnotového systému převažující části populace a také změnu postojů k instituci manželství.

Proto je zajímavé, jak lze tento vývoj dokumentovat strohými demografickými daty. Česká statistika jich poskytuje relativně dost, i když ne v dostatečně potřebné podobě pro celé 20. století. Data běžné evidence přirozeného pohybu obyvatelstva sice informují o každoročních počtech sňatků po celé sledované období, ale jejich sdělení o skladbě snoubenců jsou různorodá a měnila se v čase. Např. teprve od roku 1961 lze počítat tabulky prvosňatečnosti na základě počtu sňatků podle věku snoubenců (*Tabulky...*, 1989)⁴⁾. Proto je nutné vypomáhat si strukturálními daty dostupnými ze sčítání, které pokrývají 20. století celé. Vzhledem k významu vstupu do prvního manželství je největší pozornost věnována sňatkům svobodných osob, i když nelze nijak pominout nebo podceňovat význam opakovaných sňatků jak ovdovělých tak rozvedených osob.

Z dat sčítání lidu lze poměrně dobře sledovat dopad vývoje sňatečnosti na skladbu obyvatelstva podle věku a rodinného stavu, které ukazují jak intenzitu vstupu do manželství, tak

⁴⁾ Stranou ponechávám další charakteristiky, kterými je možné blíže popisovat snoubence – jejich národnost, náboženské vyznání, sociální postavení či školní vzdělání, které jsou dlouhodobě obtížně srovnatelné, i když mohou poskytnout podporu pro hlubší analýzu sňatkového chování.

Tab. 1 Vybrané charakteristiky úrovně prvosňatečnosti obyvatelstva na území ČR ve 20. století (podle dat sčítání lidu) (Selected characteristics of the first-marriages among the population of the Czech Republic in the 20th century according to the population census)

Pohlaví	1900	1910	1921	1930	1950	1961	1970	1980	1991	2001
Průměrný věk při prvním sňatku (obyvatelstvo do 50 let)*										
muži	27,7	27,8	28,6	27,6	26,1	25,1	24,4	24,8	25,1	28,3
ženy	25,2	24,9	26,2	25,9	21,8	20,9	21,1	21,4	21,8	25,8
Podíl svobodných ve věku 15–19 let										
muži	100,0	100,0	99,9	100,0	99,2	99,2	98,8	98,7	98,4	99,8
ženy	97,9	97,8	97,9	97,2	91,0	91,5	91,4	91,5	92,6	99,1
Podíl svobodných ve věku 25–29 let										
muži	46,1	47,2	54,6	45,8	34,1	24,9	20,9	23,3	27,6	53,2
ženy	36,3	31,8	41,1	32,9	17,3	9,1	9,3	8,9	10,9	31,5
Podíl svobodných ve věku 45–49 let										
muži	6,6	7,2	7,1	6,3	6,0	5,9	5,9	5,8	6,3	8,8
ženy	9,7	10,3	10,1	10,9	9,3	6,0	4,6	3,0	3,2	3,6

Pozn.: Vypočteno tzv. Hajnalovou metodou.

Pramen: Data sčítání, vlastní výpočet.

jeho časování. Stačí porovnat podíly osob, zůstávajících v určitém věku svobodné, například ve věku 15–19 let, z níž lze vyčíst intenzitu sňatečnosti v nízkém věku, ve věku 25–29 let, neboť tento věkový interval naznačuje intenzitu vstupu do manželství ve věku vysoké fyziologické úrovně plodnosti. Tradičně se považuje podíl osob, které zůstávají mimo manželství ve věku kolem 50 let (např. 45–49 let) za ukazatel do nedávné doby naznačující, jaký podíl mužů nebo žen zůstával definitivně mimo reprodukci. Z dat sčítání lze také počítat průměrný věk při prvním sňatku (za předpokladu, že neuvažujeme migraci).

Tab. 2 Snoubenci podle vzájemného rodinného stavu v ČR ve vybraných letech (Marrying partners by marital status in the Czech Republic in selected years)

Období	Ze 100 sňatků připadlo na sňatek typu								
	ženich svobodný			ženich ovdovělý			ženich rozvedený		
	svobodná nevěsta	ovdovělá nevěsta	rozvedená nevěsta	svobodná nevěsta	ovdovělá nevěsta	rozvedená nevěsta	svobodná nevěsta	ovdovělá nevěsta	rozvedená nevěsta
1901–1910	83,8	2,7	0,0	9,5	3,9	0,0	0,1	0,0	0,0
1931–1937	85,4	1,5	1,6	5,4	1,5	0,6	3,0	0,4	0,6
1961–1970	79,8	0,6	4,6	0,7	0,8	1,0	6,0	0,9	5,6
1991–2000	67,2	0,3	8,3	0,2	0,3	0,8	8,7	1,0	13,2

Pramen: Pohyb obyvatelstva, vlastní výpočet.

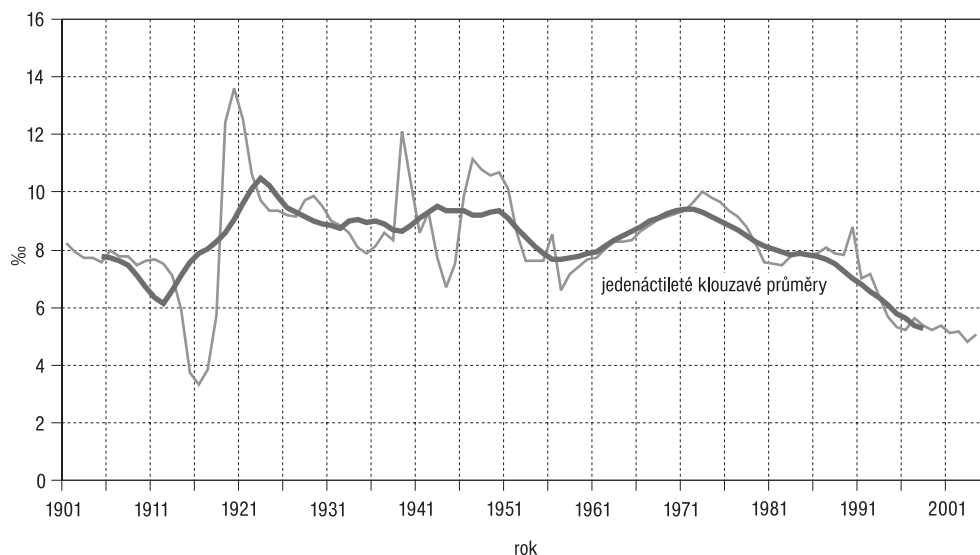
Tab. 3 Skladba snoubenců podle pohlaví a rodinného stavu v ČR ve vybraných obdobích (Marrying partners by gender and marital status in the Czech Republic in selected periods)

Období	Muži			Ženy		
	svobodní	ovdovělí	rozvedení	svobodné	ovdovělé	rozvedené
1901–1910	86,5	13,4	0,1	93,4	6,6	0,0
1931–1937	88,5	7,5	4,0	93,8	3,4	2,8
1961–1970	85,0	2,5	12,5	86,5	2,3	11,2
1991–2000	75,8	1,3	22,9	76,1	1,6	22,3

Pramen: Pohyb obyvatelstva, vlastní výpočet.

Šetřená data doplněná o vybrané ukazatele získané z pohybu obyvatelstva vcelku jednoznačně rozdělí 20. století na tři období. Mezníky mezi těmito obdobími (resp. přechodnými obdobími) lze přibližně klást na přelom 30. a 40. let a na počátek 90. let. Tyto mezníky zároveň souvisí se závažnými historickými událostmi celospolečenského významu, které zásadním způsobem ovlivnily nejen politickou, ale také hospodářskou a sociální situaci České republiky a jejích obyvatel. Proto je vhodné použít je i jako mezníků pro analýzu vývoje sňatečnosti, i když první i druhé období lze považovat více méně za otevřené intervaly – počátek 20. století byl logickým pokračováním vývoje předchozího, jeho závěr pak zřejmě předznamenává situaci v budoucnu.

Graf 1 Hrubá míra sňatečnosti v České republice ve 20. století (Crude marriage rate in the Czech Republic in the 20th century)

Období dozívání tzv. evropského typu sňatečnosti („odkladu sňatků“)

Sledujeme-li počty uzavíraných sňatků, resp. jejich přečet na 1000 obyvatel středního stavu v prvních čtyřech dekádách 20. století, zjistíme, že přes výkyvy dané významnějšími vnějšími impulsy šlo o poměrně stabilní úroveň a že hrubá míra sňatečnosti kolísala mezi 8 a 10 ‰. S výjimkou dopadu první světové války (hms se snížila pod 4 ‰) a následné kompenzační vlny (hms až 14 ‰) byly hodnoty obdobné jako po větší část 19. století.

Během prvních dekád 20. století se charakter sňatkových poměrů výrazněji neměnil. Pomineme-li nenormální poměry první světové války, ukazatele úrovně sňatečnosti se od 20. let ustálily na úrovni z konce 19. století, o kterých hovoří data ze sčítání 1900 a 1910. První sňatky uzavírali muži nejčastěji až ve věku nad 25 let a ženy kolem 25 let; 10 % žen a 6 % mužů zůstávalo trvale svobodných. Šlo přitom o rozhodující část sňatků, neboť svobodných ženichů bylo zpravidla kolem 85 % a svobodných nevěst kolem 93 % (s výjimkou válečných let a poválečné kompenzační vlny). Zbytek byly sňatky ovdovělých osob, do opětovného manželství vstupovala v této době jen zanedbatelná část rozvedených snoubenců.

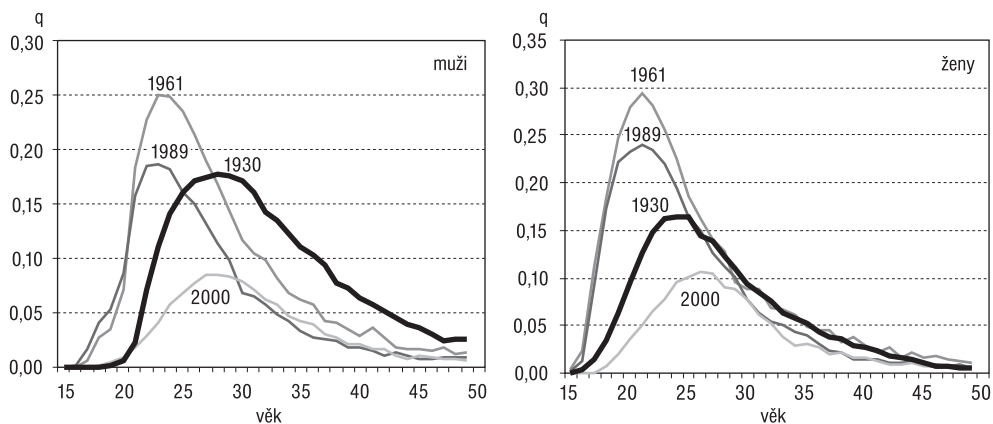
Vstup do prvního manželství až téměř ve 30 letech u mužů a kolem 25 let u žen nebyl považován za nijak vysoký a odpovídal i dobové normě, naopak, mladší ženichové a nevěsty příliš preferováni nebyli. V roce 1936 považoval Antonín Boháč za předčasné takové sňatky, kdy byl ženich mladší než 25 let nebo nevěsta mladší než 21 rok (Boháč, 1936). V roce 1937 bylo možno

takto označit pouze pětinu sňatků mužů a osminu sňatků žen. Dodejme, že v roce 1918 se sice snížil minimální sňatkový věk z 24 let na 21 rok, ale ve vyšší sňatkového věku se tato okolnost výrazněji neprojevila, pravděpodobně vzhledem k přetrvávající povinnosti vojenské služby, kterou mladí muži končili zpravidla ve věku 22–24 let, případně poněkud později.

Obdobná úroveň sňatečnosti byla v 18. a po převážnou část 19. století charakteristická pro obyvatelstvo řady evropských zemí a *John Hajnal*, který na tuto okolnost upozornil jako první (*Hajnal*, 1953), nazval tento typ vstupu do manželství evropským typem sňatečnosti (*Hajnal*, 1965). Později byl prokázán význam věku při sňatku pro diferenciaci úrovně manželské plodnosti v Evropě obecně (*Coale–Watkins*, 1986) a ukázalo se, že české země lze do tohoto typu sňatečnosti rovněž přiřadit (*Fialová*, 1981, *Pavlík–Fialová–Vereš*, 1990), a to bez zřetele k jejich národnostní heterogenitě (*Boháč*, 1936). „Odklad sňatků“ bylo možno považovat za způsob regulace úrovně manželské plodnosti a po přechodu k plánovanému rodičovství v závěru demografické revoluce jeho úloha postupně končila.

Klesající podíl sňatků ovdovělých osob odrážel především zlepšující se úmrtnostní poměry, neboť jen v období 1910–1930 se naděje dožití mužů ve 20 letech prodloužila ze 40,83 let na 45,39 let a žen z 42,88 let na 47,99 let (*Dějiny...*, 1996: 396); snižovaly se tak počty ovdovělých ve středním věku a tudíž i počet těch, kteří se po úmrtí partnera snažili vstoupit do dalšího manželství. Opakované sňatky rozvedených osob do úrovně sňatečnosti téměř nezasahovaly, i když se během let první republiky jejich podíl v důsledku postupně se zvyšující rozvodovosti mírně zvyšoval (v letech 1920–1924 činila hrubá míra rozvodovosti jen 0,46 ‰, v letech 1935–1937 pouze 0,65 ‰).

Graf 2 Pravděpodobnost uzavření prvního sňatku v ČR v letech 1930, 1961, 1989 a 2000 muži, ženy (First-marriage probabilities in the Czech Republic in the years 1930, 1961, 1989 and 2000 men, women)

Období „zlatého věku“ rodiny (v podmínkách státního socialismu)

V závěru 30. let se však situace začala měnit. Jednak se zcela zásadně rozvolnily vazby úrovně sňatečnosti a úrovně manželské plodnosti, neboť převážná část populace již převzala myšlenky plánovaného rodičovství a tudíž počet dětí narozený v rodinách napříště závisel na vědomém rozhodování rodičů a nemusel být tedy již příliš ovlivňován úrovní sňatkového věku zvláště žen). Dále se změnila hospodářská a také politická situace, když po hospodářské krizi 30. let následovalo ekonomické oživení. Složitý a výrazný byl však dopad politické krize, která vyvrcholila nejprve odtržením pohraničí v září 1938 a posléze vznikem tzv. Protektorátu Čechy a Morava a jeho současnou okupací v březnu 1939.

Z let 1939–1944 jsou věrohodná data o přirozeném pohybu obyvatelstva pouze za české obyvatelstvo Protektorátu, ta však naznačují obrat, k němuž v těchto letech ve sňatečnosti došlo. Úroveň sňatečnosti mladých lidí se během okupace zvyšovala s výrazným vzestupem hned na počátku 40. let (Kučera, 1994: 46). V roce 1937 byl věkový medián svobodných snoubenců všeho obyvatelstva (bez rozlišení národnosti) 27,5 roku u mužů a 24,9 roku u žen. V roce 1938 pro české obyvatelstvo Protektorátu byl tento ukazatel 28,1 roku u mužů a 25,0 let u žen – do roku 1944 se však snížil na 26,4 roku u mužů a 22,5 roku u žen. I když lze uvažovat s určitým vlivem deformací věkové struktury, když do věku vysoké sňatečnosti přispívaly nejvíce ročníky narozené v kompenzační vlně z počátku 20. let, data naznačují změnu sňatkového chování.

Důvodů této změny bylo několik, i když nelze přesně rozlišit rozsah působení jednoho každého z nich, proto následné pořadí není směrodatné pro jejich význam. Prvním důvodem mohla být kompenzace nízké sňatečnosti první poloviny 30. let vyvolané důsledky hospodářské krize, vliv mělo určitě zvýšení zaměstnanosti v závěru 30. let a plná zaměstnanost od počátku Protektorátu vyvolaná povinností zajištění zbrojní a další výroby pro Německo. Nelze opomenout ani rozpuštění československé armády a zrušení branné povinnosti a uzavření českých vysokých škol v roce 1939, což se týkalo sice převážně mužů, ale vzhledem k tomu, že si ženiši vybírali zpravidla snoubenky v mladším věku, mohlo to ovlivnit i sňatkový věk žen. Zároveň byly na území Protektorátu nájímány pracovní síly na práce do Německa – jednou z možností, jak se totálnímu nasazení mimo území českých zemí vyhnout, byl právě sňatek. Pronuptialitní postoje byly zřejmě zejména na přelomu 30. a 40. let: v roce 1939 byla hrubá míra sňatečnosti druhá nejvyšší ve 20. století, s pokračující okupací se ale snižovala.

Trend započatý během válečných let však pokračoval i po ukončení války. V období socialismu lze pozorovat dvojaký vztah státu k rodině. Na jedné straně usiloval stát o oslabení rodiny, když vyvlastněním soukromého majetku se všichni postupně stali zaměstnanci státu a rodiny tak přestaly být významnými výrobními jednotkami. Na druhé straně přetrvávala nejprve spíše pouze proklamativní, ale posléze i hmotná podpora manželství, která vycházela z přežívání hodnotového systému předchozí doby, kdy instituce manželství měla vysoký kredit a většina osob o manželství usilovala (Hamplová, 2001). Po převratu v roce 1948 celostátně uplatňovaná jednotná mzdová soustava nivelizovala mzdovou hladinu a přispěla k výraznému trendu k homogenizaci společnosti, kterou později konstatovali sociologové (Machonin, 2005: 127). Ve společnosti přetrvával postoj k manželství ve smyslu snahy alespoň jednou v životě do manželství vstoupit, který podporovala i přetrvávající vyšší společenská prestiž ženatých mužů a vdaných žen (zvláště ve srovnání se svobodnými). Nivelizace životní úrovně jako by umožňovala tento ideál snadno uskutečňovat. Nešlo o výjimečnou situaci: vysoká prestiž manželství a odstraňování bariér mezi společenskými vrstvami byla po skončení druhé světové války zjišťována na celém evropském kontinentu – sociologové tuto dobu dokonce označují za „zlatý věk“ rodiny a manželství (např. Sullerot, 1991). Relativně časně sňatky umožňovala řada dalších okolností, z nichž uvedme na příklad plnou zaměstnanost, jen pomalu se zvyšující podíl mladých lidí studujících na vysokých školách, snížení věku zletilosti na 18 let, zkrácení vojenské služby na dva roky, když většina mužů ji absolvovala ve věku do 21 roku. V 70. letech k tomu přispělo i „uzavírání se“ do rodiny, když jiné společenské vyžití režim znemožnil (Možný, 1991).

Přesto krátkodobé výkyvy v úrovni sňatečnosti v ČR v první dekádě po ukončení druhé světové války dokumentují přetrvávající úzkou spojitost sňatkových poměrů se sociálním vývojem a ekonomickou situací obyvatelstva. Nejprve se úroveň sňatečnost opět výrazně zvýšila, aby v letech 1948–1952 přesáhla hladinu 10 ‰ (což bylo ve 20. století potřetí). Následovalo období, kdy její úroveň kolísala mezi 7 a 9 ‰ a teprve od roku 1969 se zvýšila nad 9 ‰; v roce 1973 hms po čtvrté a naposledy přesáhla úroveň 10 ‰ (10, 03). Od té doby trvale spíše klesala, v 80. letech setrvala na úrovni zhruba 7, 5–8 ‰. Vzestupy úrovně sňatečnosti

tedy i v této době odpovídaly obdobím spíše příznivějšího populačního klimatu (zejména na počátku 70. let, kdy se ve vysokých počtech sňatků odrazily jednak změny věkové struktury, neboť do věku nejvyšší sňatečnosti dospěly osoby narozené v poválečné natalitní vlně), jednak pronatalitní opatření podporující sňatky mladých lidí do 30 let, v tom také bytová politika zaměřená na velkoplošnou výstavbu panelových bytových domů (srvn. např. Kučera, 1994), poklesy pak souvisely se zhoršením ekonomické situace (50. a 60. léta), a od poloviny 70. let byl patrný trvalý mírný pokles úrovně sňatečnosti obecně.

Pro toto období byly charakteristické sňatky mladších mužů (nejčastěji kolem 25 let či mladších) a žen (nejčastěji ve věku 20–22 let) – mimo manželství zůstal jen velmi nízký podíl žen (méně než 3 %). O poklesu průměrného sňatkového věku svobodných v tomto svědčí mimo jiné hodnoty úhrnu redukováných měr sňatečnosti svobodných, které v letech 1945–1952 a 1955–1963 přesahovaly úroveň 1. Ale od 70. let tato data naznačovala, že se trend obrátil a že podíly osob vstupujících do manželství již nerostly, což doložily zvyšující se tabulkové počty svobodných mužů i žen podle věku (tab. 5).

Lze pozorovat další pokles úrovně sňatečnosti ovdovělých osob (tab. 2 a 3), a to v podmínkách stagnující úrovně úmrtnosti mužů ve středním věku a jen mírně se zlepšující úmrtnosti žen (v letech 1950–1990 naděje dožití ve 30 letech u mužů klesla o 0,2 roku, u žen se zvýšila o 3,5 roku). Naopak se relativně rychle zvyšovaly podíly snoubenců rozvedených, kteří se stále častěji ženili i vdávaly se svobodnými snoubenkami/snoubenci. To bylo odrazem rychle rostoucí rozvodovosti, kterou byly postiženy svazky ještě relativně mladých lidí. V letech 1984–1989 byla nejvyšší úroveň rozvodovosti ve 3.–5. roce trvání manželství (úhrnná rozvodovost již dosahovala téměř 40 %; Pavlík, 2002: 33). Díky přetrvávající prestiži (a výhodám) manželství však rozvedení (zvláště muži) poměrně brzy po rozvodu uzavírali nové sňatky, čímž přispívali nejen k výši úrovně sňatečnosti, ale také k vysokému podílu osob žijících v manželství.

Tab. 4 Úhrnná redukováná sňatečnost podle pohlaví a index podílu plodnosti vdaných žen na celkové plodnosti (i_m) v ČR ve 20. století (ve vybraných letech) (Cumulated first marriage frequencies by gender and the index of marital fertility (i_m) in the Czech Republic in the 20th century (for selected years))

Rok	Muži	Ženy	i_m
1900	.	.	0,519
1910	.	.	0,529
1921	1,49	1,23	0,462
1930	0,94	0,93	0,536
1937	0,84	0,99	0,575 ¹
1950	1,20	1,21	0,680
1960	1,05	1,05	0,727
1970	0,92	0,93	0,704
1980	0,84	0,88	0,733
1989	0,88	0,91	0,674 ²
2000	0,53	0,46	0,503 ³

Pozn.: ¹ 1936, ² 1991, ³ 2001.

vergence poměrů v českých zemích a na Slovensku, když se sňatkové poměry díky vývoji v České republice velmi sblížily (Fialová, 1991). Ve většině zemí západní a severní Evropy, kde se sice po druhé světové válce úroveň sňatečnosti také zvýšila, k tak podstatné a dlouhodobé změně sňatkových poměrů nedošlo a od 60. let bylo možno pozorovat nástup jiných tendencí naznačujících pokles úrovně sňatečnosti za rostoucího průměrného sňatkového věku (Sullerot, 1992).

Model sňatkových poměrů, kdy do manželství vstupovalo alespoň jednou za život téměř 97 % žen a 94 % mužů za relativně vysoké úrovně opakované sňatečnosti, takže v manželství žilo zpravidla kolem 80 % obyvatelstva ve středním věku (přibližně ve věku 25–45 let, ale s menšími rozdíly mezi muži a ženami), byl pro společnost České republiky charakteristický až do konce 80. let. Byl velmi blízký poměrům v dalších zemích východní Evropy. S tím rozdílem, že v těchto zemích šlo o tradiční model a k podstatnějším změnám v charakteru sňatečnosti po druhé světové válce v nich nedošlo: sňatečnost v nízkém věku a nízký podíl trvale svobodného obyvatelstva zde byl charakteristický dlouhodobě zvláště ve starší době (proto bývá označován v historicko-demografické literatuře jako „mimoevropský“ typ sňatečnosti, Hajnal, 1965). Zajímavá z tohoto hlediska byla kon-

I když tento model vypadal na první pohled stabilně (v 80. letech již trval de facto druhou generaci), byl ve své podstatě velice křehký – nejvyšší počet prvních sňatků se v České republice uskutečňoval během několika málo let věku mladých lidí na samém počátku jejich životní dráhy. Sňatky uzavírali mladí lidé často bezprostředně po ukončení středoškolských studií (či vyučení) za situace, kdy vysokoškolská studia absolvovala zhruba necelá desetina z nastupující mladé generace. Plná zaměstnanost zaručovala pravidelný příjem, systém sociální péče a přidělování bytů umožňoval po určité době i získání samostatného bytu. Nelze opomenout ani další z důležitých faktorů „vyvolávajících“ vyšší úroveň časné sňatečnosti – nízkou úroveň antikoncepce, což za vysoké prestiže instituce manželství a uvolňujících se intimních styků stále mladších lidí zvyšovalo počty nechtěných těhotenství; preference porodu dítěte před interrupcí a snaha o to, aby se dítě narodilo v manželství, tak zvyšovala počty sňatků (v 50. letech se do devíti měsíců po sňatku rodilo kolem 40 % prvních dětí, v 60. letech zhruba polovina a od 70. let někdy až 60 % (Kučera, 1994: 105). Úroveň sňatečnosti tak byla i v tomto období s úrovní plodnosti významně svázána.

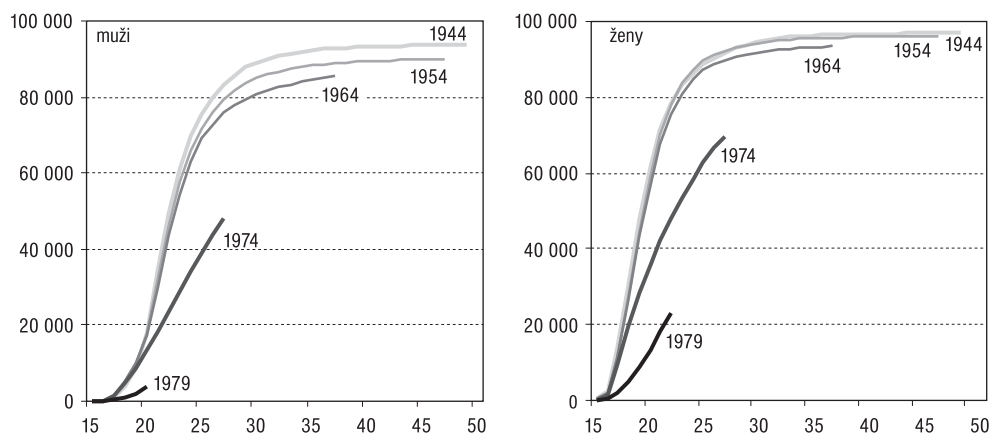
Období odkládaných a odmítaných sňatků

Změna politického systému v roce 1989 se v úrovni sňatečnosti neprojevila okamžitě – naopak ještě v roce 1990 se počty uzavíraných sňatků poněkud zvýšily (i tentokrát šlo o určitý druh pragmatické reakce na oznámení bankovních domů, že budou poskytovat nízkouřočené novomanželské půjčky jen do konce kalendářního roku 1990). Od roku 1991 však počet sňatků trvale klesal. Na místo dříve obvyklých 70 tisíc sňatků klesl jejich roční počet od roku 1995 na zhruba 55 tisíc (zatímního minima bylo dosaženo v roce 2003, kdy bylo uzavřeno jen necelých 49 tisíc sňatků, hms tudíž klesla na 4,8 ‰). Na tomto poklesu se rozhodující měrou podílel pokles intenzity sňatečnosti svobodných v mladším věku: u svobodných mužů klesla ve věku do 25 let na třetinu (např. ve věku 23 let, který byl v roce 1989 věkem nejvyšší sňatečnosti, když se ženilo 187 mužů z 1000 svobodných, se v roce 2002 oženilo pouze 40 mužů z tisíce svobodných; věk nejvyšší sňatečnosti se přesunul do 28. až 29. roku, kdy se z 1000 svobodných ženilo 78). Obdobně se přesunula největší intenzita sňatečnosti svobodných žen z 20 let věku (240 nevěst z 1000 svobodných žen v roce 1989) do věku 25–27 let (97 nevěst z 1000 svobodných žen v roce 2002). U obou pohlaví téměř vymizely sňatky do 20 let (u mužů klesly v roce 2002 již na pouhé 1 %, u žen na 6 % z počtu téměř 53 tisíce sňatků) a stále větší váhu získávají sňatky snoubenců starších než 30 let – v roce 2002 byla v tomto věku už více než třetina svobodných ženichů a více než pětina svobodných nevěst (Kretschmerová, 2004: 157). Průměrný věk při prvním sňatku stoupl do roku 2000 na 28,8 roku u mužů a na 26,4 roku u žen. Za současné úrovně sňatečnosti by ve věku 35 zůstávala podle tabulek sňatečnosti v roce 2000 svobodná již více než třetina všech mužů a téměř třetina žen

V 90. letech, která lze označit jako přechodnou fázi k pozdním sňatkům, však o změně intenzity časování vstupu do prvního manželství vypovídají lépe než transverzální data (transverzální ukazatelé jsou stále poněkud ovlivněny předchozí dlouhodobou vysokou úrovní sňatečnosti v nízkém věku) hodnoty odvozené z longitudinálního sledování jednotlivých kohort. Z narozených v roce 1954 uzavřelo do 25 let alespoň jednou sňatek 66 % mužů a 87 % žen, kdežto z narozených roku 1974 to bylo pouze 34 % mužů a 58 % žen.

Významně se snížil podíl protogamních sňatků – na konci 20. století jich už bylo méně než dvě třetiny všech (tab. 2). K poklesu celkové úrovně sňatečnosti přispěl také pokles intenzity sňatečnosti rozvedených osob a do určité míry i osob ovdovělých. U ovdovělých lze tento jev z části vysvětlit dalším zvyšováním naděje dožití osob ve středním věku. U rozvedených, kterých při neklesající úrovni rozvodovosti v populaci dále přibývá (v roce 2001 již bylo ze 100 osob starších 15 let 10 % rozvedených mužů a 11 % rozvedených žen), stojí v pozadí nižší atraktivita opětovného manželství často asi stejné důvody jako u svobodných. Kromě té části rozvedených, která po ztroskotání předchozího manželství na další svazek zklamaně

Graf 3 Alespoň jednou ženatí a vdané podle věku podle generace, ČR (Ever married men and women by age and generation, Czech Republic)

rezignuje, to jsou pravděpodobně rychle postupující změny v celkové hodnotové orientaci provázející otevírání se české společnosti soudobé evropské společnosti se všemi průvodními jevy, včetně změněné hospodářské situace (návratem k tržní ekonomice a k nezaměstnanosti a k zásadnímu přehodnocení odpovědnosti jednotlivce za vlastní ekonomickou situaci).

Pro nastolení velmi nízké úrovně sňatečnosti bylo zřejmě fatální to, že sňatek je v první řadě právní akt přesně definující práva a povinnosti manželů, tím je u části populace preferující liberalismus v jeho nejširší podobě pocítován jako akt ztráty části vlastní svobody či identity. Sňatek považují za samozřejmý předstupeň založení rodiny z mladší generace v podstatě pouze praktikující křesťané, další část o něm uvažuje pouze v případě, že se jejich partnerský svazek vydaří, pro některé již není atraktivní vůbec (*Představy...*, 2000: 69). A je možné, že v populaci roste také podíl osob, které vědomě rezignují na navazování jakýchkoli partnerských svazků.

K poklesu úrovně sňatečnosti přispěla částečně asi i tolerance české společnosti vůči neformálním svazkům. Podle zjištění výběrových šetření až 70 % svobodných považuje předmanželskou kohabitaci za vhodný počátek partnerského života (*Představy...*, 2000: 68). Nelze opomenout ani kvalitativní změnu a široké rozšíření používání antikoncepce, což snížilo riziko nechtěného těhotenství právě mezi mladými lidmi.

Od počátku 90. let je tak patrné jednak obecné odkládání sňatků do vyššího věku, jednak u části populace tendence k odmítání vstupu do manželství vůbec.

Tab. 5 Počty svobodných dožívajících se příslušného věku podle tabulek sňatečnosti svobodných, ČR (Proportion remaining single in the relevant age according to singles marriage-rate tables, Czech Republic)

Rok	l ₂₅		l ₃₀		l ₃₅		l ₅₀	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
1930	68 856	41 793	26 790	20 080	12 135	13 614	4 995	9 719
1961	30 792	11 218	10 705	5 184	6 531	3 512	4 170	2 346
1970	31 150	13 380	13 300	6 404	8 842	4 691	5 830	3 491
1980	38 765	14 172	19 343	6 168	13 887	4 108	10 259	3 103
1990	31 114	13 125	14 915	6 544	11 151	4 824	8 910	3 804
2000	79 259	62 288	51 759	38 181	38 813	30 725	30 430	25 503

Pramen: Tabulky, 1989; Pavlík, 2002; rok 1930 vlastní výpočet.

Závěr

Vývoj úrovně sňatečnosti obyvatelstva žijícího na území České republiky lze ve 20. století považovat především za odraz významu sňatku pro založení rodiny (a domácnosti). Nelze totiž opomenout, že jde v první řadě o akt právní, takže záleží i na tom, jaký význam společnost přikládá tomu, aby partnerský svazek byl právně ukotven. Pokud bylo postavení jednotlivých členů rodiny v orientační či vlastní rodině do značné míry provázané s jejich pozicí ve společnosti, pokud na něm přímo závisel přístup např. do vyšší společnosti, k získání výhodnějšího uplatnění na pracovním trhu, zařazení mezi dědice atd., bylo pro jednoho každého uzavření sňatku žádoucí. A jestliže byla reprodukce navíc vtěsnána do manželství, pak měla úroveň sňatečnosti bezprostřední vliv na úroveň plodnosti a mohla být – a byla – významným faktorem spoluzohodujícím o úrovni reprodukce dané populace. Tato vazba se postupně rozvolňovala, jak se rozšiřovaly myšlenky vědomého omezení úrovně plodnosti především v manželství, u nás od poloviny 19. století. Konec této etapy spadá právě do první poloviny 20. století. Nemělo by se opomenout, že úroveň sňatečnosti tak odrážela spíše možnosti, jaké populace měla; téměř každé 10. ženě a každému 15. muži se z rozličných důvodů do manželství vstoupit nechtělo nebo nepodařilo. Roční počty uzavíraných sňatků v tomto období sice mohly kolísat (jak dokládá hrubá míra sňatečnosti), úroveň sňatečnosti se však dlouhodoběji neměnila.

Období následující, které bychom mohli označit jako období „zlatého věku“ rodiny, ale modifikovaného specifickou situací společnosti za Protektorátu a za socialismu, je doba, v níž se úroveň sňatečnosti a plodnosti dále navzájem podmiňovaly, ale v poněkud jiné rovině. Význam sňatku jako důležitého aktu při zakládání rodiny přetrvával (pravděpodobně především díky kulturní tradici formované křesťanstvím), ale protože se uvolňoval pohled na předmanželské intimní styky, byla vysoká úroveň sňatečnosti nejen odrazem přetrvávajícího významu, který populace sňatku přikládala pro založení rodiny, ale také významu, který přikládala tomu, aby se děti rodily jako legitimní, i když právní řád postupně nerovnoprávnost dětí danou původem zrušil. Dálo se tak za podmínky celkové výrazné homogenizace společnosti, kdy se nepocitovaly za významné rozdíly sociálního původu a manželství bylo zakládáno na základě romantické lásky (až v polovině případů i kvůli těhotenství snoubenky). Úroveň sňatečnosti tak byla opět „svázána“ s charakterem reprodukce.

V 90. letech se ale situace proměnila takřka dramaticky. Pro toto období je příznačné, že demografický model, který se vytvořil v 50. letech, po pádu socialismu během několika málo let zcela odezněl (i když se ve strukturách obyvatelstva bude projevovat ještě po dlouhou dobu) a v demografickém chování je patrná tendence k „návratu“ k situaci předchozí. V tomto vývoji je zřejmé opětovně postupné „příčleňování“ se k soudobému způsobu reprodukce ve vyspělých evropských zemích, k nimž se v době předválečné blížila nejvíce, a to včetně nových aspektů reprodukčního chování (odklad sňatků do vyššího věku, vzestup rozvodovosti, posun rození dětí do vyššího věku souběžně s častějším rozením dětí mimo manželství, nízká úroveň potratovosti, prodlužující se délka života).

To plně odpovídá úzké vazbě demografického chování na vnější prostředí. Současné evropské a v tom i české populační klima je z větší části odrazem podmínek vytvářených hospodářskou situací stejně jako širšího společenského vývoje se stále významnějším vlivem liberalismu a individualismu. Z toho zároveň vyplývá, že pro část populace je sňatek ze své podstaty právního aktu nezajímavý ne-li nepřijatelný (i když ta část populace, která dál vyznává křesťanské hodnoty, jeho význam nezpochybňuje).

Jestliže na počátku 20. století byla úroveň sňatečnosti považována za faktor, který může mít dlouhodobý vliv na úroveň plodnosti (a proto jí byla demografy vůbec věnována pozornost), v jeho závěru se stala významným indikátorem změn reprodukčního chování se všemi průvodními jevy – včetně zájmu, kterému se její výzkum začal těšit.

Literatura

- Alan, Josef. 1989. *Etapy života očima sociologie*. Praha: Panorama, 440 s.
- Boháč, Antonín. 1936. *Obyvatelstvo v Československé republice*. In Československá vlastivěda II., Národopis.
- Coale J.A. – Watkins, S.C. (eds.). 1986. *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Dějiny obyvatelstva českých zemí*. 1996. Praha: Mladá fronta.
- Fialová, Ludmila. 1992. *Vývoj sňatečnosti v Československu v letech 1918–1988*. In Historická demografie 16, s. 117–134.
- Hajnal, John. 1953. *Age at Marriage and Proportion Marrying*. Population Studies 7, s. 111–136.
- Hajnal, John. 1965. *European marriage Patterns in perspective*. In D. V. Glass – D. E. C. Eversley (eds.). *Population in History. Essays in historical demography*. London, s. 101–143.
- Hamplová, Dana. 2001. *Stručné poznámky o ideových přístupech k rodině v období socialismu*. Cahiers di CEFRES 22, s. 107–118.
- Hamplová, Dana – Rychtaříková, Jitka – Pikálková, Simona. 2003. *České ženy. Vzdělání, partnerství, reprodukce*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hinde, Andrew. 2003. *England's Population. A History since the Domesday Survey*.
- Horská, Pavla – Kučera, Milan – Maur, Eduard – Stloukal, Milan. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama, 1990, 470 s.
- Konečná, Alena. 1977a. *Národnostní homogamie a heterogamie v ČSSR*. Demografie, roč. 19, č. 1, s. 1–10.
- Konečná, Alena. 1977b. *Sezónnost sňatečnosti v ČSSR*. Demografie, roč. 19, č. 3, s. 215–222, 302–307.
- Kretschmerová, Terezie. 2001. *Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 2000*. Demografie, roč. 43, č. 3, s. 173–186.
- Kretschmerová, Terezie. 2004. *Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 2003*. Demografie, roč. 46, č. 3, s. 153–165.
- Kučera, Milan. 1988. *Československo 1918–1988*. Demografie, roč. 30, č. 1, s. 3–9.
- Kučera, Milan. 1994. *Populace České republiky 1918–1991*. Praha: ČDS-SÚ AV ČR.
- Lesný, Ivan. 1981. *Sňatečnost svobodných žen v ČSSR po druhé světové válce a její vztah k plodnosti prvního pořadí*. Demografie, roč. 21, č. 1, s. 15–21.
- Machonin, Pavel. 2005. *Česká společnost a sociologické poznání*. Praha: Nakladatelství ISV.
- Možný, Ivo. 1991. *Proč tak snadno?* Praha: SLON.
- Pavlík, Zdeněk (ed.). 2002. *Populační vývoj České republiky 1990–2002*. Praha: Katedra demografie a geodemografie PrF UK, 98 s.
- Pavlík, Zdeněk – Rychtaříková, Jitka – Šubrtová, Alena. 1984. *Základy demografie*. Praha: Academia.
- Pavlík, Zdeněk – Fialová, Ludmila – Vereš, Pavel. 1991. *Fertility Decline in Czechoslovakia During the Last Two Centuries*. Population Studies 44, s. 89–106.
- Pikálek, Darek. 1998. *Pětileté tabulky sňatečnosti za roky 1966–1995*. Demografie, roč. 40, č. 2, s. 140–146.
- Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. 2000. Praha: SLON.
- Rabušic, Ladislav. 2002. *Kde ty všechny děti jsou?* Praha: SLON.
- Růžicka, Ladislav – Kučerová, Marie. 1967. *Sňatečnost svobodných v Československu*. Demografie, roč. 9, č. 3, s. 205–215.
- Rychtaříková, Jitka. 1986. *Sňatečnost a plodnost nezletilých v ČSR*. Demografie, roč. 28, č. 2, s. 97–109.
- Srb, Vladimír. 1975. *Obyvatelstvo v ČSSR*. Praha: VUSEI.
- Srb, Vladimír. 1978. *Obyvatelstvo Československa v letech 1918–1978*. Demografie, roč. 20, č. 4, s. 289–316.
- Srb, Vladimír – Kučera, Milan. 1959. *Vývoj obyvatelstva českých zemí v XIX. století*. In Statistika a demografie I, Praha.
- Sullerot, Evelyne. 1992. *Krise rodiny*. In Historická demografie 16, s. 11–46.
- Tabulky sňatečnosti svobodných ČSSR, ČR a SR za roky 1961–1988*. 1989. Československá statistika, poř. číslo v roce 83, řada Dem, poř. číslo v řadě 6, Praha: FSÚ.
- Vereš, Pavel. 1991. *Sňatečnost*. Demografie, 43, č. 1, s. 2–4.
- Zbořilová, Jitka. 1977. *Metody konstrukce tabulek života a jejich použití při analýze sňatečnosti*. In Statistická revue 5, s. 23–40.

LUDMILA FIALOVÁ, od roku 1997 odborná asistentka katedry demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty UK v Praze; se specializuje na **historickou demografii a populační vývoj České republiky** v dlouhodobé perspektivě. Je autorkou a spoluautorkou několika článků s historicko–demografickou problematikou publikovaných většinou ve sborníku *Historická demografie*.

Summary

Research on marriage in the 20th century in the Czech Republic is interesting in two regards. First, it reveals how the relationship of demographers to the study of marriage in the population changed from a marginal degree of interest at the start of the century to a virtual explosion of articles on this topic by the end of the century. It also shows the interesting changes that have occurred in the marriage behaviour of the population during this period. Developments relating to marriage rates in the Czech Republic in the 20th century can be divided into three periods. The first can be described as the waning of the „European pattern“ of marriage behaviour, wherein typically the mean age of men at first marriage is 28 and the mean age of women 25; up to 85 % of all marriages are first marriages; approximately 7% of men and 10% of women never married. The end of this period falls around the end of the 1930s and the beginning of the 1940s. The next period could be called the „golden age“ of the family, modified

however by the specific situation society was in under the German Protectorate and then under the Communist regime. The average age of men at first marriage fell to 24 and the average age of women to 21, while there continued to be approximately 7% of men who never married but only 3% of women; the proportion of marriages between divorced persons somewhat increased. With these low values the population of the Czech Republic drifted away from trends in the majority of European countries at that time. In the 1990s the situation changed dramatically; the mean age at first marriage increased – to over 28 years of age for men and 25 for women, while there was a simultaneous decrease in the proportion of first marriages, which fell to make up two-thirds of all marriages. At the same time the proportion of men and women who decided not to marry increased. The population's behaviour again began to resemble that of other European countries. The marriage rate also became a significant indicator of reproductive behaviour.

Sociologický časopis Czech Sociological Review

ROČNÍK 42, ČÍSLO 1, ÚNOR 2006

Editorial (Marek Skovajsa) 5

TEMATICKÝ BLOK THE EUROPEAN SOCIAL SURVEY (ESS)

Úvodem k tematickému bloku *The European Social Survey (ESS)* (Klára Vlachová) 8

Klára Vlachová, Tomáš Lebeda: *Aktivní občanství a spokojenost s demokracií v Evropě* 11

Dana Hamplová: *Životní spokojenost, štěstí a rodinný stav v 21 evropských zemích* 35

Jana Chaloupková, Petra Šalamounová: *Postoje k imigrantům a dopadům migrace v evropských zemích* 57

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

Marcel Tomášek: *Singles a jejich vztahy; kvalitativní pohled na nesezdané a nekohabituující jednotlivce v České republice* 81

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Blanka Řeháková: *Měření hodnotových orientací metodou hodnotových portrétů S. H. Schwartze* 107

Jiří Vinopal: *Empirická přístupnost levo-pravé politické orientace* 129

PŘEHLEDOVÁ STAŤ

Jindřich Krejčí: *Mezinárodní sociálněvědní komparativní výzkum a Česká republika: Přehled výzkumů a dostupných dat* 149

DOKUMENTY – MEDAILON – JUBILEUM – RECENZE – ZPRÁVY

Recenzovaný oborový vědecký časopis vydávaný Sociologickým ústavem AV ČR

Časopis je citován v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute for Scientific Information (ISI), USA. Obsah časopisu (od roku 1993) a statí v plném znění (do roku 2002) jsou uveřejněny na internetu na <http://www.soc.cas.cz>. Vychází 6x ročně (4x česky, 2x anglicky). Cena jednoho výtisku je 66 Kč + DPH.

Informace o předplatném a objednávky vyřizuje:

Sociologický časopis/Czech Sociological Review – redakce, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. +420 222 221 761, +420 221 183 217, fax +420 222 220 143, e-mail: sreview@soc.cas.cz

STÁRNUTÍ OBYVATELSTVA ČESKÉ REPUBLIKY PODLE POHLAVÍ A GENDERU

KAMILA SVOBODOVÁ

The Ageing of the Population of the Czech Republic by Gender

It is necessary to look at older people as a heterogeneous group with numerous differentiating features. Therefore, this article deals with the lives of seniors from the perspective of gender. Among the aspects the author focuses on are marital status, housing, education, and the economic situation of older men and women.

Demografie, 2006, 48: 109–118

Stárnutí společnosti se v současnosti stává jedním z celosvětových problémů. Tento proces, který od poloviny 20. století postihuje ve větší či menší míře všechny země, je dnes nevyhnutelný. Podle dlouhodobých prognóz budoucího vývoje počtu a věkové struktury obyvatelstva bude podíl starších lidí v populaci stále narůstat, podstatným prvkem se stane především nárůst podílu osob ve věku nad 70 let. O starších lidech a jejich zvyšujícím se počtu se v západních společnostech často hovoří jako o sociálním problému, především v souvislosti s důchodovým systémem. Rostoucí míra závislosti, tj. zvyšující se podíl osob v postproduktivním věku připadající na populaci v produktivním věku, vyvolává obavy, že společnost v budoucnosti nevytvoří dostatečné zdroje pro financování důchodových systémů. Další obavy se pojí s růstem nákladů na sociální zabezpečení a zdravotní péči. Středem probíhající diskuse u nás, podobně jako ve většině jiných zemí, je teze, že po odchodu do důchodu se starší lidé stávají „hrozbou“ z hlediska finanční a sociální podpory a že mladá generace nebude schopna vyprodukovat tolik, aby „uživila“ neustále se zvětšující počet seniorů.

Tento přístup je však poněkud omezený. Starší lidé totiž nejsou homogenní kategorií, nopak, výrazně se liší z mnoha hledisek, např. rozdílným zdravotním stavem, ekonomickou situací, vzděláním, životními podmínkami, sociálním postavením, rodinnou strukturou apod. Se stálým prodlužováním délky života začíná v kategorii „starých“ vedle sebe žít více věkových kohort s podstatně odlišnými životními zážitky a zkušenostmi, proto i věk patří mezi hlediska, která starší lidi jako celek podstatně diferencují.

Neposledním, velmi podstatným kritériem, které populaci starších osob výrazně odlišuje, je pohlaví, resp. gender¹⁾. Ženy se v průměru dožívají vyššího věku než muži, proto je mezi staršími lidmi mnohem více žen, a ty jsou, především v těch nejstarších věkových skupinách, většinou vdovami, které častěji než muži čelí samotě. Dokladem toho je mnohem vyšší podíl žen žijících v domácnostech jednotlivců, než je tomu u mužů. Genderové rozdíly nalezneme i v oblastech vzdělání a ekonomické aktivity, čehož je důsledkem také horší ekonomická

¹⁾ Gender je sociálně zkonstruovaná kategorie, k níž jsou vázány připisované či očekávané sociální role, chování, ale i předsudky, stereotypy, hodnocení a sebehodnocení, představy o tom, co je a co není vhodné a správné pro muže a co pro ženu. S rozdílným očekáváním, nároky na roli muže a ženy se setkáváme nejen mezi odlišnými společnostmi a kulturami, ale i mezi odlišnými sociálními skupinami uvnitř společnosti – ať již v témže čase či v různých historických obdobích. Předpoklady vztahující se k genderu lidé obecně přijímají jako platné či správné a zakládají na nich svůj, někdy vysloveně protikladný, přístup k osobám mužského a ženského pohlaví. V důsledku tohoto rozlišení zaujímají muži a ženy rozdílné pozice v manželství a rodině, na pracovním trhu, v sociálním systému, politice a dalších oblastech.

situace starších žen. Nejsou to však jen objektivní faktory, které v souvislosti s genderem ovlivňují život ve stáří rozdílným způsobem, ale je tomu tak i v oblasti osobních pocitů a postojů. Nejenže muži a ženy vnímají rozdílně proces ukončení své ekonomické aktivity, ale liší se rovněž podle způsobu organizace svého života po odchodu do důchodu a také podle hodnot, jaké přisuzují širším rodinným vazbám. Tématem příspěvku je tedy heterogenita života ve stáří, zejména ve vztahu k existujícím genderovým rozdílům.

Demografické stárnutí v České republice

V České republice je od počátku devadesátých let patrné neustálé snižování zastoupení dětské složky (tj. osob mladších 15 let) v populaci v důsledku poklesu porodnosti, což přispívá k výraznému stárnutí naší populace. V roce 1997 u nás poprvé došlo k převaze populace starší 60 let nad dětskou složkou, a tato převaha se od té doby stále zvěštuje.

Tab. 1 Složení obyvatelstva podle hlavních věkových skupin, ČR, vybrané roky (v %) (Structure of the population by main age groups, Czech Republic, selected years (in %))

Věková skupina	1991	1995	2000	2001	2002	2003	2004
0–14	21,1	18,8	16,6	16,2	15,7	15,4	15,1
15–59	61,1	63,2	65,2	65,4	65,5	65,5	65,4
60+	17,8	18,0	18,2	18,4	18,8	19,1	19,5

Pramen: Populační vývoj České republiky 1990–2002, s. 15; www.czso.cz

Proces demografického stárnutí lze charakterizovat rovněž pomocí *indexu stáří* a dále pomocí **indexů závislosti**. Jiným vyjádřením demografického stárnutí populace je zvyšování **průměrného věku a věkového mediánu**.

Tab. 2 Charakteristiky věkové skladby a indexy zatížení produktivní složky obyvatelstva, ČR, vybrané roky (Age structure characteristics, dependency ratios and index of ageing, Czech Republic, selected years)

Ukazatel	1991	1995	2000	2001 ¹	2002 ²	2003 ³	2004 ⁴
průměrný věk	36,3	37,0	38,5	38,8	39,1	39,4	39,6
věkový medián	35,4	36,2	37,3	37,4	37,6	37,9	38,1
index stáří ¹	84,4	95,4	109,7	113,8	119,5	124,1	129,4
index závislosti I ²	34,6	29,8	25,5	24,7	24,0	23,5	23,1
index závislosti II ³	29,2	28,5	27,9	28,2	28,7	29,2	29,8
index ek. zatížení ⁴	63,8	58,3	53,4	52,9	52,8	52,7	52,9

¹) Index stáří – počet osob ve věku 60 a více let na 100 dětí ve věku 0–14 let

²) Index závislosti I – počet dětí ve věku 0–14 let na 100 osob ve věku 15–59 let

³) Index závislosti II – počet osob ve věku 60 a více let na 100 osob ve věku 15–59 let

⁴) Index ekonomického zatížení – počet dětí ve věku 0–14 let a počet osob ve věku 60 a více let na 100 osob ve věku 15–59 let

Pramen: Populační vývoj České republiky 1990–2002, s. 15

* Vlastní výpočty z www.czso.cz

Ve sledovaném období, počínaje rokem 1987, dochází v České republice k výraznému zlepšování úrovně úmrtnosti a nárůstu naděje dožití při narození. Na snížení celkové úrovně úmrtnosti během tohoto období měl značný vliv pokles intenzity úmrtnosti osob ve středním věku (zejména na nemoci oběhového systému) a pokles úrovně kojenecké úmrtnosti. V letech 1987–2004 se prodloužila naděje dožití při narození o 4,6 roku pro muže a 3,9 roku pro ženy (nárůst naděje dožití ve věku 60 let představoval 2,9, resp. 2,7 roku).

Termín **feminizace života** ve stáří je užíván k vystižení situace, kdy ve starším věku početně převažují ženy nad muži stejných věkových kategorií, a zároveň k vyjádření, jak se tato převaha žen zvyšuje s rostoucím věkem. Vyšší počet žen v důchodovém věku je způsoben především

Tab. 3 Vývoj naděje dožití v letech 1987–2004, ČR, vybrané roky (Development of life expectancy between 1987–2004, Czech Republic, selected years)

Ukazatel	Pohlaví	1987	1991	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
naděje dožití při narození	muži	67,9	68,3	69,7	70,4	70,5	71,1	71,4	71,7	72,1	72,1	72,0	72,5
	ženy	75,1	75,7	76,6	77,3	77,5	78,1	78,1	78,4	78,4	78,5	78,5	79,0
naděje dožití ve věku 60 let	muži	14,7	15,0	15,9	16,3	16,4	16,7	16,9	17,0	17,3	17,3	17,2	17,6
	ženy	18,9	19,5	20,0	20,4	20,7	21,0	21,0	21,2	21,2	21,3	21,3	21,6

Pramen: www.czso.cz

skutečností, že naděje dožití při narození se v moderních společnostech liší v průměru o 5–7 roků ve prospěch žen. Jak v roce 1991, tak v roce 2004 se počty mužů po šedesátém roce věku ve srovnání s počty žen v České republice výrazně snižovaly. Například ve věkové skupině 60–69 let připadalo v roce 2004 na 100 mužů 119 žen, ve věkové skupině 80 a více let to byl ale už téměř dvojnásobek, tj. 230 žen na 100 mužů. Mezi lety 1991 a 2004 však můžeme pozorovat příznivý trend snižování poměru pohlaví ve všech kohortách, ovlivněný zejména poklesem intenzity úmrtnosti mužů.

Tab. 4 Poměr pohlaví (počet žen na 100 mužů), ČR, vybrané roky (Gender ratio (number of women per 100 men), Czech Republic, selected years)

Rok	Věková skupina		
	60–69	70–79	80+
1991	129,8	165,4	240,7
1995	126,2	163,7	235,7
2004 [*]	118,7	154,8	230,4

Pramen: Populační vývoj České republiky 1990–2002, s. 18
* Vlastní výpočty z www.czso.cz

dou žít osamoceni, ještě zvyšuje. Podíl vdov v každé věkové skupině nad 50 let postupně narůstá a ve srovnání s muži je několikanásobně vyšší. Například ve věkové skupině 50–59 let byly v roce 2004 pouze 2 % vdovců, avšak 9,3 % vdov. V kategorii osob ve věku 80 let a starších bylo v téže roce už vdovců 33, 7 % a vdov dokonce 79,1 %. Naopak počet ženatých mužů dosahoval v roce 2004 ve věkové skupině nad 80 let 60,2 %, stejně starých vdaných žen bylo však pouze 11,9 %. V dnešní době se ovšem kromě počtu vdov zvyšuje i počet žen, které se nikdy nevdávají, což může v budoucnu výrazně přispět k rostoucímu podílu osaměle žijících starších svobodných žen.

O potenciální míře osamělosti starých žen vypovídají také údaje o složení domácností jednotlivců. Podle výsledků sčítání v roce 2001 žilo v domácnostech jednotlivců starších 60 let 128 415 mužů, což činilo 16,8 % ze všech mužů nad 60 let. Žen ve věku nad 60 let žilo v domácnostech jednotlivců 443 583, tedy 39,6 % ze všech žen nad 60 let. Samostatně bydlících mužů ve vlastním bytě bez dalších osob bylo 110 769 (tj. 86,3 % ze všech mužů žijících v domácnostech jednotlivců), žen bylo 391 611 (tj. 88,3 %), tedy 3,5krát více (SLDB 2001, 2003)²⁾. Převaha osaměle žijících starších žen nad osaměle žijícími muži v obdobném věku je celoevropský jev. Podle podílu seniorů žijících v osamění se Česká republika řadí na první místo mezi postkomunistickými zeměmi. Přitom u starších seniorů (80 a více let) je odpovídající rozdíl větší než u seniorů mladších (65–79 let).

Starší ženy a muži podle rodinného stavu a způsobu bydlení

Starší ženy jsou s vysokou pravděpodobností spíše vdovy než vdané na rozdíl od starších mužů, kteří jsou spíše ženatí než vdovci. Tyto rozdíly jsou způsobeny nejen faktem, že muži dříve umírají, ale také tím, že častěji uzavírají po rozvodu i ovdovění další sňatek, při kterém si zároveň berou většinou mladší ženu (stejně tak je tomu i u většiny prvních sňatků), čímž se pravděpodobnost, že svou manželku nepřežijí, a tak nebu-

²⁾ Ostatní ženy a muži sice hospodařili samostatně, ale žili v bytě s další osobou (osobami).

Tab. 5 Skladba obyvatelstva staršího 50 let podle věkových skupin, rodinného stavu a pohlaví, ČR (v %) (Structure of the population over 50 by age group, family status, and gender, Czech Republic (in %))

Věková skupina	Svobodní/é		Ženatí/Vdané		Rozvedení/é		Ovdovělí/é	
	1991	2004	1991	2004	1991	2004	1991	2004
Muži								
50-59	5,0	6,8	84,3	75,9	8,3	15,2	2,4	2,0
60-69	4,3	4,1	82,5	81,1	5,7	9,4	7,5	5,5
70-79	3,7	3,1	72,3	76,9	4,0	5,2	20,0	14,9
80+	3,4	2,9	50,2	60,2	2,4	3,2	44,0	33,7
Ženy								
50-59	2,8	3,1	73,6	71,0	9,7	16,6	13,9	9,3
60-69	3,4	2,5	53,3	60,4	7,7	11,2	35,6	25,8
70-79	4,2	2,5	26,1	35,0	5,1	7,9	64,6	54,6
80+	5,6	3,2	8,4	11,9	3,2	5,8	82,2	79,1

Pramen: Populační vývoj České republiky 1990-2002, s. 22
www.czso.cz

S rostoucí nadějí dožití při narození se zároveň mění rodinná struktura tím způsobem, že ve stejnou dobu vedle sebe žije více generací a počet rodinných příslušníků připadajících do stejné generace se snižuje. Tento druhý aspekt je ovlivněn klesající mírou porodnosti, která ve spojení se změnami demografického chování a s celkovými společenskými změnami rovněž přispívá k narůstajícímu počtu starších svobodných a bezdětných žen. Pokud bude pokračovat také dnešní trend vysoké rozvodovosti, mnohé matky (a stejně tak jejich dcery) mohou strávit poměrně velkou část svého života bez partnera. A jelikož rozvod povětšinou oslabuje příbuzenské svazky s otcem a jeho příbuznými, nastane zintenzivnění příbuzenských vztahů po mateřské linii.

Starší obyvatelstvo podle úrovně vzdělání

Populace starých osob je velmi heterogenní z hlediska vzdělanostních struktur. Mezi staršími lidmi je v současné době absolutní počet, resp. podíl (z celkového počtu osob starších 15 let, příslušného vzdělání a pohlaví) žen se základním vzděláním nebo žen bez vzdělání mnohem vyšší než podíl stejně starých mužů, což se děje na úkor vzdělání vyššího odborného a vysokoškolského. Dále kategorie nejvyššího dokončeného středoškolského vzdělání bez maturity (vyučení i střední odborné) a učební obory s maturitou jsou zpravidla více zastoupeny muži než ženami, naopak je tomu u vzdělání úplného středoškolského s maturitou (všeobecného i odborného). Z tabulky je rovněž patrné, že věkové skupiny 50-59 let u obou pohlaví jsou vzdělanější než skupiny nad 60 let. Ve srovnání se **Sčítáním lidu, domů a bytů 1991 (SLDB 1991)** se výrazně snížil počet starších osob se základním vzděláním a naopak se zvýšil počet osob se vzděláním vysokoškolským. Již nyní je zřejmé, že úroveň vzdělání v populaci se zvyšuje, což znamená, že i následující kohorty starších osob budou celkově vzdělanější než dnešní senioři. V důsledku toho budou starší lidé také aktivnější, náročnější, sebevědomější a se širšími zájmy než kdykoliv dříve. Období stárnutí nebude pro ně již jenom životní fází pouhého dožívání nebo dokonce čekání na smrt, nýbrž obdobím uvolnění k realizaci různých zájmů, na které jim dříve nezbýval čas.

Starší muži a ženy z hlediska ekonomické činnosti

Pocit stáří je samozřejmě velmi subjektivní, nicméně obecně platí, že právě akt odchodu do důchodu je často považován za začátek „oficiálního stáří“ (Rabušic, 1997). Významnou dělicí linií v kategorii starších osob je rozlišení podle pohlaví. Vezmeme-li za hranici stáří věk od-

Tab. 6 Složení obyvatelstva staršího 50 let podle nejvyššího dokončeného stupně vzdělání a pohlaví, ČR, 2001 (Structure of the population over 50 by education and gender, Czech Republic, 2001)

Nejvyšší dokončené vzdělání	Muži				Ženy			
	50-59		60+		50-59		60+	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
základní (vč. bez vzdělání)	73 640	10,5	155 903	20,7	195 254	26,4	572 185	51,7
středoškolské bez maturity	370 458	52,9	343 811	45,6	248 523	33,7	336 692	30,4
středoškolské s maturitou	147 400	21,1	134 810	17,9	202 504	27,4	137 315	12,4
nástavbové, vyšší odborné	21 135	3,0	31 903	4,2	34 181	4,6	25 685	2,3
vysokoškolské	87 288	12,5	88 144	11,7	57 898	7,8	35 503	3,2

Pramen: Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 3. 2001, s. 93 (upraveno)

chodu do důchodu, pak podle výsledků SLDB 2001 žilo na území České republiky celkem 762 627 mužů ve věku 60 a více let, neboli 15,3 % z celkového počtu mužů České republiky. Avšak ani z tohoto hlediska se nejedná o homogenní kategorii. Z celkového počtu těchto mužů bylo 664 806 nepracujících důchodců, tj. 87,2 %, a 65 699 důchodců pracujících (8,6 %). S přibývajícím věkem se zvyšuje podíl nepracujících důchodců a snižuje podíl ekonomicky aktivních důchodců. U žen je podíl osob v důchodovém věku vyšší než u mužů, což je způsobeno nejen nižší věkovou hranicí odchodu do důchodu pro ženy, ale také tím, že ženy žijí v průměru déle než muži, proto také stráví delší čas ve fázi důchodu. Žen ve věku 55 let a starších bylo v roce 2001 v České republice 1 453 379, neboli 27,7 % z celkového počtu žen. Z nich bylo celkem 1 294 475 nepracujících důchodkyň (tj. 89,1 %) a 82 064 pracujících důchodkyň (tj. 5,7 %).

S rostoucím věkem lze pozorovat pokles intenzity ekonomické aktivity u osob obou pohlaví, výraznější je tento pokles ovšem u žen. Vyjádřeno v absolutních číslech, žen, které v důchodovém věku ještě pracují, je sice více než mužů, ale **intenzita ekonomické aktivity**³⁾ je u žen ve věku 60 let a starších nižší než u mužů, což zároveň znamená, že i ve srovnatelných věkových kategoriích je v důchodu více žen než mužů. Podle sčítání z roku 2001 klesal uka-

Tab. 7 Ekonomicky aktivní osoby starší 50 let podle pohlaví a věkových skupin, ČR, 2001 (Economic activity of people over 50 by gender and age group, Czech Republic, 2001)

Věková skupina	Celkem		z toho pracující důchodci	
	abs.	v %	abs.	v % z počtu ekonom. aktivních
Muži				
50-54	358 502	89,4	5 909	1,6
55-59	227 565	74,0	8 821	3,9
60-64	54 967	25,0	27 989	50,9
65-69	26 958	14,1	25 032	92,9
70+	13 440	3,8	12 678	94,3
Ženy				
50-54	335 525	81,4	3 690	1,1
55-59	99 834	30,1	33 019	33,1
60-64	32 189	12,7	29 749	92,4
65-69	14 323	5,9	13 798	96,3
70+	5 724	0,9	5 498	96,1

Pramen: Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 3. 2001, s. 65 (částečně upraveno)

³⁾ Intenzita ekonomické aktivity osob v důchodovém věku vyjadřuje, kolik obyvatel bylo z 1000 osob v dané věkové skupině nad 50 let celkem ekonomicky aktivních a kolik z nich představovali pracující důchodci.

zatel intenzity ekonomické aktivity u žen z 814 ekonomicky aktivních na 1000 osob ve věkové skupině 50–54 let na 59 ekonomicky aktivních osob ve věkové skupině 65–69 let. U mužů ve stejných věkových kategoriích byl tento pokles z 894 na 141 ekonomicky aktivních osob z 1000 osob v daném věku.

Rozdíly mezi intenzitou ekonomické aktivity jsou výrazně genderově podmíněny. Ženy a muži po dovršení důchodového věku pokračují v práci rozdílným způsobem a stejně jako v produktivním věku i u nich můžeme zaznamenat tendence ke genderovým nerovnostem. V průběhu celé ekonomické aktivity postihují tyto nerovnosti ženskou pracovní sílu a zapříčiňují nižší sociální a pracovní kompetence (například malý podíl žen na vedoucích místech) a nižší průměrné výdělků zaměstnaných žen. Pracovní systém v České republice rovněž rozlišuje a odděluje mužské, ženské či z hlediska genderu smíšené profese. Podíl žen v určité profesi je znakem, který danou profesi determinuje, a to například právě nižší průměrnou mzdou nebo malým zájmem mužů, tj. feminizovaná odvětví, mezi která řadíme například administrativu, školství, zdravotnictví apod. (Čermáková, 1997). Ženy s nižšími příjmy se tak často stávají pracujícími důchodkyněmi a v tom případě pak o nich patrně platí, že jsou stejně jako v předcházejícím období ochotny pracovat za nižší mzdou a za absolutně nízkou mzdou vůbec (Bartošová, 1997). Ovšem obecně je možno konstatovat, že celková míra ekonomické aktivity je u žen nad 60 let nižší než u stejně starých mužů.

Ekonomická situace

Ekonomická situace starších žen, ke kterým řadíme v této souvislosti ženy ve věku nad 55 let, je dalším faktorem, který často přivádí ženy do horšího postavení ve stáří než muže. Je ovlivněna řadou aspektů, mezi které patří zejména postavení ženy ve společnosti⁴⁾, demografický vývoj a systém důchodového pojištění. V dnešní době, kdy stále pro ženy platí nižší věková hranice odchodu do důchodu než pro muže, je období pobírání důchodu pro ženy ve srovnání s muži mnohem delší (okolo 7 let)⁵⁾. Odchod do starobního důchodu vždy znamená pokles příjmů, v průměru na méně než polovinu. Pokud důchody vznikají z nízkých příjmů, je sice tento pokles nižší, zhruba na 70 % původních příjmů, ale výsledná nízká úroveň důchodů odvozených z nízkých příjmů může být důvodem ekonomických problémů, a to zvláště v případě starších žen. Starobní důchody žen dosahují v průměru 82 % starobních důchodů mužů⁶⁾ (Klimentová, 1999).

Nutno zmínit příčiny všeobecně nižší úrovně starobních důchodů žen, které jsou v zásadě dvě. Pro výpočet důchodů je rozhodný průměrný výdělek, který mají ženy většinou nižší než muži, představuje zhruba 70 % výdělku muže. Ženy obecně mají nižší úroveň vzdělání (vysokoškolského) a kvalifikace, což je determinuje k nižším příjmům, ale také (a narozdíl od mužů) nejsou většinou příliš ambiciózní při výběru zaměstnání a v případě nutnosti přijímají i práce, které neodpovídají jejich kvalifikaci a jsou méně placené anebo mají horší pracovní podmínky. Celkově lze konstatovat, že ženy jsou z hlediska výše příjmů často oproti mužům diskriminovány (Čermáková, 1997; Kuchařová, 1999). Druhým faktorem ovlivňujícím úroveň důchodů je počet let pojištění, resp. zaměstnání. Ženy v průměru pracují kratší dobu, jejich počet odpracovaných let je nejméně o pět let nižší než u mužů, což je způsobeno zejména nižší věkovou hranicí odchodu do důchodu. Tento faktor snižuje důchody žen oproti důchodům mužů nejméně o dalších 5–6 % (Klimentová, 1999).

Při posuzování ekonomické situace starších žen je však nutné si uvědomit, že ani z tohoto hlediska se nejedná o homogenní kategorii. Ženy pobírající starobní, popřípadě vdovský dů-

⁴⁾ V naší společnosti převažující představa muže jako hlavního živitele rodiny nutí ženy přijmout strategie, které je činí méně konkurence schopné, například na pracovním trhu nebo ve společenské sféře.

⁵⁾ Toto období je také ovlivněno častěji se vyskytujícími předčasným odchodem do důchodu u žen než u mužů a také tím, že se ženy dožívají vyššího věku než muži.

⁶⁾ K prosinci roku 2005 představovala průměrná měsíční výše vyplácených starobních důchodů (nekrácených) pro muže 8860 Kč, pro ženy 7227 Kč (Pramen: www.csz.cz).

chod, můžeme s ohledem na jejich sociální postavení a úroveň a druh důchodu rozdělit do několika skupin. Do první patří ženy, které nebyly během své profesní kariéry nijak omezovány, většinou svobodné a bezdětné. Výše jejich důchodů je na poměrně dobré úrovni, v důsledku vyšší úrovně pracovních příjmů a dosažené delší doby pojištění. Druhou skupinou jsou ženy, které bezprostředně po odchodu do důchodu žijí ve dvoučlenných domácnostech s manželem. Důchodové příjmy takové domácnosti jsou často ještě doplňovány příjmy z ekonomické aktivity, dále se tyto páry většinou vybaví do dalšího života ještě před odchodem do důchodu a nemusí tedy po určitou dobu příliš investovat do vybavení domácnosti a také náklady na jednu osobu žijící v dvoučlenné domácnosti jsou nižší. Těmto ženám tedy nevznikají závažnější ekonomické problémy. Další skupinou jsou ženy, které ovdověly. Pokud mají vedle svého starobního důchodu nárok ještě na důchod vdovský, jejich ekonomická situace nemusí být příliš špatná; naopak tomu je v případě, kdy žena nemá na svůj důchod nárok a je odkázána pouze na důchod vdovský (tento jev není u nás příliš častý). Nejhůře na tom jsou ty ženy, které zůstanou po celoživotní péči o rodinu odkázány na nízký starobní důchod, bez nároku na důchod vdovský, například v případě dřívějšího rozvodu (Klimentová, 1999).

Postoje k životu ve stáří v souvislosti s genderem

Řada badatelů upozorňuje na souvislosti mezi genderem nebo přesněji genderově podmíněnou zkušeností a rozdílnými životními situacemi, s nimiž se muži a ženy setkávají v pozdějším věku. V následující části poukážeme na některé rozdíly, které můžeme pozorovat, pokud srovnáme starší muže a ženy ve vnímání svého života ve stáří.

Ne všichni starší lidé se bez obtíží přizpůsobí ztrátě statusu, příjmu nebo sociálních kontaktů spojených s odchodem do důchodu. Zkušenosti – a postoje – s odchodem z placené pracovní činnosti jsou nicméně jiné pro muže a pro ženy. Výzkumy na toto téma, počaté před třiceti lety, a odborníci, kteří se zaměřili na předpokládané důsledky genderově podmíněné socializace, zjistili, že muži a ženy mají rozdílné postoje k odchodu do důchodu, a to bez ohledu na druh povolání nebo jiné okolnosti (Blau, 1973). Zejména se vyskytuje názor, že závazky mužů k zaměstnání jsou zdrojem jejich častějšího nezájmu o odchod do důchodu⁷⁾.

Z výzkumu, který se pokusil zmapovat pocity starších lidí při odchodu do důchodu v naší populaci (Rabušic, 1998), vyplývá, že s radostným pocitem podle odpovědí respondentů odcházelo do důchodu jen 40 % seniorské populace, statisticky významně častěji ženy než muži. Odlišné byly tyto pocity u seniorů s různým stupněm vzdělání. Zatímco do důchodu odcházelo rádo 42 % seniorů se základním vzděláním a 40 % seniorů vyučených, u starších lidí s vyšším vzděláním (středním a vysokoškolským) byl tento podíl už jen 33 %. Celých 60 % seniorů (z toho 65 % mužů a 57 % žen) tak nebylo v době dovršení svého důchodového věku přesvědčeno o tom, že mají do důchodu odejít. Při odchodu do důchodu váhalo 24 % respondentů, 36 % pak odejít vyloženě nechťelo. To, že nakonec odešli, bylo způsobeno buď zdravotními důvody – 21 % (příčemž muži statisticky významně častěji než ženy, lidé s nejnižším vzděláním častěji než lidé s vzděláním nejvyšším), nebo tím, že pro ně již v „jejich“ podniku nebylo místo – 15 % (v tomto případě opět statisticky významně častěji u mužů než u žen). Z uvedených údajů je vidět, že značná část starších lidí v době, kdy se naplňuje jejich důchodový věk, s odchodem do důchodu váhá nebo by ho dokonce ráda odložila.

⁷⁾ Některé studie však poukazují na to, že nepříznivě pocítují odchod do důchodu spíše ženy, uváděným důvodem jsou okolnosti jejich pracovní aktivity. Ve srovnání s muži mají totiž ženy častěji kratší, méně souvislý model pracovní činnosti a v důsledku toho mohou mít méně příležitostí dosáhnout svých cílů v kariéře (a proto mohou méně příznivě pohlížet na odchod do důchodu). Protože při své pracovní činnosti rovněž často pocítují horší finanční situaci, mohou být zejména více zranitelné finanční ztrátou spojenou s odchodem do důchodu. Mezera mezi průměrnými příjmy mužů a žen bývá větší po odchodu do důchodu, jelikož důchodové příjmy jsou založené na délce pracovní činnosti a výši příjmu před odchodem do důchodu. Konečně, mnoho žen rovněž pracuje v takových zaměstnáních, která nabízejí jen malé důchodové příspěvky.

Výzkumy, které se zabývají genderovými rozdíly vzhledem k odchodu do důchodu, však už méně často zkoumají manželské a rodinné okolnosti jako prvotní nezávislé proměnné. Nicméně, několik studií zaměřených na předčasné odchody do důchodu zdůrazňuje vliv rodinných rolí na rozhodnutí žen odejít. Ve Spojených státech, kde neexistuje věkový rozdíl mezi muži a ženami pro odchod do penze, je důchodový věk u vdáných žen úzce spojen s odchodem jejich manželů do důchodu. Toto spojení je podle mnoha výzkumníků odrazem všeobecně rozšířeného přání vyhnout se převrácení tradičních genderových rolí (muž doma a žena v zaměstnání). Jiné studie poukazují, že rodinné zkušenosti mohou mít rovněž přímý vliv na postoje mužů a žen k odchodu do důchodu a na jejich očekávání spojené s životem ve stáří (Quinn-Burkhauser, 1994).

Odchod z pracovní činnosti může mít tedy pro starší muže a ženy rozdílné nejen ekonomické, ale také psychické důsledky, zejména vezmeme-li v úvahu jejich životní spokojenost. Starší ženy si často stěžují, že s jejich manželi je obtížné se domluvit v době, kdy se muži musejí vyrovnat s odchodem do důchodu, a že břemeno poskytování emocionální podpory v této situaci padá především na ně – manželky (Baker, 1993). Zároveň bývá poukazováno na to, že péče o manžela je právě úkolem starších žen a je od nich po odchodu do důchodu očekávána (podobně jako v průběhu jejich předchozího života). Ženy žijící s muži v důchodu často pociťují, že zatímco jejich manželé si užívají volného času a nových aktivit, ony dělají tu samou domácí práci bez naděje na její symetrické rozdělení (Baker, 1993; Čermáková a kol., 2000). Špatný zdravotní stav rovněž klade těžké břemeno na toho partnera, který se o druhého stará. Z důvodu odlišné naděje dožití a věkového rozdílu mezi manželi to jsou častěji ženy, které pečují o nemohoucího partnera. Některé průzkumy ukazují, že tyto ženy jsou na tom často emocionálně a sociálně hůře než vdovy, protože nemohou nechat svého manžela o samotě, a proto musí omezit mnoho svých vlastních aktivit.

Dalším faktorem vztahujícím se k životní spokojenosti starších lidí je vnímání podpory ze strany příbuzenstva. I zde je opět možno pozorovat genderové odlišnosti – ženy přikládají větší hodnotu příbuzenským vztahům z obou stran a také vztahům s přáteli. Zatímco rodinné vazby na straně ženy bývají silné po celý život, zejména mezi sestrami, muži, kteří ve středním věku tráví málo času se svými sourozenci, se v pozdějším věku snaží tyto vztahy obnovit (Knipscheer et al., 1995). Také kontakty mezi dětmi a prarodiči závisí jak na genderu tak na sociální třídě. Ženy, zejména s nižším socioekonomickým statutem, raději než muži žijí se svými dětmi nebo je navštěvují, aby jim pomohly s péčí o vnoučata, domácnost, s nákupy apod. Ve srovnání se zahraničím je v českých rodinách výpomoc prarodičů velmi silná, především v ženské linii (pomoc matek dcerám)⁸⁾.

Přestože všichni víme, že lidský život netrvá věčně, ne každý plánuje, jak stráví svůj život ve stáří. Ženy, jež soustředí svůj život na manžela a rodinu, často pociťují vážnou krizi identity, když jejich manžel zemře. Mnoho žen rovněž vnímá ovdovění jako pokles svého statusu (Baker, 1993). Vdovy si mnohem častěji než vdovci myslí, že jsou „staré“ a mají sklony být nešťastné, ustarané a v blízké budoucnosti očekávat smrt (Baker, 1993). Naproti tomu vdovy častěji než vdané staré ženy pociťují finanční problémy a snaží se rozptýlit tím, že tráví více času s rodinou a přáteli, vdovci se obvykle brzy po ovdovění znovu ožení. Podle mnoha studií opakovanou sňatek často znovu oživí životy starých lidí a poskytne jim nové možnosti společenských vztahů, lásku, fyzickou a emocionální podporu a rovněž podporu finanční. Ovšem jelikož ve starším věku ženy početně převládají nad muži, mají ženy ve stáří podstatně menší možnosti nalézt nového partnera.

⁸⁾ Ve výzkumu provedeném na toto téma považovala většina žen za samozřejmé, že budou pomáhat při péči o vnoučata (Ondřichová, 2003).

Závěr

Starší lidé nejsou homogenní kategorií, o které se často hovoří především v souvislosti s obavami z nákladů na sociální zabezpečení a zdravotní péči. Je třeba na ně pohlížet jako na heterogenní skupinu osob s mnoha diferencujícími charakteristikami nejen na základě dělení podle pohlaví a věku, ale také například z hlediska rozdílného vzdělání, způsobu bydlení, rodinných struktur, životního stylu, zkušeností apod. Z důvodu nadúmrtnosti mužů početně převažují ve starších ročnících ženy, což má mnoho důsledků jak pro jejich osobní život, tak pro společnost. Za počátek stáří bývá obvykle považován odchod do důchodu, jenž je velmi významným mezníkem v životě starších osob. Nejenže muži a ženy u nás zatím stále odcházejí do důchodu v jiném věku, ale zejména (a to nejen) ve vztahu k tomuto aktu své stáří jinak vnímají a prožívají. Bylo snahou doložit, že se starší ženy z mnoha důvodů často nacházejí v obtížných životních situacích. Příčinou může být například samota, jež je v jejich životě provází častěji než muže. Na rozdíl od starých mužů, kteří jsou spíše ženatí než vdovci, žijí starší ženy mnohem častěji jako vdovy než vdané. Dokladem toho je též vyšší podíl žen žijících v domácnostech jednotlivců. Starší ženy se rovněž mnohdy nacházejí v horší ekonomické situaci, což je ovlivněno řadou aspektů, mezi něž patří především předchozí model pracovní aktivity a rozdíly ve výši příjmů mužů a žen. Tyto faktory se následně odrážejí ve vyšší starobních důchodů.

Z toho všeho vyplývá, že rostoucí věk mívá rozdílné ekonomické, sociální a psychologické následky pro muže a ženy. Veřejná politika do značné míry opomíná tyto odlišnosti nebo je odsouvá do pozadí, a rozdíly starších lidí podle genderu zabraňují většinou ženám (ale také některým mužům) ve vypracování vhodnějších strategií jejich života ve stáří. Potřeba speciálních programů, které by pomohly připravit lidi na jejich život po odchodu z pracovní činnosti, se v naší společnosti stává stále důležitější. Například programy zaměřené na genderově podmíněné aspekty fyzického nebo sociálního prostředí, ve kterém starší lidé žijí, by mohly přispět k vytváření podmínek potřebných pro zlepšení kvality života ve stáří jak pro muže tak pro ženy.

Literatura

- Baker, M. 1993. *Families in Canadian Society. An Introduction*. Toronto: McGraw-Hill Ryerson Ltd.
- Bartošová, M. 1997. *Vybrané zajímavosti z ekonomické činnosti českých seniorů*. In Rabušic, L. (ed.) Česká společnost a senioři. Brno: ŠSS FF MU, s. 91–101.
- Blau, Y. S. 1973. *Old Age in a Changing Society*. New York: New Viewpoints.
- Čermáková, M. 1997. *Postavení žen na trhu práce*. Sociologický časopis, roč. 33, s. 389–404.
- Čermáková, M. a kol. 2000. *Relations and Changes of Gender Differences in the Czech Society in the 90's*. Praha: SoÚ AV ČR.
- Gist, Y. J. – Velkoff, V. A. 1997. *Gender and Ageing: Demographic dimension*. An International Brief. Washington, DC: US. Department of Commerce/Bureau of the Census.
- Knipscheer, C. P. M. et al. (eds.). 1995. *Living Arrangements and Social Networks of Older Adults*. Amsterdam: VU University Press.
- Klimentová, J. 1999. *Sociálněekonomická situace starých žen*. Sociální politika, č. 11, s. 6–8.
- Kuchařová, V. 1999. *Women and employment*. Czech Sociological Review, roč. 7, s. 179–194.
- Ondříčková, L. 2003. *O seniority se má starat stát, soudí třetina Čechů*. Lidové noviny, 8. srpna.
- Populační vývoj České republiky 1990–2002*. 2002. Praha: Katedra demografie a geodemografie PFF UK.
- Quinn, J. F. – Burkhauser, R. V. 1994. *Retirement and labour force behaviour of the elderly*. In Martin, L. G., Preston, S. H. (eds.) *Demography of Ageing*. Washington, DC: National Academy Press, s. 50–101.
- Rabušic, L. (ed.). 1997. *Časové dimenze vstupu do důchodu*. In Rabušic, L. (ed.) Česká společnost a senioři. Brno: ŠSS FF MU, s. 10–29.
- Rabušic, L. 1998. *Časové aspekty českého důchodového věku*. Sociologický časopis, roč. 34, s. 267–283.
- Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 3. 2001*. 2003. Praha: ČSÚ.
- Svobodová, K. 2005. *Lidé ve stáří z pohledu genderu*. Magisterská práce, Praha: FF UK.
- Szinovacz, M. (ed.). 1982. *Women's Retirement: Policy Implications for Recent Research*. Beverly Hills, CA: Sage.
- www.czso.cz
- www.cssz.cz

KAMILA SVOBODOVÁ absolvovala v roce 2003 studium demografie na Přírodovědecké fakultě UK a v roce 2005 studium sociologie na Filozofické fakultě UK. V současné době pokračuje v doktorandském studiu demografie na PřF UK a pracuje ve Výzkumném ústavu práce a sociálních věcí ve výzkumné skupině rodinné politiky.

Summary

The elderly do not represent a homogenous category, as often described in connection with concerns about the costs of social security and health care. It is necessary to look at them as a heterogeneous group of persons with many differentiating features. The author's aim is to describe the heterogeneity of the lives of older people and point out the differences between men and women based on age and gender, but also on the basis of education, housing, family structure, economic situation, attitudes, etc. Owing to excess male mortality, at higher ages in the population women predominate, a fact that has a considerable impact on their lives. The start of old age is usually considered to be a person's retirement from work, which is a very important step in the life of a senior citizen. Not only do men and women still retire at a different age in the Czech Republic, but in connection with this move (and not only it) they also perceive and experience their old age in different ways. The author indicates that it is primarily elderly women who for many reasons find themselves in difficult living situations. The cause of this may be the solitude that accompanies their lives more often than it does the lives of men. Unlike elderly men, who are more often married than they are widowers, elderly women are more often widows. This is evident, for example, in the higher proportion of women who live in single-person households. Elderly women are also often in worse-off economic situations, as a result of numerous factors, one of which in particular is the previous employment model and the differences in men's and women's income levels, as these factors are subsequently reflected in the level of old-age pensions. This indicates that the economic, social and psychological consequences of ageing tend to differ for men and women. Public policy largely overlooks these distinctions or puts them aside. Differences among seniors by gender usually prevent women (but also some men) from finding better strategies for their lives during old age, and for this reason (among others) it is necessary to create special programmes aimed at helping to prepare people for their lives in old age, i.e. for what comes after retirement. For example, programmes focusing on the gendered aspects of the environment in which seniors live could contribute to the formation of the necessary conditions for an improvement in the quality of their lives.

Sčítání lidu, domů a bytů 2001. Pramenné dílo

Český statistický úřad vydal na 426 stranách souhrn základních výsledků ze sčítání lidu 2001 členěný na datovou a analytickou část, retrospektivní přehled vybraných ukazatelů, metodiku a další informace ze sčítání lidu 2001.

Cena 450 Kč

Publikaci dostanete v prodejně ČSÚ, tel.: 274 052 400, e-mail: prodejna@gw.czso.cz nebo si ji můžete objednat, tel.: 274 052 555, e-mail: objednavky@gw.czso.cz

SČÍTÁNÍ LIDU K 1. BŘEZNU 1950: DIGITALIZACE A VYUŽITÍ NEPUBLIKOVANÝCH RUKOPISNÝCH TABULEK

Sčítání lidu, domů a bytů vždy přinesla nezastupitelné statistické údaje o společnosti a jejím vývoji, navíc v nejpodrobnějším územním detailu. Vypovídací schopnost těchto dat byla tak vysoká, že některé publikované údaje tzv. národního sčítání 1950 byly utajeny (a odtajněny až v roce 1962) a jiné (zejména za obce a osady) nebyly publikovány vůbec. Rukopisné tabulky s označením „Tajné“ byly archivovány v *Českém statistickém úřadu* (ČSÚ).

Katastrofální povodeň v srpnu 2002 zničila všechny tyto unikátní dokumenty, které z důvodu jejich rukopisné podoby nebyly nikdy ani po odtajnění odpovídajícím způsobem analyticky využity. Došlo tak k nenahraditelné ztrátě dokumentů statistické historie naší společnosti.

Jedním z úkolů ČSÚ je záchrana a doplnění zničeného knižního a archivního fondu *Ústřední statistické knihovny* a jeho digitalizace. Cílem popisovaného projektu bylo umožnit digitalizaci, archivaci a využití unikátních – byť neúplných – údajů ze sčítání 1950, zachovaných v soukromém archivu *Josefa Ježka*.

Zpracování a publikace údajů sčítání 1950

Koncepce zpracování výsledků sčítání 1950 kladla důraz zejména na rozšíření obecního a okresního třídění. Nově bylo zpracováno třídění krajské. Tím se program zpracování lišil od předchozího sčítání provedeného roku 1930.

Základem zpracování výsledků sčítání lidu k 1. březnu 1950, podobně jako v československých sčítáních k 15. únoru 1921 a k 1. prosinci 1930, bylo obyvatelstvo **přítomné**. Údaje o počtu obyvatelů trvale přítomných, dočasně nepřítomných i o počtu obyvatelů bydlících byly publikovány pouze za území tehdejší ČSR, za Českou republiku (v dobové terminologii České země) a za Slovensko. Tyto kategorie obyvatelstva byly definovány shodně jako v uvedených sčítáních 1921 a 1930, avšak odlišně ve srovnání se sčítáním lidu, domů a bytů k 1. březnu 1961 a cenzy následujícími. Osoby v základní vojenské službě byly tehdy vedeny jako obyvatelstvo bydlící a trvale přítomné v obci trvalého pobytu.

Výsledky cenzu z roku 1950 byly vydány ve čtyřech dílech řady A Československé statistiky, Pramenná díla, v letech 1957 a 1958. Pramenná díla obsahovala zejména zemské, krajské a okresní třídění, v menší míře pak údaje za velikostní skupiny obcí a za krajská města. Obecní tabulky nebyly zveřejněny vůbec. Zde je na místě citovat předmluvu k 1. svazku pramenného díla ze sčítání 1950, který vyšel až v roce 1957: „*Ačkoliv zpracování konečných výsledků sčítání z roku 1950 bylo ukončeno již k polovině roku 1953, zdrželo se značně jejich vytištění, neboť nebylo dlouho jasno, zda vůbec a v jakém rozsahu mají být vydány tiskem. Jejich vytištění se ukázalo nakonec nezbytným, neboť nelze dopustit, aby v řadě našich sčítání chyběly výsledky z roku 1950, které budou při příštích sčítáních východiskem rozborů a úvah o poválečném vývoji našeho obyvatelstva.*“ (*Sčítání lidu...*, 1957). Tato pramenná díla však byla až do roku 1962 tajná.

Deset let byly utajeny pochopitelně rovněž rukopisné tabulky ze sčítání 1950, avšak ani po odtajnění nebyly nikdy publikovány. Je štěstím, že se Josefu Ježkovi podařilo uchovat fotokopie části nepublikovaných rukopisných obecních tabulek ze sčítání lidu k 1. 3. 1950 i k 1. 3. 1961. Tyto fotokopie tabulek výsledků sčítání lidu 1950 a 1961 byly pořízeny v letech 1975 a 1976 někdejší *Urbanistickým střediskem Krajského projektového ústavu* v Ústí nad Labem v rámci výzkumného projektu **Prostorové členění a perspektivní řešení severních a severovýchodních Čech pro potřeby řízení**. Zadavatelem tohoto projektu byla tehdejší *Státní komise pro technický a investiční rozvoj*. Údaje ze sčítání lidu 1950 a 1961 byly použity pro sledování vývoje obyvatelstva podle obcí a jejich částí v období 1930–1970. Byly také zpracovány charakteristiky vývoje obyvatelstva přirozenou měnou a migrací i charakteristiky změn struktury obyvatelstva podle věku, ekonomické aktivity a příslušnosti k hospodářským odvětvím.

Výsledky sčítání 1950

V České republice rozdělené nově do třinácti krajů a 187 okresů k 1. 3. 1950 existovalo 11 641 obcí (k 1. lednu 1955 již jen 10 871 obcí). Zatímco počátkem roku 1949 měly postavení okresu jak Hlavní

město Praha, tak i statutární města Plzeň, Liberec, Brno, Olomouc, Ostrava a Opava, k datu sčítání lidu 1950 existoval již pouze okres Brno – město a Hlavní město Praha se nezapočítávalo ani do počtu okresů.

Údaje o **národnosti** přítomného obyvatelstva byly publikovány nejpodrobněji podle okresů v následujícím členění (tab. 2).

Způsob publikování dat o přítomném obyvatelstvu podle **poměru k povolání a úseků objektivního povolání** ilustrují následující přehledné tabulky.

Pouze za celou ČSR, za Českou republiku a za Slovensko byla publikována data o rozdělení veškerého obyvatelstva podle **příslušnosti k hospodářským odvětvím** v číslech absolutních i v číslech relativních (*Sčítání lidu...*, 1957).

Osoby bez výdělečného povolání zahrnují jednak osoby zdržené od povolání, jednak osoby na odpovědnou a osoby žijící z rent a podpor.

V 1. svazku pramenného díla ze sčítání 1950 byly údaje o skladbě výdělečně činných podle hospodářských odvětví za celý stát, za Českou republiku a Slovensko, za kraje a za okresy zveřejněny pouze v **relativních** číslech.

Jako samostatný svazek publikace výsledků sčítání lidu k 1. březnu 1950 byl vydán **Hospodářský lexikon obcí** (1958). Bylo to poprvé v československých sčítáních, kdy vedle běžného statistického lexikonu obcí byl ještě vydán lexikon obcí se „základními hospodářskými daty o obyvatelstvu a to o příslušnosti obyvatelstva k průmyslu, k výrobním řemeslům, k zemědělství, lesnictví a rybnářství a k ostatním hospodářským odvětvím“. U každé z těchto čtyř skupin je uveden jednak počet všech obyvatelů příslušných k hospodářskému odvětví, jednak počet výdělečně činných. Počet výdělečně činných se dále členil na zaměstnance a osoby samostatně výdělečně činné, a z nich počet samostatných zemědělců.

Obce jsou v *Hospodářském lexikonu obcí* uvedeny podle stavu administrativního rozdělení k datu sčítání 1950. Chybí zde však obce, které sice k 1. březnu 1950 existovaly, ležely však na území pozdějších vojenských újezdů (např. Boletice, Dobrá Voda, Hradiště, Ralsko atd.). Ve *Statistickém lexikonu obcí 1955*, tj. k 31. prosinci 1954, jsou takovéto obce označeny jako zaniklé.

Data za kraje a okresy *Hospodářský lexikon obcí* **neobsahuje**.

Náboženské vyznání se při sčítání lidu k 1. březnu 1950 zapisovalo podle toho, ke které církvi sčítaná osoba náležela. Církevní příslušnost nebylo možné měnit zápisem do sčítacího archu. Nebyla-li sčítaná osoba ve svazku žádné církve nebo náboženské společnosti, bylo uvedeno „bez vyznání“. Data o náboženském vyznání přítomného obyvatelstva podle výsledků sčítání lidu k 1. březnu 1950 byla publikována pouze v tzv. zemském třídění, pro celý stát, pro Českou republiku a pro Slovensko, a to v kombinaci s údaji o národnosti přítomného obyvatelstva.

Tab. 1 Územní členění a obyvatelstvo České republiky podle sčítání k 1. 3. 1950 (Territorial units and population of the Czech Republic as of the census of 1 March 1950)

Počet krajů ¹	13
Počet okresů ¹	180
Počet obcí ²	11 641
Počet přítomných obyvatelů (tis.)	8 896
Počet obyvatel (tis.)	
– trvale přítomných	8 370
– dočasně přítomných	526
– dočasně nepřítomných	441
– bydlících	8 811

Pozn.:

¹ bez Hlavního města Prahy; ² včetně Hlavního města Prahy.

Pramen: Hospodářský lexikon obcí, 1958.

Tab. 2 Publikované výsledky sčítání 1950 podle národnosti (Published results of the 1950 census by nationality)

Národnost	Počet přítomných obyvatelů	
	v tisících	v %
česká	8 344	93,8
slovenská	258	2,9
ukrajinská a ruská	19	0,2
polská	71	0,8
německá	160	1,8
maďarská	13	0,2
jiná	20	0,2
neudaná	11	0,1
ČR úhrnem	8 896	100,0

Pramen: Sčítání lidu..., 1957.

Tab. 3 Obyvatelstvo podle poměru k povolání a úseků objektivního povolání (Population by status employment and by profession)

Přítomné obyvatelstvo úhrnem (tis.)	8 896
z toho: činní celkem	4 068
výdělečně činní	3 461
pomáhající členové rodiny v živnosti	18
pomáhající členové rodiny v zemědělství	589
Podle příslušnosti k hospodářským odvětvím:	
průmysl a výrobní řemesla	
– k povolání příslušní	2 946
– výdělečně činní	1 539
zemědělství, lesnictví a rybnářství	
– k povolání příslušní	1 634
– výdělečně činní	607
ostatní	
– k povolání příslušní (v tom i osoby bez výděl. činnosti)	4 298
– výdělečně činní	1 315

Pramen: Sčítání lidu..., 1957.

Tab. 4 Přítomné obyvatelstvo podle příslušnosti k hospodářským odvětvím
(Present population by classification in sectors of the economy)

Odvětví	V tisících	V ‰
průmysl	2 536	285,1
výrobní řemesla	428	48,2
zemědělství, lesnictví a rybářství	1 634	183,5
stavebnictví	399	44,8
doprava	660	74,2
obchod a peněžnictví	693	77,9
veřejné služby	797	89,6
obchod a domácí služby	89	10,0
osoby bez výdělečné činnosti	1 537	172,8
neudáno	123	13,9
Celkem	8 896	1000,0

Pramen: Sčítání lidu..., 1957.

Tab. 5 Příslušnost výdělečně činných k odvětví národního hospodářství (Classification of economically active in sectors of the national economy)

Hospodářské odvětví	Z 1000 výdělečně činných v ČR příslušelo k hospodářskému odvětví
průmysl	384,2
výrobní řemesla	60,6
zemědělství, lesnictví a rybářství	175,4
stavebnictví	52,5
doprava	73,0
obchod a peněžnictví	108,1
veřejné služby	118,1
obchod a domácí služby	18,2
osoby bez výdělečné činnosti	-
neudáno	9,5

Pramen: Sčítání lidu..., 1957.

Obecní třídění výsledků sčítání lidu 1950 (trídící tabulky OB 1, OB 2 a OB 3)

V **Tabulce OB 1 Přítomné obyvatelstvo podle pohlaví, věku a národnosti** byly zjišťovány tyto ukazatele:

1. Pohlaví x charakteristické věkové skupiny (0–5, 6–14, 15–19, 20–34, 35–49, 50–59, 60–64, 65 a více let).
2. Pohlaví x národnost.

V tabulkách nebyly vyplněny sloupce s údaji o výměře obce, počtu domů, bytů a domácností.

Data o **národnosti** přítomného obyvatelstva obcí a okresů v nepublikovaných rukopisných tabulkách OB 1 jsou v členění podle pohlaví a klasifikace národností, jež je podrobnější než v tabulkách pramenového díla (*Sčítání lidu...*, 1957) viz tab. 10.

Tabulka OB 2

3. Sociální příslušnost výdělečně činných a osob bez výdělečné činnosti a jejich rodinných příslušníků bez vlastního povolání v třídění podle pohlaví.

Tato tabulka se vůbec nezachovala.

Tabulka OB 3 Přítomné osoby podle poměru k povolání a úseku objektivního povolání, podle náboženského vyznání a přistěhování do obce

4. Výdělečně činní, pomáhající členové rodiny a ostatní rodinní příslušníci bez vlastního povolání v kombinaci s úseky objektivního povolání, osoby bez výdělečné činnosti a jejich rodinní příslušníci bez vlastního povolání,

Sčítací arch národního sčítání 1950 rovněž obsahoval otázku:

„*Jestliže sčítaný nebydlí v obci trvalého pobytu od narození*

- *kdy se přistěhoval do obce?*
- *odkud se přistěhoval (okres, obec)?*
- *je reemigrant?**“

O výsledky tohoto zjišťování migrace ve sčítání 1950 se opírají dvě tabulky publikované v dodatku Hospodářského lexikonu obcí (1958): **Tabulka 1. Stěhování obyvatelstva do krajských měst podle roku přistěhování** a **Tabulka 2. Stěhování obyvatelstva do krajských měst Českých zemí podle okresů a krajů vystěhování.**

Za **reemigranty** byli považováni ti Češi a Slováci trvale usadí v cizině, kteří se vrátili po osvobození na území ČSR, nikoli však **repatrianti**. Zjišťoval se přitom jednak stát, ze kterého se přistěhovali do ČSR, jednak byl také požadován údaj, kdy se přistěhovali do ČSR. Naprostá většina těchto reemigrantů pocházela z Evropy.

Osadní třídění výsledků sčítání lidu 1950 (trídící tabulka OS 1)

Údaje za obce a osady byly zachyceny v rukopisných tabulkách s názvem **Obyvatelstvo podle přítomnosti v obci**, označených OS 1, jež obsahují počet obyvatelů přítomných a bydlících, počet obyvatelů trvale a dočasně nepřítomných v třídění podle obcí a osad. Zde je také uveden počet přítomných obyvatel v obcích i v osadách podle soupisu obyvatelstva podle povolání ke dni 22. května 1947 – tato data byla publikována pouze podle obcí, nikoli však podle osad (*Seznam obcí...*, 1948, 1949).

Zachovaly se fotokopie 462 listů těchto nepublikovaných rukopisných tabulek OS 1, jež pokrývají 70,5 % území ČR – podle tehdejší terminologie Českých zemí a 66,0 % úhrnu přítomného obyvatelstva.

Tab. 6 Příklad údajů o ekonomické struktuře obyvatelstva obcí k 1. 3. 1950
(A sample of data on the economic structure of the population of municipalities as of 1 March 1950)

Město Liberec	Počet osob
Počet přítomných obyvatel	55 435
Podle příslušnosti k hospodářskému odvětví:	
průmysl	16 903
výrobní řemesla	2 371
zemědělství, lesnictví a rybářství	948
ostatní	35 213
výdělečně činní celkem	25 505
Podle příslušnosti k hospodářskému odvětví:	
průmysl	9 929
výrobní řemesla	1 219
zemědělství, lesnictví a rybářství	401
ostatní	13 957
Sociální složení výdělečně činných:	
zaměstnanci	24 710
osoby samostatně výdělečně činné	781
z toho: zemědělci	119

Pramen: Hospodářský lexikon obcí.

Tab. 7 Přítomné obyvatelstvo podle náboženského vyznání k 1. 3. 1950
(Present population by religious confession as of 1 March 1950)

Náboženské vyznání	Počet obyvatel
osoby bez vyznání	519 962
katolické ritu římského	6 792 046
řeckého	32 862
evangelické	
- českobratrské	401 729
- německé	6 401
- augšpurské ve východním Slezsku	57 741
- augšpurské na Slovensku	22 403
- reformované na Slovensku	4 350
Jednoty bratrské	5 401
Bratrské jednoty Chelčického	2 745
Jednoty českobratrské	5 373
metodistů	2 917
ostatních denominací	1 312
pravoslavné	50 365
československé	946 813
izraelské	8 038
jiné	12 786
neudané	22 889
Celkem	8 896 133

Pramen: Sčítání lidu..., 1957

5. Náboženské vyznání obyvatelstva,

6. Osoby žijící v obci od narození a do obce přistěhovalí; reemigranti.

Údaje o ekonomické aktivitě v tabulce OB 3 obsahují třídění obyvatelstva do pěti kategorií poměru k povolání. Údaje jsou dále tříděny do deseti úseků objektivního povolání, resp. deseti hospodářských

Tab. 8 Reemigranti (Re-emigrants)

Rok přistěhování	Počet reemigrantů
1945	28 837
1946	28 921
1947	80 920
1948	19 455
1949, 1950	10 615
neudán	669
Celkem	169 417
z toho: s novým bydlištěm v ČR	113 758
na Slovensku	55 659
Země předchozího bydliště	
z úhrnu reemigrantů: Evropa celkem	111 984
z toho: Sovětský svaz	37 080
Rumunsko	21 209
Polsko	11 781
Německo	9 845
Maďarsko	8 234
Jugoslávie	5 716
Francie	5 402

Pramen: Sčítání lidu... (Hospodářský lexikon obcí), 1958.

Tab. 9 Přehled dochovaných tabulek OS 1 (Overview of surviving Tables of OS /locality tables/ 1)

Kraj	Počet obcí	Počet listů tabulek OS 1
Hlavní město Praha	1	4
Pražský	1 621	88
Českobudějovický	1 195	70
Plzeňský	1 254	54
Karlovarský	683	33
Ústecký	776	35
Liberecký	662	40
Hradecký	875	46
Pardubický	739	37
Jihlavský	1 026	42
z kraje Brněnského: okresy Moravská Třebová, Svitavy	101	5
z kraje Olomouckého: okresy Šumperk, Zábřeh	152	8
ČR celkem	11 459	-
Dochované listy celkem	-	462

Tab. 10 Klasifikace národností v tabulce OB 1 (Nationality categories in Table OB /municipality tables/ 1)

1. česká	7. maďarská
2. slovenská	8. německá
3. ruská	9. židovská
4. polská	10. cikánská
5. bulharská	11. ostatní
6. srbochorvatská	12. neudaná

Tab. 11 Klasifikace náboženského vyznání v tabulce OB 3 (Categories of religion in Table OB /municipality tables/ 3)

1 katolického ritu římského	7 evangelické českobratrské
2 katolického ritu řeckého	8 reformované na Slovensku
3 bez vyznání	9 augšpurské na Slovensku
4 československé	10 ostatních denominací
5 pravoslavné	11 neudáno
6 izraelské	

Tab. 12 Přehled dochovaných tabulek OB 1 a OB 3 (Overview of surviving Tables of OB1 and OB 3)

Tabulka, území	Číslo listů	Počet listů	Počet obcí
OB 1	152 – 196	43	1398
kraj Ústecký	152 – 176	24	776
kraj Liberecký	177 – 196	19	622
OB 3	151 – 200	45	1398
kraj Ústecký	151 – 175	24	776
kraj Liberecký	176 – 195	19	622
kraj Hradecký, okres Broumov	199 a 200	2	46
Celkem dochováno		88	1444

lexikon obcí 1955 neuvádí. Rovněž řada obcí a mnoho desítek osad bylo mezi sčítáním 1950 a vydáním lexikonu sloučeno nebo zrušeno. Rekonstrukce tedy zachycuje stav k 1. 3. 1950 a je třeba říci, že někdy nebylo snadné skutečný stav v době sčítání vůbec vypátrat, protože administrativní záznamy o územních změnách nebyly řádně publikovány. Pro účely nynějšího zveřejnění zachovaných osadních i obecních tabulek a zachování jejich logiky a srozumitelnosti bylo nutné vypracovat číselník okresů, obcí a osad obdobný číselníku ze sčítání 1961.

Údaje za obce, vybraná města a okresní úhrny byly porovnány s údaji publikovanými v pramenných dílech a Hospodářském lexikonu obcí 1955. Tyto dříve úředně publikované údaje byly přitom považovány za správné a podle nich byly provedeny v nutných případech opravy údajů za obce a osady.

Možnosti využití materiálů

Obrazové kopie tabulek sčítání 1950 a přepsané a opravené osadní a obecní tabulky sčítání 1950 jsou nyní v elektronické podobě veřejnosti k dispozici v Ústřední statistické knihovně ČSÚ. Jejich využitelnost spatřujeme především v dokumentaci vývoje obyvatelstva podle obcí, jeho ekonomických, etnických a kulturních charakteristik. Alespoň zčásti je tak zaplněna mezera mezi údaji sčítání 1930 a 1970. Využitelnost je významně zvýšena převodem datových údajů do souborů formátu MS Excel.

odvětví výdělečně činných. Údaje o náboženském vyznání (tj. církevní příslušnosti) přítomného obyvatelstva v tabulce OB 3 jsou v následujícím užším členění (tab. 11).

Dochované tabulky OB tedy pokrývají 10,6 % území České republiky a 12,4 % jejího obyvatelstva.

Metoda a postup práce

Pro záchranu fotokopíí rukopisných údajů, jejich archivaci a další využití byly použity tyto postupy: 1. pořízení digitálních kopií zachovaného materiálu na skeneru, 2. přepis rukopisných tabulek sčítání 1950 s následnou kontrolou dat.

Převážná část základních prací byla provedena externími pracovníky ČSÚ na podzim roku 2004 a v lednu 2005. Kontroly přepsaného materiálu probíhaly do prosince 2005. Šlo o náročnou práci. Formát původních rukopisných tabulek byl A2, formát fotokopíí A4. Došlo tedy ke značnému zmenšení, které zhoršovalo čitelnost. Některé fotokopie byly značně nekvalitní, neostré a v okrajových částech zkrácené, protože nebyla použita optimální optika. Rukopisný originál obsahoval velké množství oprav, škrtdů, vpisků a nečitelných údajů, zejména víceciferných čísel vměstnaných do úzkých sloupců makety (Příloha).

Nejprve byly na skeneru pořízeny a archivovány kopie tabulek sčítání 1950 ve formátu jpg, jež byly softwarově obrazově upraveny, aby byla zajištěna jejich co možná nejlepší čitelnost. Další fází byl ruční přepis tabulek do formátu MS Excel, při němž byly údaje podrobeny základním součtovým kontrolám a první fází dohledávání chyb, a to jak chyb na originálech, tak chyb přepisu. Nebylo možné použít přímý softwarový převod skenovaného materiálu na datové soubory s ohledem na jeho rukopisný charakter a špatnou čitelnost.

Ve druhé fázi byly úřední názvy obcí a osad kontrolovány podle seznamů obcí z roku 1949 a 1952 a Hospodářského lexikonu obcí. V době sčítání 1950 totiž byly u některých obcí a osad úředně platné ještě německé podoby jejich názvů, které již Statistický

Sčítání 1950 odráží především převratný vývoj osídlení po roce 1945. Přináší také údaje o náboženském vyznání, zjišťované potom až v roce 1991 (i když definice a formulace otázky nejsou zcela srovnatelné). Na využití čekají údaje o ekonomickém a sociálním složení obyvatelstva, kde ovšem bádání naráží na pozdější časté změny klasifikací a číselníků, které jsou popsány vždy v úvodu příslušných pramenných děl. V detailu za obce, resp. osady dosud nemohly být adekvátně využity například údaje o místu narození, migraci a počtu reemigrantů, ale i o národnosti a náboženském vyznání. Dnes jde již o historické dokumenty překotných společenských změn, které však přesto nepostrádají zajímavost, zvláště ve vztahu k výměně obyvatelstva v pohraničí v letech 1945 a 1946. Údaje sčítání 1950 je však především nutné posuzovat v kontextu doby, ve které vznikly, charakterizovaném celkově zmatečným a neuspořádaným stavem společnosti a jejího řízení včetně státní administrativy.

Literatura

- Seznam obcí v zemi České podle stavu z počátku roku 1948.* 1948. Praha: Státní úřad statistický.
- Seznam obcí v zemi Moravskoslezské podle stavu z počátku roku 1948.* 1948. Praha: Státní úřad statistický.
- Seznam obcí v zemích českých podle správního rozdělení z 1. února 1949.* 1949. Praha: Státní úřad statistický.
- Soupis obyvatelstva v Československu v letech 1946 a 1947.* 1951. Praha: Státní úřad statistický, Čs. statistika, sv. 184.
- Seznam obcí v zemích českých podle stavu ke dni 1. července 1952.* Jen pro úřední potřebu vydalo ministerstvo vnitra. Praha: 1952.
- Statistický lexikon obcí Republiky československé 1955 podle správního rozdělení 1. ledna 1955, sčítání lidu a sčítání domů a bytů 1. března 1950.* 1955. Praha: Státní úřad statistický a ministerstvo vnitra.
- Sčítání lidu a soupisu domů a bytů v Republice československé ke dni 1. III. 1950 – díl I. Nejdůležitější výsledky sčítání lidu a soupisu domů a bytů za kraje, okresy a města.* 1957. Praha: Státní úřad statistický, Čs. statistika, řada A, svazek 3.
- Sčítání lidu v Československé republice ke dni 1. března 1950. Podrobná data o příslušnosti obyvatelstva k hospodářským odvětvím za kraje, okresy a krajská města.* 1957. Praha: Státní úřad statistický, Čs. statistika, řada B, rok 1957, svazek 11.
- Sčítání lidu v Republice československé ke dni 1. III. 1950 – díl III. Plodnost žen.* 1958. Praha: Státní úřad statistický, Čs. statistika, řada A, svazek 6.
- Sčítání lidu v Republice československé ke dni 1. III. 1950 – díl II. Věkové složení a povolání obyvatelstva.* 1958. Praha: Státní úřad statistický, Čs. statistika, nová řada (pramenná díla), sv. 26.
- Sčítání lidu v Republice československé ke dni 1. III. 1950 – díl IV. Hospodářský lexikon obcí.* 1958. Praha: Státní úřad statistický, Čs. statistika, nová řada (pramenná díla), sv. 27.

Josef Ježek – Pavel Čtrnáct

Příloha Ukázky zachovaných tabulek ze sčítání 1950 ze soukromého archivu Josefa Ježka

Tab. 1

Obč. list: 7

Okres (st. 1-3): Ústecký

Obyvateľstvo podľa pŕíslušnosti v obci

Číslo pŕísluš. obyv. v obci 1950	Číslo obyvatelstva 1950	Číslo obyvatelstva 1947	Číslo obyvatelstva 1946	Číslo obyvatelstva 1945	Číslo obyvatelstva 1944	Číslo obyvatelstva 1943	Číslo obyvatelstva 1942	Číslo obyvatelstva 1941	Číslo obyvatelstva 1940	Číslo obyvatelstva 1939	Číslo obyvatelstva 1938	Číslo obyvatelstva 1937	Číslo obyvatelstva 1936	Číslo obyvatelstva 1935	Číslo obyvatelstva 1934	Číslo obyvatelstva 1933	Číslo obyvatelstva 1932	Číslo obyvatelstva 1931	Číslo obyvatelstva 1930
152	30911	35511	35511	35511	35511	35511	35511	35511	35511	35511	35511	35511	35511	35511	35511	35511	35511	35511	35511
21	120	120	120	120	120	120	120	120	120	120	120	120	120	120	120	120	120	120	120
2657	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191
904	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101
601	151	151	151	151	151	151	151	151	151	151	151	151	151	151	151	151	151	151	151
1921	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101
45	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191
135	181	181	181	181	181	181	181	181	181	181	181	181	181	181	181	181	181	181	181
309	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101
3336	111	111	111	111	111	111	111	111	111	111	111	111	111	111	111	111	111	111	111
911	121	121	121	121	121	121	121	121	121	121	121	121	121	121	121	121	121	121	121
339	315	35121	35121	35121	35121	35121	35121	35121	35121	35121	35121	35121	35121	35121	35121	35121	35121	35121	35121
111	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11
1921	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101
1921	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101	101

Obr. 1 Některé tabulky byly špatně čitelné.

Obyvatelstvo podle přítomnosti v obci

Okres (st. 1-3) *Liberec*

Tab. 1
List: 2

Soupis obytel 1947	Přechod obytel 1990	Stálo se st. 4-8 posise	Název obce - osady	Voll. přítomná skup obyvatelstvo obce celkem	Přítomnost v obci - st. 12 posise		Bydlící obyvatelstvo celkem
					a terrále	b přítomní	
101	5923	21	<i>Medek a. Bizon</i>	6	3335	103	4012
1042		111	<i>Medek a. Bizo</i>		2771	12	3088
1049		111	<i>Práha</i>	4	940	21	972
1049	790	150	<i>Obalyce</i>	4	741	11	751
1055	24		<i>Chastava</i>	6	370	209	569
1099		140	<i>Chastava</i>		309	131	302
1099		140	<i>M. Chastava</i>		379	78	382
11		143	<i>Nová Pátek</i>		13	-	13
114		144	<i>Byčok</i>		38	-	38
1198	15	151	<i>Jablonec a. Lodyň.</i>	X	1578	176	1587
6	12	151	<i>Jablonec a. Lody.</i>		1177	199	1331
102	113	151	<i>Palov</i>		19	7	24
104	156	154	<i>Práha</i>	1	113	5	118
109	16	181	<i>Práha</i>	1	415	4	420
109	194	191	<i>Práha</i>	0	16	1	17
109	194	191	<i>Práha</i>	X	394	9	403
109	194	191	<i>Práha</i>		449	1	450
109	194	191	<i>Práha</i>		47	1	48
109	194	191	<i>Práha</i>		301	7	308

Obr. 2 Tabulka OS I (výřez).

HISTORICKÁ DEMOGRAFIE NEJEN NA OSTRAVSKU – SBORNÍK K ŽIVOTNÍMU VÝROČÍ PROFESORA DOKOUPILA

Je potěšitelné, že se přes nejrůznější změny provázející společenský i demografický vývoj České republiky v posledních dekadách udržela tradice vydávání tematických tisků u příležitosti životního jubilea významné osobnosti dané vědní disciplíny. Světlo světa tak mohou spatřit více méně monotematické sborníky, neboť si do nich pokládají za čest přispět v první řadě nejbližší spolupracovníci oslavence a jeho žáci. Nejinak je tomu i v případě publikace, kterou vydala Ostravská univerzita u příležitosti sedmdesátých narozenin *profesora Lumíra Dokoupila*, jednoho z nejvýznamnějších představitelů české historické demografie¹⁾.

Úvodem dlužno zdůraznit, že profesní záběr profesora Lumíra Dokoupil je mnohem širší – je odborníkem mimo jiné také v didaktice dějepisu, zabývá se dějinami školství a vzdělávacích institucí vůbec, zanedbatelný není ani jeho podíl na výzkumu dějin severovýchodní Moravy a Slezska – regionu, v němž celý život působil. Z toho důvodu neobsahuje sborník vydaný k jeho sedmdesátinám pouze práce s tematikou historicko-demografickou, na které je tato recenze zaměřena. To, že zabírají téměř dvě třetiny sborníku, však naznačuje, že to byla historická demografie, která byla profesoru Dokoupilovi asi nejbližší a na jejímž poli získal nejvíce příznivců a následovníků.

První oddíl, nazvaný **Historickodemografická problematika protostatického období** uvádí příspěvek *Eduarda Maura* o populačním a sociálním vývoji provensálské vsi v raném novověku, který se z rámce ostatních poněkud vymyká svým záběrem mimo prostředí českých zemí. Ale jak autor sám upozorňuje, je pro českou historiografii obdobně srovnání užitečné a přínosné. Krátký příspěvek *Jiřího Štíborna* **Původ opavských zeničů (Rozbor oddací matriky z let 1626–1719)** vrací pozornost čtenáře do Slezska a představuje jednak možnosti využití farních matrik pro studium mobility obyvatelstva, jednak rozšiřuje naše znalosti intenzity a směrů této mobility na příkladu významného slezského města. Jiný typ historicko-demografické analýzy představuje *Michaela Holubová*, jejíž článek **Venkovské poddanské obyvatelstvo podle věku a rodinného stavu v 2. polovině 17. století a v polovině 19. století (Analýza poddanských soupisů pro panství Dobrovice)** poskytuje informace nejen o strukturách obyvatelstva na panství na Mladoboleslavsku ve dvou průřezových letech, ale také o skladbě rodin a domácností a zajímavé informace o životních cyklech venkovanů v 17. a 19. století. *Radek Lipovskí* obrátil svou pozornost k zatím málo probádané kapitole vývoje obyvatelstva českých zemí, a to k vlivu válek na populační vývoj. Jeho příspěvek **Vliv válek o rakouské dědictví na obyvatelstvo Frýdku a Místku** zároveň ukazuje, že dopad válečných událostí na populaci rozhodně nebyl jednoduchý a že si detailnější rozbor zaslouhuje. Překvapivé je mimo jiné zjištění, že se válečná léta významněji promítla v úrovni sňatečnosti (výrazným poklesem uzavíraných sňatků) než v hladině úmrtnosti, kde by byla očekávatelnější (vzestup počtu zemřelých nebyl v tomto regionu příliš výrazný). Také studie *Josefa Grulichy* **Migrace českobudějovického obyvatelstva ve světle propouštěcích listů (1756–1770)** zajímavým způsobem rozšiřuje naše znalosti, tentokrát o možnostech změny bydliště poddanského obyvatelstva. Autor dokládá značnou mobilitu jak venkovského tak především městského obyvatelstva, kterou ale dobové právní předpisy umožňovaly. Z jeho zjištění například vyplývá, že vrchnostenské úřady zpravidla migracím poddaných nebránily, i když vyžadovaly dodržování předpisů a případná porušení sankcionovaly. Studie Josefa Grulichy obsahuje kromě analytické části také dobře pojatou část metodickou včetně uvedení do studia této problematiky.

Následující oddíl, který editoři nazvali **Populační vývoj ve statistickém období**, je uveden příspěvkem *Zdeňky Stoklasové* „**Každému individuu jeho místo**“. **Proces sociálního ukáznění v Rakousku 1750–1835**. Jde o krátké, ale zajímavé sdělení pojednávající okolnosti počátků vytváření sítě sociálního zabezpečení (všeobecné nemocnice, starobince a chudobince) na území habsburské monarchie. Ve světle současných diskusí o těžce problematické nečekaně vyniká jeho aktuálnost. Za ukázkou klasické studie o populačním vývoji na úrovni lokality ve statistickém období je možno považovat příspěvek *Martina*

¹⁾ *Historie, Historica/12. Profesoru Lumíru Dokoupilovi k sedmdesátinám*. Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity, 219/2005, Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity, 2005, 332 s. ISBN 80-7368-004-0, ISSN 1213-8452.

Jemelky Populační vývoj hutnické kolonie na Albertově (Verdunské) ulici ve Vítkovicích (1890–1930) založený na datech sčítání lidu a rozšiřující okruh již zpracovaných sond na území ostravského průmyslového regionu. Obdobně je zaměřena také informace **Kamila Rodana Soubor židovského obyvatelstva Moravské Ostravy v roce 1921 ve světle vybraných demografických faktorů**. **Ondřej Ševeček** se na druhou stranu zaměřil na **Bydlení a bytovou otázku ve Zlíně před první světovou válkou**, tj. v době, kdy se toto město přetvářelo z řemeslnícko-zemědělského městečka v malé průmyslové město. **Jaroslav Vaculík** přispěl do sborníku statí **K zahraničním stykům Sokola do roku 1938**. Tuto část sborníku uzavírá studie **Heleny Noskové Národnostní menšiny a migrace po roce 1945 na příkladu Čechů, Poláků a Slováků**, dodejme že na území bývalého Československa, v níž autorka shrnuje hlavní fakta týkající se národnostní skladby obyvatelstva a upozorňuje na rozdíly v sociální skladbě jednotlivých etnik a také na měnící se přístup úřadů k jednotlivým menšinám (ale také ke krajanům v zahraničí); za zmínku stojí, že ji zajímají nejen Poláci a Slováci na území českých zemí, ale také Češi na Slovensku.

Další tři oddíly sborníku se již demografické problematiky netýkají bezprostředně, ale mohou zaujmout nejednoho čtenáře; jsou to **Vývoj školství a vzdělávacích institucí** (zde zmíním např. stať **Jany Machačové a Jiřího Matějčka**, kteří se zamýšlejí nad okolnostmi zavádění povinné školní docházky v závěru 18. a na počátku 19. století, nebo **Niny Pavelčikové**, přibližující problematiku vzdělávání Romů v Ostravsku v padesátých letech 20. století), **Biografie nezpracovaných osobností** (míněny zatím nepublikované biografie v **Biografickém slovníku Slezska**, o němž se prof. Dokoupil také významně zasloužil) a **Aktuální problémy speciální didaktiky dějepisu**.

Vzhledem k enormnímu zájmu připojit se do okruhu přispěvatelů bylo v recenzovaném sborníku nakonec publikováno 27 studií – tato okolnost vedla zřejmě jeho editory k tomu, že jde povětšinou o příspěvky menšího rozsahu, v některých případech spíše o uvedení do studované problematiky. Většina je přesto velmi zajímavá po stránce obsahové a podnětná po stránce metodické. Rozhodně rozšiřuje naši ne příliš rozsáhlou historicko-demografickou produkci posledních let.

Ludmila Fialová

DEMOGRAFICKÁ ROČENKA SPRÁVNÍCH OBVODŮ OBCÍ S ROZŠÍŘENOU PŮSOBNOSTÍ (1995–2004)

Tuto publikaci¹⁾ považuji za výborný doplněk každoročně vydávaného *Pohybu obyvatelstva v ČR* – rok. Bohatý datový fond o registrovaném pohybu obyvatelstva za dlouhé desetileté období (tj. i za roky ještě před vznikem těchto územních celků) je novým podkladem pro územní analýzy a hlavně pro srovnání shod i rozdíly ve vývoji obyvatelstva 205 správních obvodů. Obce s rozšířenou působností jsou v publikaci uspořádány v rámci jednotlivých regionů abecedně a tím současně podle kódů, v případě provedených územních změn po přepočtu podle stavu k 1. 1. 2005. Publikace umožňuje při společném použití *Pohybu obyvatelstva ČR* s tříděním v A tabulce podle okresů a měst kvalifikovaný pohled „do vnitřku“ územních celků.

Data za každý správní obvod jsou uvedena na dvou stránkách vedle sebe, jsou přehledně uspořádána a vtištěna pěkným typem písma. Začínají stavy obyvatelstva k 1. 7., resp. 31. 12. podle dobře vybraných tří věkových skupin, navazují na ně celková data o počtech demografických událostí a provázejí je relativní údaje na 1000 obyv. Myslím, že by bylo vhodnější místo indexu stáří dát podíl osob starších 65 let, dále že by mohly být spojeny nevelké počty rozvedených a ovdovělých nevěst (obdobně i matek). Jedničkové údaje mohou být sice zajímavé, ale jsou nehodnotitelné. Správně jsou vyčleněna umělá přerušení mimoděložních těhotenství. Absolutní a relativní přírůstky obyvatelstva přehled ukazatelů vhodně uzavírají.

Velmi se mi líbí stručný metodický výklad – i to, že je uveden současně anglicky, obdobně jako legenda ukazatelů na pravé straně. Postrádám ovšem cenu současně vydávané ročenky na CD-ROM.

Demografická ročenka je významným obohacením publikovaného datového fondu z obsáhlého zpracování demografické statistiky. Je dobré, že publikace má být každoročně „oživena“ na CD doplněním dat za další rok.

Milan Kučera

¹⁾ Vydal Český statistický úřad v řadě 4 Obyvatelstvo, volby, Praha: 2005, 419 s., cena 350 Kč.

O MUŽSKÉ IDENTITĚ¹⁾

V loňském roce obohatil český knižní trh překlad bezmála čtrnáct let starého bestselleru francouzské historičky a socioložky *Elizabeth Badinterové*, věnovaného ožehavému tématu krize mužské identity v posledních desetiletích. Autorka, jinak uznávaná specialistka na dějiny 18. století a zejména problematiku osvícenství, se zde zaměřila na fenomén, který jen okrajově a zběžně sleduje v jeho historické dimenzi; krizi tradičního mužství nahlíží především prizmatem psychologie, sociologie, medicíny, genetiky a v neposlední řadě beletrie. Přestože *Badinterová* v knize nevystupuje jako reprezentantka západoevropského feminismu a v knize se vůči postojům a názorům feministek vyhraňuje leckdy kriticky, nepostrádá práce určitý ideologický náboj, občas vedoucí k snad až přílišné generalizaci, schematizaci a zjednodušení.

Východiskem autorčinných tezí jsou poznatky řady vědních disciplín, které shodně naznačují, že maskulinita není něco automatického a samozřejmého, něco, s čím se člověk rodí, nýbrž něco, co se dlouze a komplikovaně utváří za cenu velkého úsilí, psychické i fyzické bolesti. Již v prenatalní fázi je vznik zárodku s mužským pohlavím na přírodě jaksi vyvzdorován. Relativně nedávná zjištění genetiků ukázala, že lidská embrya jsou pohlavně bipotenciální: základní embryonální program je v principu nastaven tak, aby produkoval samičky a jen přítomnost chromozomu Y u zárodků, z nichž se později vyvinou jedinci mužského pohlaví, zvrátí původní nasměrování. Jeden z genů na chromozomu Y vyvolává v osmém týdnu po oplodnění zvýšenou produkci hormonu testosteronu, který zajistí vytvoření mužských pohlavních orgánů. Pokud chromozom Y chybí, vyvíjí se embryo jako samička.

Jenže přítomnost chromozomu Y a mužských pohlavních orgánů k vymezení lidského samce nestačí. Chlapec musí projít dlouhou a trnitou cestou, než se stane mužem a než začne být jako muž svým okolím uznáván. Musí překonat svou protofeminitu, která je dána prvotním všestranným splynutím kojenec s matkou. Jinými slovy na rozdíl od děvčátek musí chlapec již v ranném věku kolem dvou let zdolat náročnou překážku, spočívající v nutnosti odlišit se od matky a vzdát se slastné pasivity, která je v protikladu s tím, co se obecně pokládá za náležité maskulinní chování. Úspěšná separace od matky je klíčovou podmínkou pro získání mužské identity, ovšem zdaleka neznamená konec všem zkouškám: celý život muže – snad až na pozdní stáří, kdy lidský samec na své mužství již rezignuje – je ve znamení vymezování se vůči opačnému pohlaví, dokazování své mužnosti. A platí to zejména o době, kdy chlapec začleňováním do mužského světa a odlučováním od světa ženského získává mužskou identitu (psychologickou a společenskou) a definitivně v sobě potlačuje ženství. Prostřednictvím leckdy tvrdých iniciačních zkoušek dokazuje, že není žena, dítě ani homosexuál.

Ovšem ona rodová identita, kterou muži tak pracně získávají, není cosi neměnného, jednou pro vždy daného. Maskulinita není biologická danost, ale kulturní konstrukt a jako takový se mění v závislosti na době, místě, ale i sociální či etnické skupině. Navíc tento kulturně podmíněný model mužství existuje v těsné vazbě na stejně tak kulturně podmíněný model ženství a platí, že dojde-li ke změně jednoho, mění se i druhé. *Elizabeth Badinterová* soudí, že obraz mužství, jenž je typický pro patriarchální společnost a jenž se vyznačuje radikálním potlačením všech ženských vlastností, misogynstvím, heterosexuální a homofobií, se v posledních desetiletích nachází v těžké krizi. Tato krize byla způsobena tím, že ženy nejspíše v druhé polovině 19. století začaly odmítat tradiční roli matek a ochránkyň domácího krbu, kterou jim přisoudila patriarchální společnost, a zatoužily po sférách veřejné působnosti, vyhrané do té doby jen mužům. Přehodnocování dosavadního obrazu ženství mělo za následek zpochybnění základního principu, na němž stála tradiční maskulinita: nadřazenosti muže nad ženou. Podle *Badinterové* přivodil postupný rozklad patriarchálních hodnot ztrátu identity u celé poválečné generace mužů. Ať už muži zareagovali tak, že se v panice stáhli do ulity tradičního mužství a hledali lék v ideálu hypervirility, anebo tak, že se pokusili vyhovět představám feministek, rezignovali na kariéru a seberealizaci a cele se obětovali rodině, vždy bylo výsledkem „zmrzačené“ mužství. Muž-tvrdák ve snaze počínat si jako supersamec se mrzačí potlačováním své ženskosti, muž-měkkota je zmrzačený v důsledku nedospělosti a absence virility.

Jak z této krize ven? Autorka vidí jedinou možnou cestu ve smíru mužů s vlastní ženskostí a ve zrodu muže-androgyna, který bude schopen podle okolností zmobilizovat v sobě buď ženství (zejména ve vztahu ke kojenici) nebo mužství (ve vztahu k partnerce nebo dospívajícímu synovi). Tato proměna se jistě nemůže odehrát ze dne na den; bude trvat několik generací, neboť zmrzačený muž není schopen nabídnout svému synovi přitažlivý a napodobení hodný model mužství a mladíci, postrádající maskulinní vzor, tápou a hledají.

¹⁾ *Badinterová, Elizabeth. XY. O mužské identitě. Přeložila Zuzana Dlabačová, doslov napsala Pavla Horská, Praha – Litomyšl: Paseka, 2005.*

Koncepcie Elizabeth Badinterové je nepochybně intelektuálně podnětná a provokativní, i když v některých bodech diskutabilní: zejména tam, kde autorka předkládá zjednodušené generalizace a schémata. Např. typ autoritativního a tyranského otce připisuje době tradičního mužství, naproti tomu typ otce bojácného, podřízeného, vůči synovi milujícího nebo lhostejného je situován do období, kdy mužství procházelo krizí. Lze však roli otce v rodině a vztah otce a syna vyložit jako něco, co je beze zbytku prodáváno dobovým modelem mužství? Nemohou tyto vztahy také a možná převážně vyplývat z charakteru a temperamentu individua, které jsou jen volně závislé na době, v níž dotyčný žije?

Otázka, nakolik je určitý kulturní vzorec rozšířen a nakolik ovlivňuje realitu, se týká i představy, že krize mužství, která zachvátila západní společnost napřed na sklonku 19. století a později s novou silou v 60. letech století minulého, byla naprosto všeobecná. Formulacemi typu „patriarchální systém způsobil zmrazeného muže“ (s. 119), „feministickou kritikou patriarchálního typu se jeho rozpolcenost osobnosti stala neúnosnou“ (s. 122), „nová rovnice samec = zlo přivedla ztrátu identity u celé generace mužů“ (s. 122) Badinterová – jistě vědomě – zjednodušuje, protože své teze staví na reflexi intelektuálních debat, které mívají ve společnosti jen omezený dosah.

Schémata tohoto typu se navíc mohou při důkladnějším pohledu obrátit proti základní logice celé práce. Když Elizabeth Badinterová pátrá v minulosti po obdobích, kdy došlo k pokusu o zpochybnění patriarchálního obrazu mužství, hovoří o éře osvícenství jako o „nejvíce feministickém období ve francouzských dějinách“ (s. 23). Má tím na mysli skutečnost, že nad tradičními rysy mužnosti nabyla v té době vrchu vybranost mluvy a chování, tedy rysy, které autorka prezentuje jako ženské. Není ale právě tak schématické a v principu tradiční připisovat mužům hrubost a sílu jako ženám jemnost a kultivovanost? Nejde o stejný postoj, jaký je v knize předmětem kritiky? Ostatně na jiném místě si autorka všímá paradoxu, že zatímco v případě mužů se stále volá po zjemnění, zvýšení citlivosti a tolerance, u žen roste výbojnost a agresivita, touha po nezávislosti, úspěchu, seberealizaci – to vše za cenu psychických obtíží a samoty (s. 140).

Uznejme však, že v knize určené širokému publiku, má ostré vymezení své opodstatnění. Podnětné je i autorčino pátrání po kořenech krize patriarchální maskulinity v minulosti. První náznaky zpochybnění tradičního mužství vidí v hnutí francouzských preciozek v polovině 17. století, které mělo svou paralelu i v Anglii. Za horizont Francie potažmo západní Evropy se autorka ve svém historickém exkursu nepouští a ani to od populární, pro francouzského čtenáře psané práce nelze očekávat. Ale možná by stálo za úvahou, zda podobné rysy zjemnění a senzuality neneslo i pozdně středověké dvorské prostředí, ve kterém se uplatnil ideál oddané, často nenaplněné lásky k vznešené paní, nebo zda určitý druh revolty vůči tradiční ženské roli nepředstavovaly středověké kroužky zbožných žen, jež byly terčem dobové kritiky a nenávislného posměchu (bekyně).

Z hlediska demografického stojí za pozornost, kdy z pohledu autorky dozrávají muži k otcovství: Elizabeth Badinterová pokládá za ideální věk kolem čtyřicítky, kdy muž dosáhne určitého společenského postavení, vymaní se ze zajetí představy, že je nutné okolí i sobě soustavně dokazovat své mužství a přestane se koncentrovat bezvýhradně na vlastní ego. Tehdy je schopen zhostit se role otce se vší odpovědností a zároveň radostí. Co se týče psychické zralosti jedince, je tento postoj zajisté oprávněný, ale z mnoha jiných hledisek je takové otcovství pozdní. Čtyřicetiletý muž by buď musel mít podstatně mladší partnerku, což by zakládalo velkou věkovou nerovnost mezi manželi, anebo by jeho vrstevnice musela родit ve věku, který je z biologického hlediska hraniční. Dodejme ještě, že toto pozdní otcovství s sebou nese i další nevýhody: potomek zplozený kolem čtyřicítky bude dospívat v době, kdy bude jeho otcí ubývat fyzických i psychických sil. A je otázka, zda bude za těchto okolností pro syna následování hodným vzorem mužství, jak po tom Elizabeth Badinterová volá.

Markéta Seligová

ZAHRA NIČNÁ MIGRÁCIA V SLOVENSKEJ REPUBLIKE

Slovenský geograf *Boris Divinský* zameriava v posledných rokoch svoju pozornosť na oblasť zahraničnej migrácie Slovenskej republiky. Je to oblasť, ktorej sa na Slovensku ešte stále nevenuje dostatočná pozornosť, a to napriek objektívnym globálnym podmienkam, ktoré do stredo európskeho priestoru privádzajú rastúce počty migrantov, ktorí sa – na kratšiu či dlhšiu dobu, alebo aj natrvalo – stávajú súčasťou každodenného života spoločnosti. Monotematické príspevky v tejto oblasti sú teda na Slovensku sporadické. Príspevky o migrácii sa viac-menej objavujú len vo forme článkov alebo ako súčasť komplexnejšie zameraných prác s demografickou, či geografickou tematikou.

Dve práce *B. Divinského*, publikované v posledných dvoch rokoch, sú v tomto smere výnimkou. Jednou z nich je správa o migračných trendoch Slovenskej republiky¹⁾, ktorú vydala v roku 2004 *Medzinárodná organizácia pre migráciu* ako piaty zväzok publikácie **Migračné trendy vo vybraných kandidátskych krajinách Európskej únie** v rámci jedného z projektov Európskej komisie.

Druhou monotematickou prácou je recenzovaná publikácia²⁾. Autor si v nej kladie náročné ciele – podať čo najkomplexnejší obraz o zahraničnej migrácii v SR tak, aby publikácia predstavovala referenčný zdroj údajov, poskytla analýzu migračnej situácie za obdobie rokov 1993–2004, prípadne aj za prvý polrok 2005, identifikovala problémové miesta zahraničnej migrácie a iniciovala tvorbu spoločenských, inštitucionálnych a právnych opatrení na zlepšenie situácie v tejto oblasti. Široko postavené ciele na jednej strane a limitovaný rozsah publikácie na strane druhej však neumožnili autorovi ísť do hĺbky rovnako vo všetkých kapitolách, a tak majú niektoré kapitoly viac-menej popisný charakter. Ich informačná hodnota je však nesporná.

Práca je rozdelená do desiatich kapitol. Prvá kapitola je venovaná úvodu, druhá sa zoberá teoretickými aspektmi zahraničnej migrácie – jej definíciou a typológiou, veľmi stručne načrtáva teórie migrácie, ako aj príčiny a dôsledky migrácie vo vysielajúcich i hostiteľských krajinách.

Tretia kapitola charakterizuje migráciu v Európe a vo svete a tvorí rámec pre nosnú štvrtú kapitolu, ktorej obsahom je analýza zahraničnej migrácie v SR. Autor v nej podáva takmer vyčerpávajúci obraz o zahraničnej migrácii Slovenskej republiky v súčasnosti. Máme možnosť stretnúť sa so základnými typmi zahraničnej migrácie – od migrácie spojenej so zmenou trvalého pobytu, cez migráciu cudzincov s povolením na pobyt, azylantov, až po migráciu za prácou. Autor upozorňuje na problémy, spojené s evidenciou migrantov, ako aj na potrebu zintenzívnenia spolupráce medzi inštitúciami, ktoré evidenciu zabezpečujú. Pozornosť venuje nelegálnej migrácii, prevádzkačstvu, naturalizácii cudzincov a nevynecháva ani zahraničných Slovákov, ktorí vlastne migrantmi v pravom slova zmysle nie sú. V kontexte migrácie v Európe sa Slovensko ešte stále javí ako tranzitná krajina. Počty cudzincov sú veľmi nízke vo všetkých typoch migrácie. Napríklad na tisíc obyvateľov SR pripadajú iba 4 cudzinci s povolením na trvalý alebo prechodný pobyt, vrátane občanov EHP, ktoré napríklad v Českej republike je to približne 19 osôb. Nízke sú aj počty udelených azylov, a to napriek pomerne vysokému počtu žiadateľov o azyl (8–11 tisíc v rokoch 2001–2004). Žiadatelia o azyl však často nejavia skutočný záujem o zotrvanie na území SR a hranice sa snažia prekročiť nelegálne, aj opakovane, ešte počas trvania azylovej procedúry. Škoda, že na kvalitatívnu analýzu migrácie, ktorá sa objavuje v názve tejto kapitoly, sa nedostalo viac priestoru.

Piata kapitola je venovaná formovaniu verejnej mienky a postojoiv obyvateľstva SR k cudzincom. Autor vychádza z projektov, štúdií, výskumu verejnej mienky i vlastných prieskumov. Veľmi kriticky hodnotí postoje obyvateľstva SR – ako často xenofóbne a intolerantné, čo len podčiarkuje, že opatrenia štátu na zamedzenie takýchto prejavov sú nedostatočné. Na druhej strane autor konštatuje, že na pozadí celoeurópskych trendov „Slovensko v tomto kontexte – napriek všetkým prezentovaným nelichotivým faktom – nepredstavuje žiadny negatívny extrém...“ (s. 95). Ďalšia kapitola prezentuje vplyv migrantov na slovenskú spoločnosť – pozitívna i negatívna, ako aj možnosti na zlepšenie spoločenských a kultúrnych vzťahov medzi domácou populáciou a migrantmi. Nasledujúce dve kapitoly mapujú právne predpisy a inštitúcie, ktoré sa akýmkoľvek spôsobom zaoberajú problematikou migrantov. Zaujímavý je aj prehľad zrušení a organizácií migrantov na Slovensku.

Migračná a integračná politika štátu je predmetom 9. kapitoly. Jadro kapitoly tvorí **Koncepcia migračnej politiky SR**, schválená uznesením vlády SR č. 11/2005, nadväzujúca na **Zásady migračnej politiky SR** z roku 1993. Koncepcia migračnej politiky predstavuje dlho očakávaný kvalitatívny posun v tejto oblasti. Je východiskom pre realizáciu partikulárnych politík na zabezpečenie želaného vývoja zahraničnej migrácie v SR. Ako nedostatok vidí autor absenciu inštitucionálneho rozmeru zahraničnej migrácie na parlamentnej alebo vládnej úrovni. Za nedostatočnú považuje aj pozornosť, ktorú venuje štát integrácii migrantov, čo potvrdzuje aj jeho dotazníkový prieskum. Záver práce je venovaný prognózam zahraničnej migrácie a odporúčaniam pre prax. Možno len súhlasiť s autorom, že pole najväčšej pôsobnosti opatrení by malo byť v jasne formulovanej migračnej doktríne SR, komplexnej integračnej politike, ale aj v zlepšení spolupráce medzi všetkými subjektami, pôsobiacimi v oblasti zahraničnej migrácie.

Práca *B. Divinského* poskytuje kvalifikované pohľady na zahraničnú migráciu v SR (v zásade sa venuje migrácii). Je aj dobrým informačným zdrojom, najmä keď sa na Slovensku nevydáva publikácia typu **Cizinci v Českej republike**. Možno si len priať, aby táto práca o zahraničnej migrácii nebola na Slovensku na dlhú dobu tou poslednou.

Danuša Jurčová

¹⁾ Divinský, B. *Migration Trends in Selected EU Applicant Countries*. Volume V – Slovakia. An Acceleration of Challenges for Society. IOM, 2004, 126 s. ISBN 92–9068–185–3.

²⁾ Divinský, B. *Zahranická migrácia v Slovenskej republike. Stav, trendy, spoločenské súvislosti*. Bratislava: Friedrich Ebert Stiftung, Výskumné centrum slovenskej spoločnosti pre zahraničnú politiku, n. o., 2005, 216 s. ISBN 80–89149–04–9.

VIENNA YEARBOOK OF POPULATION RESEARCH 2005¹⁾

Vídeňská ročenka populačního výzkumu je sborníkem recenzovaných článků a statí v anglickém či německém jazyce a soustřeďuje se zejména na populační vývoj v Rakousku. Loňské vydání obsahuje na 264 stranách čtyři statě, osm původních článků, a dvě analýzy populačního vývoje v Rakousku. První čtyři příspěvky (dvakrát *Alexia Prskawetz*, *Vegard Skirbekk*, *Thomas Lindh*) shrnují poznatky získané na sympoziu konaném 2.–4. prosince 2004 ve Vídni na téma **Stárnutí populace a ekonomická produktivita**. Tomuto tématu se věnují též dva delší příspěvky, jeden v němčině od *Ralfa Kronbergera*, druhý od *Wolfganga Lutze* a *Sergeje Scherbova*.

Zajímavý článek od *Franka Trovato* se zabývá rozdílem mezi nadějí dožití žen a mužů. Tento rozdíl se až do roku 1980 zvyšoval, zatímco v posledních dvaceti letech se snižuje. Autor jev analyzuje na příkladu Kanady a Rakouska pomocí dekompozice a zjišťuje, že největší příspěvky k poklesu rozdílu mezi nadějí dožití jsou dány sblížením úrovně úmrtnosti na nemoci oběhové soustavy, rakovinu plic a vnější příčiny (včetně sebevražd) u obou pohlaví. Autor vyzdvihuje zejména roli kouření, jakkoli se nepotvrdila hypotéza, že zvýšené kouření ženské části populace souvisí se změnami genderových rolí a poklesem tradicionalismu; jde spíše o prostý „difúzní“ proces. Přitom je zajímavé, že ke snižování zmíněného rozdílu přispívá spíše pokles kouření u mužů, nežli nárůst kouření u žen.

Christoph Bühler a *Dimitar Philipov* přispěli článkem o sociálním kapitálu ve spojitosti s plodností v Bulharsku. Studie analyzuje průzkum zamýšlené a plánované plodnosti, který v roce 2002 absolvovalo 1616 bulharských žen. Z výsledků vyplývá, že dostupnost ekonomických prostředků hraje pozitivní roli jak v záměru porodit dítě druhého či třetího pořadí, tak při časování prvního a druhého porodu. Podobný vliv má však též zakotvení v příbuzenském podpůrném systému, zejména pak mezigenerační transfer a podpora od rodičů.

Márie Ní Bhrolcháin a *Laurent Toulemon* se zamýšlejí, zda současný trend ve vyspělých zemích, kdy míry plodnosti klesají v mladším věku a stoupají ve vyšším věku žen, opravdu souvisí s odkládáním (tzv. „postponement“) plodnosti. Autoři na příkladu Francie ukazují, že současný trend nelze bez přístupu k delším generačním řadám ukazatelů plodnosti interpretovat kauzálně jako odkládání rození dětí v behaviorálním smyslu.

Poněkud více prostoru si zaslouží článek *Tomáše Sobotky a kolektivu autorů*, který představuje nový monitorovací systém plodnosti v Rakousku. Nový koncept vychází z myšlenky, že v době prudkých změn časování plodnosti ztrácí tradiční ukazatel úrovně plodnosti, tedy úhrnná plodnost (TFR) svou výpověďací hodnotu, neboť je vinou odkládání plodnosti do vyššího věku („postponement“) zkreslován a podhodnocován. Článek nabízí několik způsobů výpočtu jiných ukazatelů, případně jejich úpravy („adjustment“). Ten nejjednodušší nabídl již před osmi lety Bongaarts a Feeney. Jde o úpravu úhrnné plodnosti koeficientem, jenž zahrnuje meziroční změnu v průměrném věku matky. Další možností je počítat tabulkovou úhrnnou plodnost (PATFR), což je syntetický ukazatel vycházející z tabulek plodnosti. U tabulek plodnosti nevstupují do výpočtu míry plodnosti podle věku matky, ale tzv. intenzity plodnosti podle věku matky a pořadí narozeného dítěte, nutným předpokladem je proto dostupnost věkové struktury žen podle počtu narozených dětí (například ze Sčítání lidu). Třetí možností je počítat takzvané parity progression ratios (PPR) a z nich průměrnou paritu (period average parity, PAP). Tento koncept vychází z podobné metodiky jako tabulky plodnosti, u prvního pořadí je dokonce výpočet stejný (v čitateli jsou narození prvního pořadí podle věku matky a ve jmenovateli jsou bezdětné ženy podle věku), u druhého pořadí jsou v čitateli počty narozených dětí druhého pořadí podle doby od narození dítěte prvního pořadí x a ve jmenovateli počty dětí narozených v prvním pořadí před x lety. Pro vyšší pořadí je výpočet obdobný. Výhodou je dostupnost dat o narozených podle pořadí a roku předchozího porodu. Podle článku bude publikace uvedených ukazatelů součástí projektu „Geburtenbarometer“²⁾ a výpočet bude provádět *Vídeňský institut demografie* ve spolupráci s národním statistickým úřadem dokonce v měsíčních intervalech. Pro ilustraci je připojena tabulka s vyneseními hodnotami uvedených ukazatelů za rok 2003.

Tab. 1 Ukazatele plodnosti v roce 2003 v Rakousku a v České republice (Indicators of fertility in Austria and in the Czech Republic, 2003)

2003	TFR	TFR adj.	PATFR	PATFR adj.	PAP
Rakousko	1,38	1,60	1,41	1,58	1,57
Česká republika	1,18	1,63	1,30	1,76	1,55

Pozn.: Rakousko – recenzovaná publikace, ČR – vlastní výpočet.

¹⁾ *Vienna Yearbook of Population Research 2005*. Vienna: Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences, 2005. Ročenku lze shlédnout a objednat na internetové adrese <http://www.oeaw.ac.at/vid/yearbook>

²⁾ Viz poslední údaje na adrese <http://www.oeaw.ac.at/vid/barometer/>

Následuje analýza plodnosti druhého pořadí v Rakousku od *Alexie Prskawetz* a *Barbary Zagaglia*, která aplikuje metody vícerozměrné regresní analýzy na data z rakouského **Šetření rodiny a reprodukce** (Family and Fertility Survey) z let 1995–1996. Další příspěvek od *Martina Spielauera* se zabývá diferenciací plodnosti podle nejvyššího ukončeného vzdělání a podle rozdělení na městské a venkovské obyvatelstvo a jeho koncentraci, znázorněnou Lorenzovou křivkou a měřenou Giniho koeficientem.

Závěr ročenky je věnován analýzám populačních trendů v Rakousku. *Richard Gisser* se věnuje současným demografickým trendům do roku 2004, zatímco *Tomáš Sobotka* analyzuje samostatně plodnost přibližně od roku 1960 do současnosti a kohortní plodnost generací narozených po roce 1910³⁾.

Kryštof Zeman

SLOVENSKÁ ŠTATISTIKA A DEMOGRAFIE

15. ročník, 3–4/2005

I. ČLÁNKY Z OBLASTI ŠTATISTIKY A DEMOGRAFIE

1. Ján MÉSZÁROS
Stredná dĺžka života v okresoch Slovenskej republiky
v období od 1995 do 2003 3
2. Eva KOTLEBOVÁ
Využitie bayesovskej štatistiky v analýze rozptylu 14
3. Martina LUKÁČOVÁ
Plodnosť žien vo veľmi nízkom veku 23
4. Ľudmila IVANČÍKOVÁ
Zisťovanie o príjmoch a životných podmienkach
domácností 2005 (EU SILC) 32
5. Marián HROTKA
Dynamické modelovanie rizika v neživotnom poistení 45
6. Ján MÉSZÁROS
Úmrtnosť podľa rodinného stavu v Slovenskej republike 54
7. Mária PAŽITNÁ, Ľudmila IVANČÍKOVÁ, Eva RUBLÍKOVÁ
Metodika zisťovania chudoby v Európskej únii a na Slovensku 61

II. NÁZORY A POLEMIKY

III. ČLÁNKY ÚVVM

IV. INDEX ČLÁNKOV, ROČNÍK 2005

Vydává Štatistický úrad Slovenskej republiky, Miletičova 3, 824 67 Bratislava 26, Slovenská republika; rozširuje a objednávky prijíma Informační servis – tamtéž.
Cena: 50 Sk, roční předplatné 200 Sk.

³⁾ Zmíněné analýzy včetně rozsáhlého datového souboru za plodnost v Rakousku v excelovském souboru jsou dostupné na adrese http://www.oaw.ac.at/vid/p_austriandataandrends

Z České demografické společnosti

Tématem prvního letošního 391. diskusního večera (18. ledna 2006) bylo **porovnání plodnosti v ČR, SR a Rakousku**. Referujícími byli *Tomáš Fiala* a *Felix Koschin*, oba z *katedry demografie Fakulty informatiky a statistiky VŠE* v Praze. T. Fiala podal stručný přehled vývoje plodnosti ve výše uvedených zemích od roku 1925 do současnosti. Ukazuje se, že po dlouhou dobu byl vývoj plodnosti v ČR velmi podobný vývoji plodnosti v SR. Vývoj plodnosti v Rakousku byl naproti tomu odlišný (zejména v některých obdobích šlo o odlišnost poměrně výraznou). V posledních letech se situace mění v tom smyslu, že plodnost v ČR i v SR se stále více blíží plodnosti rakouské. Toto přibližování probíhá v ČR rychleji než v SR, takže hodnoty některých charakteristik plodnosti českých žen jsou již bližší hodnotám rakouským než slovenským.

F. Koschin se zaměřil na srovnání plodnosti ve výše jmenovaných zemích za posledních zhruba 15 let, především na porovnání vývoje pravděpodobnosti narození dalšího dítěte. Vývoj v ČR je dosti podobný vývoji v Rakousku, vývoj na Slovensku je odlišný. Zatímco v Rakousku i v ČR se již počáteční pokles pravděpodobnosti narození dalšího dítěte zastavil a v poslední době pozorujeme jeho mírný růst, na Slovensku pokles stále pokračuje. Teprve budoucnost však ukáže, zda vývoj plodnosti na Slovensku se pouze o něco opožďuje za vývojem v ČR a v Rakousku či zda se bude lišit delší dobu.

Prezentované příspěvky byly vypracovány v rámci mezinárodního projektu **Rodina a trendy plodnosti v Rakousku, České republice a na Slovensku. Směrem ke konvergenci?**, na kterém se kromě F. Koschina a T. Fialy podílely další dvě pracovnice katedry demografie FIS VŠE: *Jitka Langhamrová* a *Eva Kačerová*. Dalšími účastníky projektu byl *Institut informatiky a statistiky INFOSTAT* Bratislava a *Vienna Institute of Demography*. Projekt byl financován formou grantu Austrian Science and Research Liaison Office. Závěrečné výsledky byly publikovány ve sborníku **Family and fertility trends in Austria, the Czech Republic and Slovakia: Towards a convergence?** (Praha: Oeconomic, 2005, ISBN 80-245-0990-3).

Ve středu 15. února 2006 (392. večer) přednesl *Jan Müller* (ÚRS PRAHA, a.s.) některé informace na téma **Aktuální trendy v rozmístění obyvatelstva**. Hlavní sledovanou otázkou bylo, jak se mění v současnosti rozmístění obyvatelstva na úrovni obcí, zejména z hlediska vztahu mezi mės-

tem a venkovem a v jednotlivých prostorech ČR. K tomu byl hodnocen vývoj celkových počtů obyvatel podle obcí za období 1991–2004, resp. až do 1. 11. 2005. Do roku 1990 byly hlavními trendy: podpora některých regionů (severní Čechy, Ostravsko, jižní Čechy), snaha o rovnoměrnou podporu všech okresů (nivelizace mezi okresy), podpora soustředění obyvatel v rámci okresu do vybraných měst a větších obcí (koncentrace uvnitř okresů). Hlavním nástrojem byla KBV (komplexní bytová výstavba). Po roce 1990 KBV skončila a celkové trendy se změnilly hlavně tím, že lidé z venkova přestali být „lákáni“ do měst prostřednictvím bytu na sídlišti. Podíl obyvatel v různě definovaných městech v letech 1961–1991 plynule rostl a v období 1991–2004 (2005) plynule klesá. Pro obce s městským úřadem jsou to hodnoty 62,0–71,5–70,1 %; pro obce s 2000 a více obyvatel hodnoty 65,5–74,8–73,7 %, pro města s 10 000 a více obyvateli 45,9–55,1–53,5 %. Venkov představuje doplněk do 100 %. Zdálo by se, že dřívější trend stěhování obyvatel z venkova do měst byl nahrazen trendem opačným. Skutečnost je však složitější a nedá se vyjádřit pouze zmíněnou klasifikací obcí, je nutno vzít do úvahy důležitější hledisko, kterým je poloha obcí, zejména ve vztahu k nejbližším centřům osídlení. Nejvhodnější metodou je grafické vyjádření pomocí barevných kartogramů za obce. Již základní kartogram celkového přírůstku (úbytku) počtu obyvatel 1991–2004 v % výchozího stavu ukazuje zejména vytváření suburbanizačních zón kolem Prahy a v menší míře i dalších velkých měst (Brno, Ostrava, Plzeň aj.). Dalšími územími soustředěného růstu počtu obyvatel jsou centrální jižní Čechy a v podstatě souvislý pás západních, severozápadních a severních Čech. Nejvíce ztrátová území jsou tzv. periferní území (vnitřní periferie) na hranicích mezi středními Čechami a jižními, západními, východními Čechami a Vysočinou, mezi jižní a střední Moravou, aj. Kartogramy celkového přírůstku (úbytku), migračního salda a salda přirozené měny ukazují stále odlišný (příznivější) demografický vývoj pohraničních území (bývalých Sudet) přirozenou měnou, která způsobuje, že tato území většinou nepatří mezi periferní. Ve vnitřních periferiích se kombinuje nepříznivý vývoj přirozené měny s nepříznivým vývojem migračním, přičemž do velké míry je to jev dlouhodobý, jak ukázalo porovnání vývoje 1970–1991 a 1991–2004. Kartogram nezaměstnanosti k dubnu 2005 podle obcí ukazuje malou závislost s vývojem obyvatel, vel-

ká závislost je naopak s údaji o nové bytové výstavbě podle obcí 1997–2004. Zajímavý obraz podává kartogram, který ukazuje konkrétní rok z období 1997–2005, kdy v každé jednotlivé obci byl nejvyšší počet obyvatel. Periferní území měla nejvyšší počet obyvatel na počátku období, od té doby počet stále klesá. Území s přírůstkem obyvatel mají největší růst v centrech těchto prostorů. Podle přednášejícího to znamená zvyšující se selektivnost rozvoje uvnitř těchto prostorů. Na přednášku navázala živá diskuse. M. Šimek z ČSÚ podal informaci o tom, jaké dopady měla snaha města Jihlavy o dosažení hranice 50 000 obyvatel k 1. 1. 2006 na počty obyvatel v jiných obcích. Další diskuse se týkala jak dalších faktorů, jež ovlivňují počet obyvatel obcí, tak problematiky periferií a rozvoje některých konkrétních území (příhraničí s Německem aj.).

Dne 15. března se konal další 393. diskusní večer Demografické společnosti, na kterém byl prezentován projekt **Atlas sčítání 2001**. Prezentaci projektu připravili editoři atlasu *Jitka Rychtaříková* a *Jaroslav Kraus*. Nejprve byl představen autorský kolektiv grantového projektu, který tvoří *Pavel Čtrnáct*, jenž se zabýval územně-správní strukturou a osídlením, *Dagmar Džúrová*, která se věnovala vybraným demografickým charakteristikám, plodností žen se zabývala *Jitka Rychtaříková* a dojížděnkou *Zdeněk Čermák*. Tematické mapy zpracoval *Jaroslav Kraus* a redakci díla provedla *Ludmila Fialová*. Cílem projektu bylo zachycení procesu územní diferenciace ve výsledcích sčítání 2001 a připravit si tak prostředí pro budoucí prostorové analýzy. Atlas byl zpracován v tištěné podobě a rovněž je k dispozici na internetu.

TF, JM, kra

Doc. RNDr. Felix Koschin, CSc. šedesátiletý

Doc. RNDr. Felix Koschin, CSc. se narodil 15. února 1946. Vystudoval obor matematická statistika na *Univerzitě Karlově v Praze*. Zde také v roce 1969 promoval. V roce 1981 získal titul RNDr. v oboru pravděpodobnost a matematická statistika. Titul CSc. v oboru ekonomická statistika obhájil v roce 1984 na *VŠE v Praze*, kde je od roku 1994 docentem v oboru demografie.

Svůj život po studiích spojil s *VŠE v Praze*. Od roku 1969 do roku 1979 pracoval na katedře statistiky, v letech 1979 až 1983 ve *Výzkumném pracovišti VŠE Praha*, v letech 1983–1990 opět na katedře statistiky. Součástí tehdejší katedry statistiky byla i *Laboratoř demografie*, kde se od jejího počátku významně podílel na všech analytických výstupech tohoto pracoviště. V roce 1990 vznikla na *VŠE* samostatná *katedra demografie* tehdy ještě pod vedením *prof. Vladimíra Roubíčka*. Felix Koschin na této katedře pracuje do současné doby. Od roku 1994 je také externím expertem *Ústavu pro informace ve vzdělávání* a zástupcem ČR v jedné z komisí OECD.

Pracoval také v řadě akademických funkcí. V roce 1990 byl proděkanem pro pedagogiku *Národohospodářské fakulty VŠE v Praze*. V letech 1990–1995 byl zástupcem vedoucího katedry demografie *VŠE v Praze*, od roku 1995 až doposud je jejím vedoucím. Od roku 2006 pracuje na *VŠE* jako prorektor pro studijní a pedagogickou činnost.

Felix Koschin je místopředsedou *České demografické společnosti*, mezi aktivní členy patří již od doby svého ukončení studia v roce 1969. Je členem dalších organizací jako například: *Jednota Českých matematiků a fyziků*, *Česká statistická společnost*, *Česká společnost aktuárů*. Dále je čle-

nem *Slovenské statistické a demografické společnosti* a *EAPS (European Association for Population Studies)*.

Jako pedagog odvedl obrovský kus práce. Byl přednášejícím i cvičícím kurzů statistiky a přednáší demografii na všech typech studia *VŠE*. Je také garantem většiny kurzů katedry demografie *VŠE*. Od roku 1993 je členem redakční rady časopisu *Demografie*.

Je autorem a spoluautorem tří monografií, člen autorského kolektivu čtyř encyklopedií, publikoval okolo 100 článků a příspěvků na národních i mezinárodních konferencích, desítky vysokoškolských učebních textů, řadu výzkumných studií, odborných překladů, recenzí i odborných posudků.

U příležitosti jeho významného životního jubilea mu přejeme hodně zdraví, spokojenost v osobním životě a mnoho úspěchů v další vědecké a pedagogické činnosti.

Jitka Langhamrová

Výběrová bibliografie Felixe Koschina

1. *Gompertz–Makehamův zákon aneb o přesnosti*. Demografie, 1981, roč. 23, č. 3, s. 207–220.
2. *Metodické detaily konstrukce projekcí*. Demografie, 1982, roč. 24, č. 3, s. 231–238. Praha, FSÚ.
3. *Dvě poznámky ke kvocientům a míram v demografii*. Demografie, 1984, roč. 26, č. 2, s. 143.–144.
4. *Statgraphics aneb statistika pro každého*. Praha: Grada, 1992 (vedoucí autorského kolektivu, 43%).
5. *Tabulkové procesory – Quattro pro*. Praha: Grada, 1992.

6. *Historie statistiky (a trochu i demografie)* (recenze). Demografie, 1993, roč. 35, č. 1, s. 41.
7. *Víccestavová demografie*. Praha: VŠE, 1994.
8. *Aktuárská demografie (úmrtnost a životní pojištění)*. Praha: VŠE, 1994.
9. *Vybrané demografické modely*. Praha: VŠE, 1995.
10. *Co to je? (Poznámky k demografické terminologii)*. Demografie, 1995, roč. 37, č. 1, s. 48–49.
11. *Úmrtnost a pojištění*. In Statistické a pravděpodobnostní postupy v ekonomii. Acta oeconomica pragensia (vědecký sborník Vysoké školy ekonomické v Praze) 1, Praha: VŠE, 1995.
12. *Demografická terminologie podruhé*. Demografie, 1995, roč. 37, č. 3, s. 200.
13. *Všeobecná encyklopedie ve 4 svazcích (hesla z oblasti demografie a statistiky)*. Praha: Nakladatelský dům OP, 1996.
14. *Úmrtnost v českých zemích v devadesátých letech*. Praha: VŠE, 1998, 68 s. ISBN 80-7079-574-3.
15. *Druhý demografický přechod*. Demografie, 1998, roč. 40, č. 4, s. 257–259.
16. *Jak vysoká je intenzita úmrtnosti na počátku lidského života?* Demografie, 1998, roč. 40, č. 1, s. 103–112.
17. *Atlas středního školství*. Praha: ÚIV, 1998. (Vedoucí autorského kolektivu.)
18. *Mortality in oldest-old age*. Hague. 30. 8. 1999 – 3. 9. 1999. Voorburg: EPC, 1999.
19. *Jak vysoká je intenzita úmrtnosti na konci lidského života?* Demografie, 1999, roč. 41, č. 2, s. 105–119.
20. *Demografie poprvé*. 1. vyd. Praha: VŠE, 2000, 99 s. ISBN 80-245-0125-2.
21. *Jsmé v pubertě nebo v přechodu?* Demografie, 2000, roč. 42, č. 1, s. 55.
22. *Plodnost v českých zemích v devadesátých letech*. 1. Vyd. Praha: VŠE, 2001, 50 s. ISBN 80-245-0254-2.
23. *Bratská úmrtnost (ČR a SR)*. In Súčasný populačný vývoj na Slovensku v Európskom kontexte. Rajecké Teplice 10. 9. 2001–12. 9. 2001. Bratislava: Slovenská štatistická a demografická spoločnosť, 2001, s. 75–77. ISBN 80-88946-11-5.
24. *Cohort view of fertility in the 90's and what emerges from this*. In 2. Česko-polský seminář Změny v plodnosti v zemích s tranzitivní ekonomikou. Praha 7. 9. 2001–9. 9. 2001. Praha: VŠE, 2001, s. 28–33. ISBN 80-425-0218-6.
25. *Struktura plodnosti v 90. letech a co z toho plyne*. Demografie, 2001, roč. 43, č. 4, s. 277–284.
26. *Soubor hesel k oboru „demografie“*. In Zák, Milan, aj. Velká ekonomická encyklopedie. Praha: Linde, 2002. ISBN 80-7201-381-5.
27. *Z počátků demografie*. Demografie, 2002, roč. 44, č. 4, s. 296–304.
28. *Soubor hesel k oboru „statistika“*. In Ottova všeobecná encyklopedie ve dvou svazcích: A–L, M–Z. Praha: Ottovo nakladatelství, 2003. ISBN 80-7181-959-X.
29. *Another way of describing the development of fertility and what emerges from this for Europe*. In Kotowska, Irena E., Józwiak, Janina (ed.) Population of Central and Eastern Europe: Challenges and Opportunities. Warsaw: Statistical Publishing Establishment, 2003, s. 189–200.
30. *Modernizace*. Tajov 17. 9. 2003 – 19. 9. 2003. In 9. slovenská demografická konferencia Rodina. Bratislava: SŠDS, 2003, s. 14–17. ISBN 80-88946-28-X.
31. *How to solve the economic consequences of population ageing*. Warsaw 26. 8. 2003 – 30. 8. 2003. In European Population Conference 2003. Warsaw: Statistical Publishing Establishment, 2003, s. 244.
32. *Will there be enough workers?* Bangkok 1. 12. 2004 – 3. 12. 2004. In BICABR - Bangkok International Conference on Applied Business Research [CD-ROM]. Bangkok: Kasetsart University, 2004, 7 s. ISBN 974-537-621-3.
33. *Z počátků demografie II*. Demografie, 2004, roč. 46, č. 1, s. 63–73.
34. *Naše populace stárne – uživíme se?* Demografie, 2005, roč. 47, č. 4, s. 245–250.
35. *Kapitoly z ekonomické demografie*. 1. vyd. Praha: Oeconomica, 2005, 52 s. ISBN 80-245-0959-8.

Zdeněk Pavlík pětasedmdesátiletý

Setkal jsem se s profesorem Pavlíkem poprvé v roce 1991. Dělal jsem tehdy v jeho pracovně přijímací pohovor na Přírodovědeckou fakultu UK. Pamatuji si, že mě tenkrát vlastně nijak osobně nepřekvapil – přesně zpadal do mých tehdejších představ o vysokoškolském vědci a pedagogovi. Ten dojem jsem si uchoval dodnes.

Vždy jsem míval a stále mám rád jeho přednáš-

ky: **Kvantitativní metody, Světový populační vývoj, Dějiny populačního myšlení, Teoretická demografie...** Jsou neopakovatelné. Zvláště ty poslední dvě. Tam je profesor Pavlík ve svém živlu. Nikdy se nespokojil s čistým popisem – hledá příčiny, důsledky, souvislosti. Studuje širší podmínky populačního vývoje, zabývá se otázkami demografické teorie a metodologie, zkoumá budová-

ní demografické teorie jako takové. Tyto přednášky jsou opravdu výjimečné – vedou studenty k novým pohledům na složité otázky populačního vývoje. I proto má vůči nám – svým žákům – velký dluh: skripta teoretické demografie.

Jsem mu vděčný i za jiné věci. Měl jsem možnost být účastníkem letní demografické školy. Byla to ideální příležitost poznat zahraniční studenty – a hlavně zahraniční lektory demografie z řady prestižních demografických pracovišť. Díky němu jsem absolvoval dvě studentské zahraniční stáže. I to patří k práci pedagoga Zdeňka Pavlíka. Především jeho zásluhou je demografie již 15 let samostatným bakalářským a magisterským studijním programem. Z jeho studentů se tak postupně stávají kolegové, kteří se demografií věnují na stále větším počtu vědeckých a akademických pracovišť. Neznám lepší způsob ocenění práce pedagoga a vědce.

Milan Kučera a *Vladimír Roubíček* již před deseti, resp. pěti lety připomněli, že Pavlíkovy pracovní aktivity s rostoucím věkem nijak neklesají, spíše naopak. Platí to dodnes. Jeho dlouholeté před-

sednictví v *Demokratickém klubu* je toho zřejmým důkazem. Marně volá po mladších nástupcích, činnost klubu je stále závislá především na jeho tvůrčích i organizačních schopnostech. Nepolevuje nijak významně ani intenzita jeho zahraničních aktivit, nemluvě o jeho největším „koníčku“ posledních let: prof. Pavlík je od roku 2003 děkanem *Sociálně ekonomické fakulty Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem*. A tak k jeho už tak nemalým činnostem přibýly ještě pravidelné cesty z Prahy na sever Čech a zpět.

Zdeněk Pavlík se 31. března 2006 dožil sedmdesáti pěti let. O jeho činnosti a obrovském významu nejen pro českou demografii se již v tomto časopisu zmiňovali uvedení kolegové. Pavlíkovy aktivity jsou stále velmi intenzivní a své bohaté zkušenosti svým následovníkům předává dál. Jsem rád, že mohu být jedním z nich. Přeji spolu se všemi profesoru Pavlíkovi ještě hodně let pevného zdraví – a nám ostatním, ať ještě dlouho máme možnost po jeho boku pracovat a učit se od něj.

Marek Tietze

JUDr. Vladimír Srb zemřel

V neděli 26. března 2006 byl uzavřen po několikaleté vážné nemoci dlouhý život dr. Srba, dřívějšího vedoucího oddělení demografické statistiky *Státního*, později *Federálního statistického úřadu*, spoluzakladatele *Čs. demografické společnosti* a revue *Demografie*. Zemřel ve věku 88 let. Dlouhých patnáct let byl předsedou redakční rady *Demografie* (1958–1972), častým autorem článků a recenzí, nekrologů a jiných textů. Společně s *Františkem Fajfrem* – tehdejší předsedou SÚS, dal od počátku *Demografii* vysokou odbornou úroveň a přitom široký záběr, přitahující autory i z příbuzných vědních oborů.

Dlouhá desetiletí V. Srb organizoval a přímo řídil zpracování dat o pohybu obyvatelstva. Pečoval také o jejich publikování: jediné jeho zásluhou začala po několikaletém přerušení způsobeném utajováním dat vycházet pramenná díla o pohybu obyvatelstva. Dr. Srb založil tradici každoročních analýz pohybu obyvatelstva (ve Zprávách a rozborech a také v revue *Demografie*), sám jich napsal větší počet. Udržel vysokou úroveň naší demografické statistiky, po letech absence ji vrátil do evropského kontextu. Byl spoluautorem první poválečné demografické prognózy, iniciátorem prvního našeho průzkumu plánování rodičovství i pozdějších prognóz a průzkumů.

Neocenitelné zásluhy získal V. Srb svou aktivitou v *Čs. demografické společnosti*, ale jejím předsedou mohl být jen několik let. Pravidelné diskusní večery s pestrá škálou referátů a každoroční

konference umožnily setkávání lidí, kteří byli vyřazení zvláště po roce 1970 z jejich vlastních oborů činnosti.

Aktivity Vladimíra Srba byly jen málo omezeny jeho sníženou pohyblivostí (v mládí prodělal obrnu) i nutností dávat neustále pozor na možné následky neskrývaných názorů nebo publikovaných statí. Dá se říci, že téměř celý svůj život „narážel“ – také proto nad ním stáli téměř stále „kvalifikovaní“ ředitelé, zpravidla se měnící a jen s minimálními znalostmi.

Dr. Srb byl po celý svůj život naším nejvýznamnějším propagátorem aktivní pronatalitní populační politiky. Je to zřejmé z celé jeho bohaté publikační činnosti. Napsal řadu knih a delších studií v různých sbornících a nespočet článků v *Demografii*, v časopise *Český lid* a dalších. Značnou pozornost věnoval romské problematice. Jako každý veřejně vystupující člověk či autor se musel někdy „přizpůsobit“, někdy se názorově lišil od jiných demografů, někdy se mylil. Význam jeho životního díla tím není nijak znehodnocen.

Žádný z jeho spolupracovníků a přátel ze statistického úřadu či demografické společnosti nebude moci zapomenout na různá setkání s ním, na společné akce, na jeho důrazné postoje a názory.

Zapomenuto nebude ani jeho rozsáhlé dílo zachycené v řadě vlastních nebo společných prací. Vždy první jeho studie byly publikovány knižně již v roce 1947 a ta poslední velká práce – **1000 let obyvatelstva českých zemí**, je z roku 2004.

Vladimír Srb se stal spolu s *Boháčem, Korčákem, Fajfrem* a *Sekerou* nejvýznamnějším představitelem české demografie a demografické statistiky druhé poloviny minulého století. Čest jeho památce!

Rozsáhlejší hodnocení jeho životního díla bude publikováno ve 4. čísle letošního ročníku.

Milan Kučera

Konference Rodina a rodičovství

Důležitou komponentou **Národní koncepce rodinné politiky**, vypracované *Ministerstvem práce a sociálních věcí ČR* v roce 2005, jsou návrhy na zkoumání široké škály obecných východisek rodinné politiky a konkrétních problémů v zájmu získání podkladů pro formulaci úkolů pro ministerstva a vládu i námětů pro činnost dalších významných aktérů. Tomuto cíli má sloužit i záměr pořádat jednou ročně konferenci, kde by výsledky výzkumu a další témata byly projednávány formou diskuse odborníků, politiků a zainteresované veřejnosti.

Tématem letošní konference s reprezentativním zahraničním zastoupením, konané 10.–11. listopadu 2005 v Praze, bylo **Rodina a rodičovství na prahu 21. století – Podoba a proměny rodiny, partnerství a rodičovství v současné společnosti jako výzva pro politickou praxi**. Jednání pak probíhalo na třech forech, do nichž bylo zahrnuto pět tematických bloků. První fórum nazvané **Proměny rodinného a demografického chování a reakce rodinných politik** mělo dvě témata.

1. téma: **Souvislosti současných demografických trendů a měnící se struktury rodiny**.

T. Kretschmerová z ČSÚ (**Změny rodinného chování v České republice z pohledu demografické statistiky**) uvedla sérii aktuálních dat o vývojových trendech v demografickém chování a poukázala na některé jejich příčiny a souvislosti. Důležitou součástí příspěvku bylo mezinárodní srovnání jednotlivých forem demografického chování. Její závěry lze stručně shrnout takto: Lze očekávat pokračování určitého vzestupu úrovně plodnosti i další zvyšování podílu dětí rodících se nevdaným ženám; úroveň sňatečnosti by se mohla stabilizovat na nízké úrovni, případně se mírně zvýšit; i výše rozvodovosti by se mohla postupně stabilizovat na současné (vysoké) úrovni; úroveň indukované potratovosti se může ještě snižovat. *J. Rychtaříková* z Přírodovědecké fakulty UK (**Děti v České republice z pohledu generace, vzdělání, rodinného stavu a velikosti obce matky**) se zabývala vývojem manželské a mimomanželské porodnosti pod vlivem snížené sňatečnosti a trvale vysoké rozvodovosti. Argumentovala statistickými i výběrovými daty o struktuře porodnosti také podle vzdělání a velikosti obce. V závěru varovala před vývojem, který z jejího rozboru vyplývá a který by při zachování současných trendů vedl k nárůstu podílu dětí žijících v neúplných rodinách

s matkou s nízkým vzděláním. Docházelo by k rostoucímu ohrožení příslušné dětské populace chudobou. *D. Gerhardt*, zástupce generálního ředitelství pro zaměstnanost a sociální věci Evropské komise, hovořil na téma **Demografické trendy a společenské změny v EU**. Upozornil na všeobecné změny ve vzorcích rodinného chování, partnerství a rodičovství objevující se téměř univerzálně v evropských společnostech. Připomněl mj. nárůst podílu osaměle žijících lidí či diskrepanci mezi reálným a deklarovaným ideálním počtem dětí. Hodnotil popisované trendy z pozice analýz a dokumentů, které byly vypracovány v Evropské unii.

Po pozdravném vystoupení místopředsedy vlády a ministra práce a sociálních věcí *Z. Škromacha* pokračoval program druhým tématem: **Postavení otce v rodině**. V následujících třech příspěvcích se zde podařilo propojit tři zcela specifické pohledy na toto téma. *P. Goldman* (**Otec – hlava rodiny?**) připomněl vývojové změny v postavení otců v rodině a úskalí spojená s výkonem této „funkce“ při dnešní převládající podobě otcovství. Příspěvek byl dobrou inspirací k vážnému zamyšlení nad komplexitou příčin nestability dnešních rodin a snižování sňatečnosti. *O. Nešporová* z Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí (**Rodiny s otci pečujícími o děti formou rodičovské dovolené**) informovala o výsledcích kvalitativního výzkumu, kde respondenty byli jak otcové, tak jejich partnerky. Přestože metodické problémy umožnily provést šetření spíše v rodinách, v nichž situace, kdy rodičem na rodičovské dovolené byl otec, byla dobře zvládnutá, přinesl výzkum poznatky obecnější platnosti. Převážila pozitivní zjištění o dopadech řešení střetu rodinných a profesních rolí na otce, děti i matky a stabilitu rodiny. Otcovství v kontextu problematiky rozvodů a partnerských rozhodnutí hodnotila ve svém příspěvku (**Úskalí otcovství po partnerském rozchodu: otcové a vyživovací povinnost**) *R. Dudová* z oddělení Gender a sociologie Sociologického ústavu AV ČR.

Druhé fórum **Společnost příznivá rodině – iluze nebo realita?** bylo také rozděleno na dvě části – třetí a čtvrté téma.

3. téma bylo nazváno: **Podoba a hodnota rodiny a rodičovství**. *V. Kuchařová* z Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí (**Dnešní podoba rodiny a vztahy spolupráce v rodině**) se zamýšlela nad možnostmi manželské a partnerské spolu-

práce a mezigenerační solidarity v dnešních rodinách a alternativních formách soužití, jak se utvářejí pod vlivem změn demografického chování. Postoje k těmto aspektům rodinného života konfrontovala s reálným chováním tak, jak je deklarováno ve výběrových sociologických šetřeních.

Ke koncepčním a teoretickým příspěvkům patřilo vystoupení *J. Zemana* z Národního centra pro rodinu (**Společenské determinanty angažovaného rodičovství**). Přednášející na základě chápání rodičovství jako instituce a jako hluboké psychologické potřeby srovnával dva přístupy k jeho „praktické realizaci“: tzv. minimální rodičovství (termínem označuje názory, které hledají „nezbytné minimum rodičovských aktivit směřujících k dítěti s cílem dítěti neškodit, ale zároveň maximalizovat prostor svobody rodiče“) a tzv. angažované rodičovství („je realizací psychologické potřeby rodiče“ vychovat děti). *J. Šiklová* z katedry sociální práce FF UK ve svém vystoupení (**Změny rolí v rodině**) hovořila o změnách mužských a ženských rodinných rolí převážně z pohledu vývoje genderových specifíků v průběhu rodinného a životního cyklu. Poukázala na problémy osamělosti starších lidí, především žen, a navrhla doplnit již uznávané koncepty gender mainstreamingu a (novějšího) age mainstreamingu o komplexnější přístup gender-age mainstreaming. V závěru vystoupila *B. Cizek* z rakouského Institutu pro výzkum rodiny na téma **Různorodé formy rodiny – kdo myslí na děti?**, která koncipovala své vystoupení z hlediska práv dětí a poukázala na dopady různých rodinných a alternativních uspořádání partnerského soužití na životní podmínky dětí a uspokojování jejich potřeb.

4. téma: **Programy k podpoře rodiny a rodičovství** zahájil kritickým pohledem na Národní koncepci rodinné politiky *I. Tomeš* z katedry sociální práce UK v příspěvku (**Jak sociální stát (ne)podporuje rozvoj rodiny?**). Kritizoval na této koncepci zejména dva aspekty – jednak to, že dostatečně nerespektuje skutečnost, že mnohé nedostatky jsou výsledkem situace ve společnosti a celé sociální politiky, a jednak to, že setrvává na konzervativních přístupech k problémům. Z kritických postřehů autora lze považovat za zvlášť závažné námitky proti absenci cílení rodinné politiky na rodiny s dětmi ve středním příjmovém pásmu a jednak důsledného zohlednění účinnosti současné struktury sociálních dávek a daňových výhod. Podle *I. Tomeše* Koncepce nedoceňuje, že všechny oblasti státní sociální politiky se vzájemně ovlivňují a že rozsah podpory rodin se nedosahuje jen explicitní podporou, ale i implicitním zatěžováním rodiny neadekvátním rozvojem jiných oblastí sociální politiky. *B. Gudbrandsson* z Islandu (Vládní agentura pro ochranu dětí) se věnoval pohledu do vnitřního života rodin a možnostem intervence státu do této soukromé sféry. V příspěv-

ku **Možnosti podpory rodin a rodičovských dovedností** prezentoval pojetí rodinné politiky jako perspektivy a poukázal na nedostatky formulace jejích nástrojů v době zásadních proměn rodiny. Informoval o nových přístupech k rodičovství a uvedl příklady dobré praxe v pomoci rodinám majícím problémy s výchovou dětí. *C. Jahn* ze švédského ministerstva zdravotnictví a sociálních věcí hovořila na téma **Podpora rodičů a problémů dětských práv**. Zabývala se otázkou pomoci a „vzdělávání“ rodičů k získání rodičovských dovedností a uváděla příklady takového vzdělávání, které má ve Švédsku dlouholetou tradici (zaměřuje se na rodiče dětí různého věku nebo různých sociálních skupin, např. sociálně znevýhodněných, imigrantů mimoevropských zemí aj.)

Třetí fórum mělo jedno téma: **Současné trendy v rodinných politikách v evropských zemích, inspirace pro rodinnou politiku v ČR** – odborníci se zabývali trendy v rodinných politikách v Evropě s důrazem na slučitelnost profesních a rodinných rolí. V příspěvku **Nové trendy evropské rodinné politiky** *G. Munková* (katedra pracovního práva a práva sociálního zabezpečení Právnické fakulty UK) charakterizovala obecné vývojové trendy v demografickém chování probíhající od 60. let minulého století, které se rodinné politiky v evropských zemích snaží více méně úspěšně reflektovat. Připomenula mj. důležitost realizace rodinné politiky jak na celostátní úrovni, tak na úrovni obcí. *G. Danhel*, ředitel rakouského Institutu pro manželství a rodinu, vystoupil s příspěvkem **Rodinná politika v mezinárodním srovnání z hlediska slučitelnosti rodinných a pracovních povinností**. Označil rodinnou politiku za trvalou investicí do životních podmínek a rodinu za největší obranu proti dezintegračním tendencím státu. Poukázal mj. na to, že harmonizace rodiny a zaměstnání nesmí být chápána jako individuální problém, ale jako předmět zájmu státu a zdůraznil hledisko svobody volby mezi prací v rodině a výdělečnou prací stejně tak pro muže, jako pro ženy. *M. Potůček* z Centra pro sociální a ekonomické strategie při Institutu sociologických studií FHS UK (**Účinná rodinná politika v měnícím se světě**) se zaměřil na situaci u nás. Apeloval na potřebu reagovat nástroji rodinné a sociální politiky na vývoj v oblasti rodinného života a stejně jako jeho předchůdce zdůraznil roli státu. Uvedl např., že péče o děti a jejich výchova není jen soukromou záležitostí rodičů. Hovořil o nutnosti změn ve třech základních oblastech – politické, ekonomické a kulturní – jako nevyhnutelnému předpokladu rodinné politiky reagující na aktuální demografický vývoj a životní podmínky rodin. Základním cílem rodinné politiky je pak vytvoření všestranně příznivějšího společenského klimatu a politického a ekonomických podmínek pro rodinu. *T. Sirovátka* z ka-

tedy sociální politiky a sociální práce MU Brno (**Může sociální politika pomoci ovlivnit rodinné chování?**) se pokusil analyticky přiblížit jednu ze základních otázek koncepce rodinné politiky: vztah porodnosti a zaměstnanosti žen, resp. možnosti sladení dvou důležitých cílů soudobých evropských společností – lisabonské výzvy po zvyšování zaměstnanosti žen a požadavku zabránit dalšímu stárnutí společnosti a snižování její početnosti. V *Haberlová* ze Střediska empirických výzkumů založila svůj příspěvek s názvem **Soběstačnost rodiny a rodinná politika** na datech výběrových sociologických šetření. Poukázala na klady a záporny intervence společnosti do rodinného života. Úvedla, že podle deklarovaných postojů lidé v zásadě požadují, aby jim stát vytvořil podmínky pro co nejvyšší možnou (ve specifické situaci) míru soběstačnosti. K problematice rodičovské dovolené se vrátil *F. Deven* z Centra pro studium populace a rodiny v Belgii. V referátu **Koncepce rodičovských dovolených se zvláštním zaměřením na roli otců**

připomněl, že dovolené na péči o dítě jsou jen jedním z nástrojů rodinné politiky zaměřených na sladění rodiny a zaměstnání. Úvedl, že zatímco mateřská dovolená existuje v řadě evropských zemí už více než půl století, otcovská a rodičovská dovolená je záležitostí výrazně novější a nabývá na významu. Efekt rodičovských dovolených hodnotil ve čtyřech dimenzích pozitivního působení – účast na trhu práce, formování rodin, genderové vztahy a zdraví či životní pohoda.

Příspěvky přednesené na konferenci přinesly důležité informace a řadu inspirativních postřehů a případů dobré praxe. Konference byla především obsahově, ale i organizačně dobře připravena. Ráda bych pochválila vyváženost a konzistentnost na ní přednesených dílčích témat. Měla by se stát inspirativním zdrojem pro organizaci dalších konferencí tohoto typu v následujících letech. Organizátoři zpřístupnili příspěvky na webové stránce MPSV a plánují vydání jejich rozpracované podoby na CD.

Věra Kuchařová

O důchodové reformě

Ve dnech 5.–6. prosince 2005 se v Černínském paláci uskutečnil **Národní tripartitní seminář o důchodové reformě v České republice** pořádaný *Ministerstvem práce a sociálních věcí ČR* (MPSV) ve spolupráci s *Mezinárodní organizací práce* (ILO). Během dvoudenního semináře vystoupili odborníci zabývající se problematikou důchodové reformy z ČR, Slovenska, Maďarska, Polska, Estonska, Slovinska, Francie a USA a dále představitelé ILO a OECD.

V úvodním vystoupení *Zdeněk Škromach* zkapituloval vývoj po roce 1989 a přiblížil současnou situaci důchodové reformy v ČR. Poté *Jiří Král* (ředitel Odboru sociálního pojištění MPSV ČR) shrnul reformní opatření, která byla v ČR po roce 1990 realizována. Následovalo vystoupení *Vladimíra Bezděka* (poradce bankovní rady ČNB), který byl koordinátorem týmu 6 ekonomů, jež od října 2004 do června 2005 zpracovávali analytické podklady k případným variantám důchodové reformy v ČR. Výsledkem jejich činnosti je tzv. **Bezděkova zpráva**, podle níž současný průběžný systém financování důchodů (PAYG) může sice bez závažnějších problémů fungovat ještě dalších 20 let, ale pokud by se nyní nepřikročilo k důchodové reformě znamenalo by to v budoucnu velké nebezpečí nejen pro občany, ale i pro stát. Nutnost důchodové reformy vyplývá z ekonomických důvodů, které souvisí s nepříznivým demografickým vývojem v zemi. Jedním z možných řešení je posun věku odchodu do důchodu (v ČR již postupně zvyšování důchodového věku probíhá), s tím sou-

visí změny na trhu práce a vytváření pracovních příležitostí pro starší občany. Dopolední část uzavřelo vystoupení představitelů politických stran, kteří prezentovali návrhy důchodové reformy z pohledu ČSSD, KDU–ČSL, KSČM, ODS a US–DEU. Kromě postoje KSČM, která nesouhlasí s důchodovou reformou jako takovou, byla mezi ostatními politickými stranami shoda v nutnosti provedení důchodové reformy, dále ve vybudování zbývajících pilířů důchodového systému, neboť současné průběžné financování důchodů je dlouhodobě finančně neudržitelné, i v dalším prodloužení důchodového věku na 65 let (dnes podle zákona č. 155/1995 Sb. bude v roce 2013 důchodový věk u mužů a bezdětných žen 63 let a u ostatních žen v rozmezí od 59 do 63 let podle počtu vychovaných dětí).

V odpoledních vystoupeních byli účastníci semináře seznámeni s důchodovou reformou, která v nedávné době proběhla na Slovensku (*Mária Svoreňová*, Konfederace slovenských odborových svazů). Její podstatou bylo na základě zákona č. 43/2004 Z. z. vytvoření 2. pilíře důchodového systému, který je na rozdíl od průběžně financovaného 1. pilíře založen na důchodovém spoření. Mezi hlavní cíle reformy patřilo přizpůsobení se stárnutí obyvatelstva a garance přiměřených důchodů. Následně po spuštění reformy však byla zjištěna řada nedostatků, které musí být urychleně řešeny. Dále odezněly příspěvky s východisky, principy a realizací důchodových reforem v Maďarsku (*András Horváth*, Ministerstvo financí), ve Slovinsku (*Tine Stanovnik*,

Institut pro ekonomický výzkum), v Polsku (*Agnieszka Chlon-Dominczak*, Ministerstvo pro sociální politiku) a v Estonsku (*Lauri Leppik*, nezávislý konzultant). Z přednesených materiálů vyplynulo, že ve všech sledovaných zemích došlo v rámci realizace důchodové reformy shodně ke zvýšení věku odchodu do důchodu a k vybudování vícepilířové struktury důchodových systémů. Přednášející rovněž shodně konstatovali potřebu zajištění zvýšení zaměstnanosti starších osob (např. zavedením výhod pro zaměstnavatele či podporou zaměstnávání starších osob na částečný úvazek).

Druhý den semináře byl zahájen vystoupením

Elisabeth Lion (Ministerstvo zdravotnictví a solidarity), zaměřeným na přiblížení důchodového systému ve Francii. Následovalo vystoupení *Virginie P. Reno* (Národní akademie pro sociální pojištění, Washington) věnované důchodové reformě v USA.

Dopolední blok byl zakončen prezentací názorů ze strany představitelů penzijních fondů a pojišťoven, Českomoravské konfederace odborových svazů a Svazu průmyslu a dopravy ČR.

Seminář přispěl k získání nových informací z okolních zemích, kterými je možné se inspirovat.

Petra Brabcová

Medzinárodná konferencia: Postponement of Childbearing in Europe 1. – 3. 12. 2005, Viedeň¹⁾

Organizátormi stretnutia boli *Vienna Institute of Demography (VID)*, *Univerzita Bocconi v Miláne* a *IIASA* v spolupráci s pracovnou skupinou *Second Demographic transition in Europe* pod EAPS²⁾. Téma konferencie bola nanajvýš aktuálna, o čom svedčí účasť stovky odborníkov a najmä prezentácie popredných odborníkov v oblasti výskumu plodnosti v rámci demografie (*Bongaarts, Billari, McDonald, Toulemon* a ďalší).

Téma odkladania plodnosti do vyššieho veku (nielen) v európskych krajinách bola poňatá v širšom zbere. Značný dôraz bol venovaný otázke merania odkladania plodnosti do vyššieho veku a konštrukcie vhodných ukazovateľov, pričom tejto otázke bol venovaný celý prvý blok konferencie. Popri otázke vyčíslenia odkladania plodnosti a dopadov na miery plodnosti čiastočne ustúpila do úzadia otázka definície odkladania plodnosti. Kedy môžeme hovoriť o odkladaní plodnosti? Existuje vôbec odkladanie plodnosti do vyššieho veku? *Toulemon* sa vrátil ku *Calotovej* definícii odkladania plodnosti: o odkladaní môžeme hovoriť len pokiaľ sú pôrody neuskutočnené v nižšom veku skutočne len odložené a neskôr dôjde k ich realizácii. Pokiaľ sa podstatná časť pôrodov neuskutoční, nemôžeme hovoriť o odkladaní plodnosti, ale jedná sa pravdepodobne o iný proces. Naproti tomu *Billari* sa vrátil k širšiemu poňatiu problému: narastajúci priemerný vek pri pôrode prvého dieťaťa je dostatočným indikátorom odkladania plodnosti.

O odkladanie by sa nejednalo, len pokiaľ by sa objavil nárast preferencií bezdetnosti, čo sa zatiaľ neudialo a podiely ľudí, ktorí chcú ostať dobrovoľne celoživotne bezdetní, sú v európskych krajinách stále nízke. Obe definície sa opierajú o makro pohľad a neobjavila sa problematika (seba)definovania odkladania plodnosti na mikroúrovni – priamo individuálnymi aktérmi, respondentmi výskumov.

Jednou z hlavných tém bol dopad odkladania plodnosti na jej úroveň v budúcnosti. Priestor bol venovaný rôznym modelom režimov plodnosti podľa veku a ich možným dopadom na celkovú úroveň plodnosti (*Goldstein, Lutz*). V súvislosti s dôsledkami odkladania plodnosti bol zaradený blok zameraný na bio-medickú dimenziu zvyšujúceho sa veku matiek. V troch prednáškach boli diskutované metódy a limity asistovanej reprodukcie, problematika vekového režimu plodivosti žien a biologické riziká súvisiace s vyšším vekom primipár. Objektom diskusie boli predovšetkým ženy, pričom problematika rastúcej infertility mužov zostala len okrajovou témou.

Typicky demografickej téme – preferenciám a intenciam – bol venovaný jeden blok, v rámci ktorého bola veľmi zaujímavá štúdia *Rity-Testy* a *Toulemona*, ktorí skúmali pomocou opakovaného zisťovania naplnenie intencií z prvej vlny výberového zisťovania.

Do širšieho kontextu spoločenských procesov zasadili skúmanú problematiku príspevky zamerané na vplyv globalizácie, ekonomického vývoja, harmonizácie participácie na trhu práce a materstva a spoločenských zmien v krajinách strednej a východnej Európy (*Liefbroer, van Imhoff; Blossfeld; Spéder, Kapitány; Koepfen*).

Prekvapivo malý priestor a záujem bol v porovnaní s dôrazom na meranie a dôsledky odkladania plodnosti venovaný príčinám tohoto procesu. Zdôrazňovanými boli hlavne biologicko-fyziologické aspekty, ekonomické príčiny (vývoj na trhu prá-

¹⁾ Program konferencie, ppt prezentácie a niektoré články je možné nájsť na: http://www.oew.ac.at/vid/meeting_postponement_prog.shtml, niektoré príspevky budú vo forme článkov publikované vo *Vienna Yearbook of Population Research 2006: Postponement of childbearing*.

²⁾ Link: <http://www.eaps.nl/activities/wgcurr/2ndtransition.html>

ce, problematika aktivnej participácie žien na trhu práce), sociálne procesy (problém anomie a vplyv neistoty na vývoj v post-komunistických krajinách). Predovšetkým v prezentovaných posteroch bol viac zdôraznený mikro-pohľad na problematiku. Prezentované bolo množstvo kvalitatívnych a kombinovaných štúdií, ktoré sa snažia zodpovedať na otázky, prečo mladí Európania odkladajú rodičovstvo do vyššieho veku, práve z pohľadu sociálnych aktérov.

Záver konferencie bol venovaný populačným politikám a (ne) možnosťami týchto politik ovplyvniť vývoj plodnosti. *McDonald, Demeny, Neyer* pred-

stavili svoje predstavy aké politiky majú na základe našich poznatkov nádeje na úspech.

Konferencia predstavila problematiku odkladania plodnosti do vyššieho veku v širokom zábere súčasného výskumu plodnosti. V závere organizátori zdôraznili, že v prípade odkladania plodnosti sa jedná o dlhodobý proces a súčasné trendy v krajinách Európy nenaznačujú, že trend odkladania rodičovstva do vyššieho veku sa v budúcnosti zmení. Krajiny sa musia pripraviť na očakávané dôsledky nízkej plodnosti.

Michaela Potančoková

Studenti demografie, Malá Skála a regionální populační vývoj na severu Čech

V posledních letech se na Malou Skálu postupně vrací demografie. Obec, kde se za účasti předních světových demografů a posluchačů ze čtyř desítek zemí uskutečnilo v letech 1991 až 1996 šest ročníků Mezinárodní letní školy demografie a geodemografie a několik dalších odborných akcí zaměřených na demografickou a sociálně geografickou problematiku, přivítala počátkem ledna v pořadí již **4. studentský seminář regionální demografie**. Seminář s pracovním názvem **Severočeská oblast: obyvatelstvo, regiony, obce a rozvoj** byl organizován *katedrou demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy* v Praze ve dnech 5.–7. ledna 2006. Jeho jednání se účastnilo 16 studentů navazujícího magisterského a doktorského studia demografie, tři pedagogové, včetně dvou zástupců *Technické univerzity* v Liberci, a dvě absolventky albertovské demografie působící v Libereckém kraji ve strukturách státní statistiky – v *Českém statistickém úřadu* a v *Ústavu zdravotnických informací a statistiky*.

Na semináři zaznělo celkem 12 příspěvků věnovaných různým otázkám a souvislostem populačního vývoje na území Ústeckého a Libereckého kraje. Kromě některých tradičních demografických a geodemografických témat dovedených do regionální, resp. lokální úrovně připravili účastníci také několik aplikačně laděných vystoupení spojujících demografické podmínky a změny s rozvojem specifických oblastí ekonomiky (pracovním trhem, investiční činností, lázeňstvím apod.). V daných geografických rámcích nebylo možné opomenout ani důsledky odsunu německého obyvatelstva po druhé světové válce, téma které prodělává v demografii svou renesanci, ani ne tak z důvodů kulturních či politických, jak by se snad mohlo na první pohled zdát, ale především v souvislosti s aktuálním procesem stárnutí obyvatelstva v pohraničních regionech republiky. Věková struktura i režim reprodukce regionálních a lokálních populací v pohraničí totiž dodnes nese nepřehlédnutelné stopy populačních, sociálních a kulturních změn v území,

kteří proběhly před šesti desítkami let a v letech následujících.

Všechny příspěvky měly tradičně dobrou či velmi dobrou odbornou úroveň, což odráží jak skutečnost, že jejich autory byli posluchači navazujícího magisterského studia demografie, tak také fakt, že v pozadí semináře stojící kurzy Regionální demografie a Analýzy neúplných dat jsou v rámci studijního programu kurzy volitelnými. Navíc změna prostředí a dostatek prostoru pro prezentaci a následnou diskusi i náklady spojené s účastí na semináři nesené z větší části samotnými studenty kvalitu výstupů podporují. V letošním ročníku byl také učiněn velmi úspěšný inovační krok, neboť k účasti byli poprvé pozváni odborníci na danou problematiku z regionu. Pozvání přijali kolegové z katedry geografie na Pedagogické fakultě liberecké technické univerzity a dvě absolventky magisterského studijního programu demografie působící v Liberci. Odbornost a detailní znalost situace v regionu prezentovaná hosty skrze jejich aktivní účast v diskusích k jednotlivým vystoupením významně přispěla k velmi úspěšnému průběhu celého semináře. Studentům tak setkání poskytlo kromě vhodného prostoru pro prezentaci výsledků vlastního výzkumu též příležitost k bližšímu seznámení se s jedním z regionů Česka a k navázání nových odborných kontaktů. Za velmi přínosnou lze považovat také výměnu zkušeností s absolventy stejného studijního oboru, kteří již mají za sebou kratší či delší působení v praxi. Pozitivní ohlas akce mezi studenty to potvrzuje a je současně stimulem i jistým závazkem pro organizátory.

Příští, již 5. studentský seminář Regionální demografie by se měl na Malé Skále uskutečnit v závěru prvního nebo druhého lednového týdne v roce 2007. K účasti budou pozváni posluchači příbuzných studijních programů z vysokých škol v celé České republice a jako hosté jejich učitelé a zástupci praxe.

Tomáš Kučera

CO JE AUTOMATIZOVANÉ KÓDOVÁNÍ PŘÍČIN SMRTI

Data o úmrtnosti podle příčin smrti jsou často používaná pro mezinárodní srovnání zdravotní úrovně jednotlivých populací. Je zde tedy potřeba kvalitních a srovnatelných údajů. Výsledná kvalita těchto údajů závisí 1) na certifikaci, tj. zaznamenávání příčin smrti lékařem na **Lékařské osvědčení o příčině smrti**, a 2) na kódování, tj. výběru základní příčiny smrti podle pravidel stanovených *Světovou zdravotnickou organizací* (WHO). Homogenita kódovacích procedur podle určitého standardu je tak jedním z hlavních aspektů produkce kvalitních a mezinárodně srovnatelných dat o úmrtnosti podle příčin smrti. Jednotnost výběru základní příčiny smrti lze ze značné míry zajistit skrze používání systému automatizovaného kódování (ACS; z angl. Automated Coding System).

Statistika úmrtnosti je v současné době založena především na konceptu základní příčiny smrti, která je Světovou zdravotnickou organizací definována jako a) choroba nebo trauma, která iniciovala řetězec chorobných stavů přímo vedoucích k smrti nebo b) okolnosti přehody nebo násilí, které přivodily smrtelné poškození. Výběr základní příčiny smrti je založen na diagnózách uvedených lékařem, který ohledával mrtvého a vyplňoval Lékařské osvědčení o příčině smrti (u nás na **Listu o prohlídce mrtvého**, na jehož základě je matricním úřadem vyhotoveno statistické hlášení o úmrtí, které zpracovává *Český statistický úřad*). Výběr se řídí pravidly a pokyny WHO a v případě manuálního kódování je prováděn kódovači. Pro tuto činnost je třeba důkladné a obsáhlé zaškolení a praktické zkušenosti.

Lékařské osvědčení o příčině smrti a pravidla pro kódování

Lékařské osvědčení je uspořádáno tak, aby usnadnilo výběr základní příčiny smrti. V části I se zaznamenává řetězec příčin přímo vedoucích ke smrti, část II slouží k uvádění stavů sice přispívajících ke smrti, ale bez vztahu k základnímu řetězci. Lékař vyplňující Lékařské osvědčení o příčině smrti tak musí sám rozhodnout, které choroby bezprostředně vedly ke smrti a uvést předchozí stavy, které bezprostřední příčinu způsobily.

Při správně vyplněném Osvědčení je tak základní příčina smrti měla být uvedena na nejnižším řádku části I. Nicméně aplikací pravidel WHO pro výběr může dojít k tomu, že je jako základní příčina určena jiná příčina. Pravidla stanovují jednotné postupy pro výběr a zakódování základní příčiny smrti ze všech stavů uvedených na Osvědčení.

Pokud je uvedena více než jedna příčina a Osvědčení je správně vyplněno, je aplikována Obecná zásada (General Principle). Jestliže však nemůže být Obecná zásada použita, kóduje se podle dalších 3 pravidel výběru (Pravidlo 1 až 3), např. při situaci, kdy je na nejnižším užitém řádku uvedena více než jedna příčina (Pravidlo 1) nebo jestliže je posloupnost příčin smrti uvedena obráceně (Pravidlo 2) nebo jestliže je příčina vybraná Obecnou zásadou či Pravidlem 1 nebo 2 přímým následkem jiného stavu uvedeného kdekoli na Osvědčení (Pravidlo 3). Dále se aplikují modifikační pravidla (Pravidlo A až F), která pomáhají při výběru a zakódování – vybraná příčina smrti na základě Obecné zásady a pravidel výběru totiž nemusí vždy nutně být stavem nejhodnějším a nejinformativnějším. Pravidlo A – Pokročilý věk a jiné nepřesně vymezené stavy – řeší situace, kdy je podle Obecné zásady vybraná nejasně definovaná příčina (např. senilita) a na Osvědčení se zároveň vyskytuje i jiná příčina. Od této nejasně určené příčiny je pak odhlédnuto a znova se provádí výběr. Pravidlo B řeší stejným způsobem triviální stavy. Další modifikační pravidlo (Pravidlo C – Vazba) vede např. k tomu, že dochází ke spojení více příčin v jeden kód. Příklad: je uvedena neprůchodnost střev jako důsledek femorální hernie. Základní příčinou smrti je pak femorální kýla s neprůchodností střev. Pravidlo D je nazvané Specifita (aplikuje se tehdy, jestliže je na Osvědčení spolu s vybranou příčinou uvedena zároveň specifitější příčina – zakóduje se ta informativnější. Další pravidlo řeší časné a pozdní stadium onemocnění (Pravidlo E) – pokud jsou uvedena obě stadia, vybere se to pokročilejší. Poslední modifikační pravidlo (Pravidlo F – Následky) se uplatňuje při situacích, kdy je zřejmé, že smrt nastala v důsledku reziduálních účinků určitého stavu, kóduje se pak „následek“ příslušného stavu.

Díl II. MKN-10 je Instrukční příručka obsahující kromě jiného základní pokyny pro kódování, pravidla výběru a modifikační pravidla, včetně příkladů, přehledů vazeb (pro pravidlo C) a kódů, které se nesmí používat ke kódování základní příčiny smrti. Není však zde úplný výčet možných kauzálních vztahů mezi dvěma příčinami, tj. zda stav A mohl zapříčinit stav B.

Obr. 1 Mezinárodní formulář Lékařského osvědčení o příčině smrti (The international form for Medical Certification of Cause of Death)

Americký systém automatizovaného kódování příčin smrti: Mortality Medical Data System Software

Mortality Medical Data System Software (MMDS) byl prvním systémem tohoto druhu užívaný pro statistiku úmrtnosti. Vyvinul ho *National Center for Health Statistics (NCHS)* a první část – ACME – byla poprvé použita pro data za rok 1968. Další komponenty systému byly vyvinuty v pořadí: TRANSAX, MICAR a SuperMICAR. ACME byl vytvořen s těmito třemi cíly: 1) používání softwaru (který může být modifikován a aktualizován) obsahujícího sadu přesně daných pravidel a vztahů pro výběr základní příčiny smrti; tento výběr má být prováděn více konzistentně než v případě manuálního výběru, 2) zjednodušit vstupní data a tím snížit náklady na školení pracovníků provádějících kódování a 3) produkovat data nejen o základní příčině smrti, ale rovněž data o sdužených příčinách (z angl. multiple cause data). Program ACME vyhověl dvěma těmto dílům – prvnímu a třetímu. Instrukce pro správné vstupy do ACME jsou totiž nejméně tak komplexní, jako je samotné kódování základní příčiny smrti. Nicméně výhody vyplývající ze dvou dosažených bodů vedly k obhájení zavedení nového systému kódování.

ACME (Automated Classification of Medical Entities)

Při zpracování příčin smrti v ACME se aplikují stejná pravidla pro výběr základní příčiny smrti jako při manuálním kódování. Automatizovaný systém se zakomponovanými jasně určenými pravidly však eliminuje rozdíly mezi pracovníky provádějícími výběr a kódování, které jsou nevyhnutelné. Vstupy do ACME jsou kódy všech stavů uvedených na Lékařském osvědčení o příčině smrti, včetně jejich pozice. Ta je při uplatňování pravidel zásadní. Při zadávání vstupů do ACME je ale třeba uvažovat mnoho detailních instrukcí popsanych v NCHS manuálu (několik set stran). Pravidla pro výběr jsou uplatňována prostřednictvím tzv. rozhodovacích tabulek (ACME decision tables), které poskytují úplný výčet všech vztahů mezi onemocněními (obsaženými v MKN), jenž je potřeba pro aplikaci pravidel výběru základní příčiny smrti. Např. pro uplatnění Obecné zásady je třeba vědět, zda onemocnění A může či nemůže zapříčinit onemocnění B. Tyto informace jsou právě uloženy v rozhodovacích tabulkách, které obsahují všechna možná „párování“ stavu A s ostatními stavy, které může způsobit. Celkově existuje 7 rozhodovacích tabulek: A. přípustné MKN kódy pro sdužené příčiny smrti a základní příčinu smrti; B. přípustné MKN kódy pro sdužené příčiny; C. neplatné MKN kódy pro sdužené příčiny smrti a základní příčinu smrti; D. kauzální vztahy: Obecná zásada a Pravidlo 1 a 2; E. modifikační tabulky: pravidlo 3, A, C a D; F. důvody pro ambivalentní vztahy v modifikačních tabulkách (tzv. maybies); G. konverze kódů (NCHS vytvořil pro potřeby ACME několik 5místných kódů); H. Triviální stavy. Rozhodovací tabulky byly vyvinuty NCHS na základně zkušeností manuálního kódování a jako výsledek pravidelného nezávislého ověřování. S ohledem na nové informace o vztazích mezi onemocněními jsou tabulky periodicky aktualizovány, reagují také na nové příčiny (např. HIV).

Program ACME je v současnosti považován de facto za mezinárodní standard automatizovaného systému kódování základní příčiny smrti.

TRANSAX (TRANSLation of Axis)

Jak již bylo uvedeno, jedním z cílů zavedení ACS byla produkce statistiky úmrtnosti na základě sdružených příčin smrti. Statistika úmrtnosti je standardně založena (publikována a analyzována) na základní příčině smrti. Často jsou však lékařem na Osvědčení poskytovány další cenné diagnostické informace jako příčiny přispívající ke smrti. Kódování sdružených příčin smrti spočívá v zakódování všech příčin smrti uvedených na hlášení o úmrtí části I i části II. Potřeba dat úmrtnosti nejen podle základní příčiny smrti se stává stále aktuálnější v souvislosti s nabýváním na významu chronických onemocnění a populačního stárnutí – několik příčin může vést k úmrtí a stává se obtížné vybrat pouze jednu jako základní příčinu smrti.

Jako doplněk k ACME byl koncem 70. let vyvinut TRANSAX, systém, který produkuje sdružené příčiny smrti. Program TRANSAX pracuje se stejnými vstupy jako ACME a generuje dva typy výstupů pro analýzu úmrtnosti. První z nich zachovává diagnostický detail a umístění příčin na Osvědčení a je využitelný zvláště pro analýzu certifikačních procedur z lékařského hlediska (jedná se vlastně o vstupy do ACME). Druhý přístup odráží vztahy mezi všemi uvedenými stavy (linkuje související příčiny) a odstraňuje rozpory, duplicitu a nadbytečné příčiny. Je tak vhodnější pro analýzu úmrtnosti.

MICAR (Mortality Medical Indexing, Classification and Retrieval)

Program MICAR byl v USA zaveden v roce 1990 a měl splňovat, v počáteční fázi zavedení ACS nedosažený cíl, a sice redukcí nákladů při pořizování vstupních dat. Pracovníci zadávající data do MICAR potřebují pouze rozumět základní terminologii a konceptu kódování sdružených příčin.

Vstupy do MICAR jsou buď standardizované texty diagnóz nebo tzv. ERNs (entity reference numbers). Standardizovaný text onemocnění není vždy přesně ten, který je uveden na Osvědčení, ale ten, který je uveden v MICAR slovníku (pár set tisíc pojmů; soubor ERNs je detailnější než kódy MKN: MKN-10 obsahuje okolo 12 tis. 4místných kódů). Např. jestliže je na Osvědčení zapsáno „cancer of the lung“ (rakovina plic), slovník MICAR akceptuje pouze vyjádření „Lung cancer“. Je tedy třeba upravit vstupy do těchto standardizovaných názvů. Jinou situací je např., jestliže je uvedeno „cancer of lung and liver“, operátor musí text rozklíčovat na dva záznamy „lung cancer“ a „liver cancer“. Každý záznam je asociován s číslem nazvaným ERN. ERN je jednoduchý 6místný kód pro příčinu smrti jako vstupu do zpracování. ERNs jsou NCHS přiřazovány postupně (prvních 200 bylo vyhrazeno pro často se vyskytující stavy) bez vazby na kódy MKN (např. ERN pro akutní infarkt myokardu je 000001). Znamená to, že MKN kód I21.9 zahrnuje více ERNs, všechny z nich se vztahují k srdečním stavům popsaných tímto kódem nebo synonymních s akutním infarktem myokardu. Používání mezičlánkových ERNs místo MKN kódů činí MICAR nezávislý na revizích Mezinárodní klasifikace nemocí.

Převod záznamů o příčinách smrti uvedených na Osvědčení do ERNs probíhá v prvním modulu – MICAR100, druhý modul – MICAR200 převádí ERNs pomocí specifických kódovacích pravidel na MKN kódy.

SuperMICAR

SuperMICAR je poslední modul MMDS a představuje vylepšení MICAR. Na rozdíl od MICAR, který vyžaduje od operátora vyhledání nebo znalost standardizovaného názvu onemocnění nebo ERN, SuperMICAR povoluje doslovný přepis textů diagnóz tak, jak jsou zaznamenána lékařem vyplňujícím Osvědčení o příčině smrti. Např. jestliže je lékařem uvedeno „cancer of liver and lung“, Super-MICAR sám rozdělí tento výraz na dva standardizované výrazy – „liver cancer“ a „lung cancer“ akceptované MICAR. Program SuperMICAR byl v USA zaveden v roce 1993.

Úplný MMDS se tedy skládá ze 4 komponentů:

- 1) SuperMICAR, který převádí text popisující stav, tak jak je uveden na lékařském Osvědčení na standardizované výrazy,
- 2) MICAR, který převádí standardizované výrazy na kódy Mezinárodní klasifikace nemocí a provádí editování,
- 3) ACME, které vybírá základní příčinu smrti,
- 4) TRANSAX, který produkuje kódy pro analýzu sdružených příčin smrti.

Všechny čtyři části mohou být užívány samostatně, samozřejmě za předpokladu správných formátů vstupních dat. Systém nezpracuje úplně všechny záznamy, ve Spojených státech programem ACME úspěšně projde 98–99 % záznamů (zbývající musí být kódovány manuálně), MICAR okolo 90 %, SuperMICAR přibližně 80 %. Mezi obtížněji zpracovávané případy automatizovaným systémem patří zejména tzv. vnější příčiny. Zatímco pro vyjádření nemocí způsobujících přirozená úmrtí se v zásadě používají ustálené lékařské výrazy, resp. poměrně omezený soubor výrazů, který lze obsáhnout do slovníku, vnější příčiny jsou často popsány „neodborným“ jazykem a nelze je tak snadno přímo propojit se zabudovaným slovníkem.

Při používání automatizovaného kódování příčin smrti je tak potřeba méně kódovačů, avšak s vysokou úrovní odbornosti. Odmítnuté záznamy (tzv. rejects) jsou většinou ty nejkomplikovanější.

Language independent systém (IRIS)

MMDS byl plně uplatněn v anglicky mluvících zemích (USA, Spojené království, Austrálie, Kanada (MICAR a ACME)), v neanglicky mluvících zemích lze relativně snadno používat pouze ACME, které je „language independent“ (pracuje s kódy MKN). Užívání ACME bez MICAR má ale již zmíněné problémy – pro zadávání vstupů je třeba uvažovat mnoho specifických instrukcí, zatímco MICAR aplikuje tato pravidla automaticky. Země, které chtějí používat ACME, tak musí buď aplikovat tyto instrukce manuálně či zakomponovat funkce MICAR do jejich vlastního softwaru. Panuje obecná shoda, že používání obou modulů ACS – modulu pro kódování na základě textového vyjádření příčin smrti a modulu pro výběr základní příčiny smrti, je nejlepší cestou jak docílit zkvalitnění a srovnatelnosti dat o úmrtnosti podle příčin smrti. Problém jazyka je stále tou hlavní překážkou. Každé slovní vyjádření diagnózy v anglickém jazyce má vazbu na „entity reference number“, k těmto výrazům s příslušným ERN však nelze vždy najít shodný výraz v jiném jazyce. Pro vyřešení tohoto problému a tím umožnění rozšíření užívání plného systému se *Lars Age Johansson* (National Board of Health and Welfare – Švédsko) a *Gérard Pavillon* (INSERM – Francie) zabývají možnostmi zabudování kódovacích funkcí MICAR „jazykově-nezávislým“ způsobem (z angl. language independent). Cílem tedy je vyvinout systém, který lze používat v zemích mluvících různými jazyky (měnil by se pouze slovník příčin smrti/stavů) a který by byl plně kompatibilní s MICAR. Současná idea tohoto programu (původně autoři zamýšleli jiný přístup) je založena na předpokladu, že většina MKN kódů se pojí pouze s jedním ERN. MKN kódy jsou mezinárodní a jsou definovány diagnózou v mnoha různých jazycích. Proto se zdá uskutečnitelný vstup do MICAR přes MKN kódy. „Závislé na jazyku“ by pak byly pouze národní mutace slovníku „textová vyjádření diagnóz s příslušnými kódy podle Mezinárodní klasifikace nemocí“. Systém pak převede MKN kód na ERN (převáděcí tabulky mezi MKN kódy a ERNs jsou tvořeny ve spolupráci s tvůrci amerického systému). MICAR je tak zakomponován v samotném systému a produkuje vstupy do ACME, jehož výsledkem jsou pak základní příčiny smrti.

Během roku 2005 byl tento software, které se jmenuje IRIS, testován. Výsledky ukázaly, že i přes určité problémy, které je třeba ještě dořešit, systém funguje.

Kódování příčin smrti v České republice

Statistická data o zemřelých osobách sbírá a zpracovává *Český statistický úřad* (zákon č. 89/1995 Sb., o státní statistické službě). Lékař, který ohledával mrtvého vyplňuje **List o prohlídce mrtvého** (LPM), na jehož základě vyplní matriční úřad statistické hlášení o úmrtí (Obyv 3–12). Ta jsou pak zaslána ČSÚ k centrálnímu zpracování a kódování. Jednu kopii LPM by měl matriční úřad zaslat také krajským správcům *Ústavu zdravotnických informací* (ÚZIS). Listy o prohlídce mrtvého jsou zde zpracovávány v rámci „Informačního systému LPM“, který však neslouží pro tvorbu statistiky zemřelých, ale pro kontrolní mechanismy v rámci *Národního zdravotnického informačního systému* (NZIS). List o prohlídce mrtvého spravuje *Ministerstvo zdravotnictví* (MZ), ÚZIS jako organizace zřízená MZ má důležitou úlohu, pokud jde o obsah LPM. LPM však nebyl revidován od roku 1966. Oddíl týkající se certifikace příčin smrti odráží strukturu mezinárodního formuláře, avšak v části I. je umožněno uvést posloupnost pouze třech, nikoli čtyřech, příčin vedoucích přímo ke smrti¹⁾. Lékař vyplňující diagnostickou část LPM by měl všechny stavy uvést jak slovně tak i odpovídajícím kódem podle MKN. Analýza současné praxe certifikace příčin smrti však ukazuje na ne příliš vysokou kvalitu – formálně v ČR neexistuje žádné zaškolování lékařů a studentů lékařství jak vykazovat příčiny smrti na LPM, diagnózy jsou v některých případech špatně čitelné, používají se i méně obvyklé zkratky, kterým je obtížné rozumět, objevují se také obráceně uvedené posloupnosti (základní příčina není uvedena na řádku c/, ale na a/) či nedůsledné rozlišování stavů přímo vedoucích k smrti a dalších závažných stavů, které ale nejsou v příčinné souvislosti s úmrtím, aj. To vše stěžuje správný výběr základní příčiny smrti podle pravidel WHO.

Základní příčina smrti se vybírá a kóduje manuálně v oddělení zpracování demografie Českého statistického úřadu („papírová“ statistická hlášení demografických událostí se zde pořizují do elektronické podoby). V tomto oddělení je v současné době zaměstnáno 16 pracovníků (v minulosti jich bylo i více, např. v lednu 2005 to bylo 23), kódují všechny. Tento systém se jeví ve srovnání s dalšími evropskými zeměmi jako prakticky ojedinělý. Takto vysoký počet pracovníků provádějící výběr základní příčiny smrti sebou přináší riziko diferenciací postupů při kódování, např. při interpretaci nejednoznačně vyplněného Osvědčení, při uplatňování pravidel, pro které instrukční příručka neposkytuje vyčerpávající

¹⁾ Zavedení čtvrtého řádku je plánováno na rok 2008.

Obr. 2 Část listu o prohlídce mrtvého pro certifikaci příčin smrti (Part of the Death Certificate for cause-of-death certification)

III. Příčina smrti (podle klasifikačního nálezu)		Příčina smrti mezi dvě hlavní skupiny (např. I a II)	Číslo Průběžného seznamu MKN
I.	Nemoci srdce, kterýmiž přímo způsobila smrt (specifické příčiny smrti)	(1)	
	Přírodní příčina (chronické stavy, akutní smrt, které způsobily úmrtí smrtí srdce)	(2)	
	Průběžná příčina	(3)	
	Souběžná nemoc, která nemoci nebyla předcházející (např. II)	(4)	
II.	Jiné závažné chronické stavy nebo zranění (specifické příčiny smrti, které nemoci v průběhu onemocnění nebyla předcházející (např. I a II))		
	Průběžná příčina		

1) To nezahrnuje, že zvlášť smrtí způsobí srdeční selhání, edém, apend., náhlá smrt, sráček nebo koronární, které způsobily smrt
2) Smrt přírodní smrtí? Ano / ne 3) Smrt nemoci v průběhu? Ano / ne
4) Smrt v průběhu smrti náhodou (sráček, vřetec, selhání srdce)?
Zadejte s věty uvedenými v pozn. 1 až 4) v příslušných polích, které obsahují příčiny smrti

výčet možností a další. Každá pracovnice navíc stabilně zpracovává došlá hlášení za určitou část území ČR (několik okresů). Změny nastávají pouze v případě systémových změn (např. redukce počtu pracovnic v souvislosti se zrušením hlášení o stěhování (Obyv 5–12). Pokud by rozdíly mezi jednotlivými pracovnicemi byly významné, tak by spolu s rozdílnými certifikačními postupy lékařů mohly být do určité míry ovlivněny i přirozené regionální rozdíly v úrovni úmrtnosti na některé skupiny příčin smrti.

Základní pomůckou pro výběr základní příčiny smrti je **Instrukční příručka**, která představuje druhý svazek **Mezinárodní klasifikace nemocí a přidružených zdravotních problémů**. Pracovníci provádějící výběr základní příčiny a její zakódování nemají lékařské vzdělání, přibližně každý druhý rok je pro ně organizováno jednodenní školení. Školení zabezpečuje Ústav zdravotnických informací a statistiky, jež spravuje českou verzi MKN a vykonává aktivity s ní spojené.

Do elektronické podoby se pořizuje pouze základní příčina smrti²⁾. Vzhledem k relativně krátké době archivace papírových hlášení o úmrtí (přibližně 1–2 roky) se prakticky nelze zabývat kvalitou statistiky příčin smrti jako tabulkou z hlediska certifikace i kódování, natož vývojem za delší časové období.

Zavedení ACS v ČR?

Z aktivit Eurostatu (tzv. road map for causes of death³⁾ obsahující také aktivity spojené s automatizovaným kódováním, pravidelná jednání skupiny zaměřené na statistiku příčin smrti, granty či **Šetření o kódování příčin smrti v evropských zemích** (1998), v jehož závěrečné zprávě je uvedeno 30 doporučení týkajících se ACS, přičemž to první zní „používat ACS“, aj.) je zřejmá snaha o harmonizaci kódovacích procedur v jednotlivých členských zemích spočívající v zavedení ACME (zlepšení statistiky příčiny smrti je obecně rozděleno na 3 oblasti: certifikace, kódování a diseminace dat). Prvotním záměrem bylo zavedení ACME v členských zemích do roku 2005. Ze států EU se automatizovaný systém pro kódování příčin smrti v současnosti používá (podle dostupných informací) v Dánsku, Francii, Maďarsku, Lucembursku, Portugalsku, Švédsku a zemích Spojeného království. Používání ACS v roce 2006 plánuje Irsko, v roce 2007 Německo a Finsko. Výčet těchto zemí nepředstavuje ani polovinu států patřících do Evropské unie.

V České republice se při podmínce zachování současné organizace práce pro zpracování statistických hlášení demografických událostí (tzn. vysokého počtu pracovníků provádějící kódování příčin smrti) nejeví zavedení pouze ACME zřejmě jako to úplně nejhodnější řešení. Jak bylo uvedeno, zadávání správných vstupů do ACME vyžaduje aplikaci mnoha specifických instrukcí, jejichž uvažování je skoro tak obtížné jako výběr základní příčiny smrti podle pravidel WHO. Výběr základní příčiny by sice probíhal jednotně, potenciální diferenciací postupů by však mohlo být ovlivněno zadávání vstupů do ACME. Nicméně i tak by výsledkem byla zřejmě lepší data než při manuálním kódování. Výraznější eliminaci lidského faktoru při kódování přináší používání úplného systému, kdy vstupy jsou příčiny a stavy ve znění tak, jak je zaznamenal lékař na Osvědčení o příčině smrti. Vzhledem k vyvíjení „Language independent system“, který by rovněž měl zajišťovat mezinárodní sjednocení kódovacích procedur se jako další možnost jeví „počkat si“ na tento systém (pozn.: tento systém však není zmíněn v tzv. road map, viz výše). Znamenalo by to vytvo-

²⁾ ÚZIS v rámci zpracování LPM kóduje a pořizuje příčiny smrti uvedené na řádcích a, b, c a maximálně 3 příčiny v části II (tzn. téměř všechny příčiny) a rovněž vybírá základní příčinu, označenou jako příčina ÚZIS.

³⁾ Road map uvádí přehled plánovaných aktivit v oblasti certifikace, kódování a diseminace statistiky úmrtnosti podle příčin smrti v rozdělení na krátkodobé, střednědobé a dlouhodobé cíle. Krátkodobé cíle (2005–2007) jsou navíc dále členěny na „kdo“, „kdy“, „co je očekáváno od členských zemí“ a „další informace“.

ření potřebného slovníku slovních vyjádření diagnóz a odpovídajících kódů podle MKN (tento slovník lze průběžně rozšiřovat). Důkladnější zkoumání hlášení o úmrtí, které přicházejí ČSÚ ke zpracování však ukazuje značnou nejednotnost a problematičnost vykazování příčin smrti lékaři, což by vedlo k vyššímu podílu záznamů, které by systémem neprošly (neznámé zkratky, kombinace latinských a českých názvů diagnóz, diagnóza napsaná neúplně, nečitelně apod.). I když lékaři mají uvádět i kód onemocnění podle MKN, ne vždy tomu tak je (zejména pokud jde o stavy zaznamenané v části II.), kód také v některých případech neodpovídá slovnímu vyjádření, zřejmě nelze za současné situace uvažovat o práci pouze s MKN kódy. Vylepšení certifikace příčin smrti lékaři se tak ukazuje jako velmi důležitý předpoklad pro dosažení kvalitní, časově a mezinárodně srovnatelné statistiky. Kvalitnější vstupy tak umožní snazší aplikaci dalších navazujících harmonizačních postupů týkající se kódování základní příčiny smrti a sdružených příčin. Problematika certifikace příčin smrti lékaři spadá v podmínkách ČR do působnosti ÚZIS, některá opatření již byla zavedena (např. distribuce letáku poskytujícího stručný návod jak správně a důkladně certifikovat příčiny smrti lékařům), další se plánují.

Přechodu na ACS by měla předcházet i tzv. přemostovací studie (z angl. bridge code study). Přemostovací studie v oblasti kódování příčin smrti obecně znamená kódování určitého souboru záznamů alternativními způsoby. Tradičně se tato studie dělá pro kvantitativní vyhodnocení vlivu přechodu z jedné revize MKN na vyšší. Mnoho zemí (nikoli ČR) tak před zavedením nové revize kóduje větší počet záznamů jak podle klasifikace a pravidel předchozí revize, tak i podle té nové. Na základě rozdílů pak lze statisticky vyjádřit vliv používání nové revize na statistiku úmrtnosti podle příčin smrti. Tento typ studie je logicky vhodné provést rovněž při přechodu z manuálního na automatizované kódování. Tato změna totiž může mít relativně podstatný dopad na trendy v úmrtnosti⁴⁾. Může se ukázat vliv rozdílné interpretace některých pravidel či vliv „zaveden“ certifikace. Některé případy mohou být v dané zemi certifikované určitým způsobem a při automatizovaném uplatňování pravidel pro výběr pro základní příčiny může dojít k narušení trendů v úmrtnosti na některé příčiny smrti. Způsoby certifikace je však obecně obtížné měnit.

Literatura

- Mezinárodní statistická klasifikace nemocí a přidružených zdravotních problémů – 10, decennální revize. II. díl – Instrukční příručka. Praha: Ústav zdravotnických informací a statistiky ČR, 1996.*
- Proceedings of the International Collaborative Effort on Automating Mortality Statistics. Volume I. Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Health Statistics. 1999.*
- Proceedings of the International Collaborative Effort on Automating Mortality Statistics. Volume II. Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Health Statistics. 2001.*
- Pavillon, Gérard – Coleman, Michel – Johansson, Lars Age – Jouglu, Eric – Karduan, Jan. *Coding of Causes of Death in European Community. Final report, June 1998.*
- Johansson, Lars Age – Pavillon, Gérard. *IRIS: A language independent coding system based on the NCHS system MMDS. Document Tech-CoD/05/12-3, Technical Group Causes of Death, Bonn, 19–20 May 2005.*
- Document Tech-CoD/05/10-1 *Implementation of ICD10 and ACME, Technical Group Causes of Death, Bonn, 19–20 May 2005.*

Terezie Kretschmerová

⁴⁾ Např. v Anglii zavedení ACME vyústilo v diskontinuitu ve vývoji úmrtnosti na určité příčiny smrti. Interpretace pravidel používaná při manuálním kódování byla v některých případech rozdílná, než je zakomponováno v programu ACME. Zejména se jednalo o diferenci v pravidlu C (anglický statistický úřad jej v roce 1984 upravil, což se projeвило ve změně úrovně úmrtnosti na některé skupiny příčin smrti). Po zavedení automatizovaného systému kódování příčin došlo opět ke změnám v trendech – v opačném směru než při úpravě pravidla C. Jednalo se zejména o nemoci dýchacího ústrojí, diabetes či demence. Jiná výrazná změna se týkala vnějších příčin smrti. Tato problematika byla však z různých důvodů komplikovanější.

Bibliografie

LANGHAMROVÁ, JITKA – KAČEROVÁ, EVA. Základy demografie (příručka ke cvičením). Praha: Oeconomia, 2006.

Na začátku letošního roku vyšla skripta pro základní kurs demografie na VŠE. Obsahují 10 kapitol. V prvních čtyřech jsou velmi podrobně vysvětleny základní demografické pojmy a symboly i vybrané demografické ukazatele. Kromě definice pojmů a ukazatelů uvádějí autorky řadu praktických poznámek, jakým způsobem získává Český statistický úřad primární demografická data a jak se provádí výpočet hodnot jednotlivých ukazatelů.

Pátá kapitola obsahuje velmi podrobný popis konstrukce věkové pyramidy v tabulkovém procesoru Excel. Vzhledem k tomu, že se jedná o nestandardní a přitom v demografii poměrně často používaný typ grafu, považují za velmi přínosné, že i tato problematika byla do skript zařazena. Další dvě kapitoly se týkají základních metod demografických výpočtů: standardizace a výpočtu úmrtnostních tabulek.

Osmá kapitola je věnována populačním prognózám, což je jedna z oblastí demografie, která má velký význam pro praxi. Je zde však pouze stručný popis metodologie populačních prognóz. Podrobnější popis této relativně složité problematiky by výrazně přesáhl rámec těchto základních skript.

Závěrečná kapitola se týká migrace obyvatelstva. Je to velmi aktuální téma neboť vývoj nasvědčuje tomu, že (alespoň v nejbližších letech, spíše či desetiletích) v demografickém vývoji obyvatelstva ČR i ostatních evropských zemí bude hrát migrace stále významnější roli.

Závěrečné přílohy obsahují ukázky internetových stránek ČSÚ, tabulky základních charakteristik demografického vývoje v ČR v posledních více než padesáti letech i ukázky některých formulářů použitých při posledním sčítání lidu v ČR. Čtenář tak získá alespoň základní informace o praktické stránce týkající se zjišťování statistických údajů o obyvatelstvu ČR.

Skripta jsou užitečnou pomůckou nejen pro studenty, ale pro všechny, kteří potřebují základní teoretické i praktické informace o demografické problematice.

Tomáš Fiala

VESELÁ, RENATA A KOL. Rodina a rodinné právo (historie, současnost a perspektivy). Praha: Eurolex Bohemia, 2003, 262 s.

Publikace seznamuje čtenáře s právní úpravou rodinného práva, s předpisy a zároveň rozebírá so-

ciologii a psychologii rodiny a historické aspekty rodiny.

V úvodu *J. Padrnos* nastiňuje rodinu jako specifickou sociální skupinu, dotýká se jejího smyslu, jejích funkcí a cílů směřování. Rámcově se zabývá problematikou manželského soužití a vystižením charakteristických rysů rodiny 90. let 20. století a nového tisíciletí. Po historickém exkursu *R. Veselé – K. Schelleho* následuje pasáž o současné právní úpravě rodinného práva – vznik a zánik manželství, vztahy mezi manžely, určení rodičovství, osvojení, právní úprava vztahů mezi rodiči a dětmi, vztahy dítěte ke třetím osobám, pěstounská péče a svěření dítěte do výchovy jiné fyzické osoby, poručenství, opatrovnictví, intervence státu do vztahů mezi rodiči a dětmi (*M. Hrušáková*). Závěrečná část je věnována rozvodovému řízení a péči soudou o nezletilé (*D. Štefancová*) a ochraně rodiny prostředky trestního práva (*Z. Sovák*).

tes

LENDEROVÁ, MILENA. Chytila patrola ...aneb prostitute za Rakouska i republiky. Praha: Karolinum, 2002, 223 s.

Kniha je rozčleněna do Úvodu, pojednání o pramenech a literatuře k dějinám prostituce v českých zemích a do 8 kapitol, v nichž se autorka věnuje především postojům okolní společnosti k prostituci, přiblížení prostředí nevěstek, jejich klientů a kuplířů. V poslední 8. kapitole se zabývá prostitucí a pohlavními chorobami.

Práce vychází jak z českých a zahraničních studií a z dobových legislativních, lékařských a policejních příruček, tak i beletrie a dochovaných statistik, jak dokládá připojený poznámkový aparát. Kniha *M. Lenderové* je objektivním pohledem na vnímání prostituce společností především v 19. a v prvních desetiletích 20. století. Prostřednictvím statistik autorka přibližuje sociální prostředí, z něhož se nevěstky nejvíce rekrutovaly a využívá je ke studiu jejich mobility. Ukazuje klady a zápory reglementace uplatňované na našem území v době Rakousko-Uherska a abolicionistického přístupu k prostituci, který zvítězil po vzniku ČSR. Přijatý zákon č. 241 o potírání pohlavních nemocí, který byl schválen 11. července 1922, byl prvním abolicionistickým zákonem ve střední Evropě – jím byla zrušena reglementace prostituce na našem území, a také jím bylo zakázáno zřizování a udržování nevěstinců. Abolicí se prostituce neodstranila, naopak odpadnutí dřívější zdravotní a policejní kontroly vedlo ke zvýšení počtu pohlavně nemocných.

Dosavadní zkušenosti potvrzují, že jakékoli snahy po vyměcení prostituce nebyly úspěšné a že z řady hledisek je účinnější uplatňovat vůči prostituci regulaci než abolicionistický přístup.

Kniha M. Lenderové čtivou formou a bez moralizování poskytuje ucelenější pohled na prostituci, která je sociálně patologickým jevem společnosti. Knihu doplňuje obrazová příloha tvořená fotografiemi nevěstek, reprodukcemi maleb a kreseb zachycujících prostředí prostituce a dochovanými dobovými dokumenty.

Petra Brabcová

NULAND, SHERWIN, B. Špinavé ruce (Mikrobi, horečka omladnic a podivuhodný příběh Ignáce Semmelweise). Praha: Argo, 2005, 198 s.

V loňském roce uplynulo 140 let od úmrtí objevitele příčiny horečky omladnic *Ignáce Semmelweise* a nakladatelství Argo při této příležitosti vydalo knihu o jeho životě s příznačným názvem *Špinavé ruce*.

Ignác Semmelweis (1818-1865) se narodil v rodině obchodníka v hlavním městě Uherska – Budě. Z pěti dětí pouze on porušil rodinnou obchodnickou tradici a po studiu na katolickém gymnáziu se zapsal v roce 1837 na Vídeňskou univerzitu nejprve ke studiu práv, odkud přešel na medicínu. Lékařská studia dokončil v roce 1844. Po zamítnutí žádosti o místo asistenta na patologické anatomii se zaměřil na porodnictví. Pod dohledem ředitele ústavu patologické anatomie Karla von Rokitanského (původem z Čech) se zúčastňoval pitev žen, které zemřely na následky gynekologických obtíží. Počátkem roku 1847 byl jmenován asistentem porodnictví Vídeňské Všeobecné nemocnice. I. oddělení Všeobecné nemocnice bylo tehdy proslulé vysokou úmrtností žen na horečku omladnic a I. Semmelweis na příčinu tohoto úmrtí přišel náhodou v souvislosti se smrtí přítele Jakoba Kolletschka – rodáka z Moravy. Kolletschka byl nešťastnou náhodou poraněn studentem při demonstrační pitvě a během několika dní zemřel na celkovou otravu. Při pitvě se ukázalo, že orgány zemřelého kolegy vypadaly stejně jako orgány šestinedělek, které podlely horečce omladnic. Zjistil, že přímým zdrojem nákazy byly špinavé ruce studentů a lékařů, kteří z nemocničního oddělení přecházeli přímo do pitevně, aby zkoumali těla zemřelých žen. Semmelweis dospěl k závěru, že k likvidaci smrtících částic způsobujících otravu krve je třeba užít roztoku chlóru, užívaného do té doby v nemocnicích k odstranění hnilobného zápachu. Nařídil lékařům a studentům umývání rukou v chlórovém roztoku a úmrtnost žen na horečku omladnic na I. oddělení výrazně poklesla. Po neshodách s vedením vídeňské porodnice se vrací do Uher, do Pešti na univerzitu. Stává se neplaceným ředitelem porodního oddělení Nemocnice sv. Ro-

cha, kde zavádí preventivní mytí rukou v chlórové vodě a dezinfekci používaných nástrojů. Výsledek je stejný jako ve Vídni – pokles úmrtnosti žen na horečku omladnic. Neustálé setkávání se s nepochopením objevu příčin puerperální sepsy jej nakonec vedlo k sepsání knihy *Etiologie, pojem a prevence onemocnění puerperální sepsí* (1861), kde se vedle popisu metody jak předcházet infekci, otevřeným dopisem obrátil na známé evropské porodníky a vyzval je, aby si i oni osvojili jeho zásady (doslova napsal „I vraždění šestinedělek musí přestat!“). Avšak i po jeho smrti se mezi lékaři vedly spory zda si mýt nebo nemýt ruce, a teprve po 25 letech byl jeho objev všeobecně uznán za platný.

Kniha B. Sherwina Nulanda, která je výsledkem jeho 25letého zájmu o osobnost a dílo Ignáce Semmelweise, je doplněna bibliografickými poznámkami o publikovaných životopisech a základní literatuře o horečce omladnic.

Petra Brabcová

Population, 2004, roč. 59, č. 3–4 (květen–srpen); č. 5 (září–říjen); č. 6 (listopad–prosinec). Paříž: Národní institut demografických studií (INED).

Společným tématem dvojčíslí 3.–4. je **Antikoncepce a potratovost ve Francii v roce 2000**. Po úvodu autorů (*N. Bajos, – H. Leridon – N. Job-Spira*), který shrnuje problematiku včetně definování skupiny Cocon (zkratka Cohorte sur la Contraception), následují příspěvky: *N. Razafindratsim – N. Kishimb Ztráta v kohortě Cocon mezi roky 2000 a 2002, C. Rossier – H. Leridon Orální antikoncepce nebo prezervativ, substituce nebo spojení. Analýza antikoncepčních biografií mladých žen ve Francii v letech 1978–2000, N. Bajos – P. Oustry – H. Leridon – J. Bouyer – N. Job-Spira – D. Hassoun Sociální nerovnost přístupů k antikoncepci ve Francii a C. Moreau – N. Bajos – J. Bouyer Zmatky v řeči zapomenutí – deklarace IVG (zkratka – dobrovolné přerušení těhotenství) v kvantitativní anketě u obecné populace.*

D. Tabutin a B. Schoumaker se v poměrně rozsáhlém, zhruba stostránkovém článku (sekce Demografie regionů světa) věnují světadílu Afrika. Autoři jej nazvali **Demografie Afriky na jih od Sahary v letech 1950–2000. Syntéza změn a statistická bilance** (jen pro představu, jde o 48 států, 50 zemí, které měly v roce 2004 700 miliónů obyvatel a celkovou rozlohu pohybující se kolem 22 miliónů km²). Podrobný rozbor demografických parametrů, včetně prognózy předpokládaného vývoje do roku 2040, je doplněn hodnocením urbanizace, rozsáhlým popisem migrace a imigrace a vývojem vzdělání, vč. současného stavu analfabetismu. Práce je doprovázena řadou tabulek a grafů v textu a sadou přílohových tabulek.

Podzimní, 5. číslo je z větší části věnováno migraci. Aktuální téma uvádí překlad článku amerických autorů (*M. Irvin – T. Blanchard – C. Tolbert – A. Nucci – T. Lyson*) **Proč někteří neemigrují: dopad v lokálním kontextu usedlého způsobu života v USA**. Další dva příspěvky se zabývají demografickou situací Francie. V prvním *F. Prioux* (**Současný demografický vývoj ve Francii**) rozebírá jednotlivé demografické údaje o vývoji počtu obyvatel a jeho struktuře podle věku, imigrace, plodnosti, potratovosti, sňatečnosti a spolužití (tato část je nejrozsáhlejší), rozvodovosti, úmrtnosti a končí celkovým zhodnocením demografické situace Francie. Práce je doplněna bohatou tabulkovou přílohou. Druhý příspěvek *X. Therry* nazval **Současný vývoj imigrace ve Francii a srovnání s Velkou Británií**. Podrobně analyzuje imigraci ve Francii v letech 1994–2002, tj. její vývoj, proces integrace a změny a vývoj přílivu imigrantů podle země původu (geografické zóny). Předmětem jeho zájmu jsou i motivy imigrace a změny v důvodech pobytu. V druhé části práce autor srovnává imigraci Francie a Velké Británie.

Oddíl Informace z výzkumu obsahuje zprávu o přípravě a testování projektu ankety o adopci ve Francii (*J. Halifax, C. Villeneuve-Gokalp*), která se uskutečnila v roce 2004. Další příspěvek se zabývá zkoumáním otázky sběru dat a jejich rekonstrukcí v rozvojových zemích v případě ukazatele plodnosti – **Osobní přístup k analýze historie plodnosti** (*B. Schoumaker*). Třetí zpráva **Odhad vnitřní migrace za období 1990–1999 a srovnání s předcházejícími periodami** (*D. Courgeau, E. Lelievre*) tuto část časopisu uzavírá.

Poslední, 6. číslo ročníku 2004 potvrzuje široký tematický záběr časopisu – mimo tradiční demografické otázky zaměřené na Francii se příspěvky zabývají i problematikou Ruska, Indie a Koreje. Úvodní příspěvek dvou ruských a jednoho francouzského autora (*A. Avdejev, A. Blum, I. Trojitskaja*) **Sňatky ruských rolníků v 19. století** patří do oblasti historické demografie. Na příkladu tří vesnických sídel v blízkosti Moskvy se badatelé mj. zabývají věkem při sňatku, vzájemnou konkurencí ovdovělých a svobodných, sezónností sňatků, vlivem religiozity apod.

V dalším článku se *G. Pison a N. Couvert* zabývají **Frekvencí porodů dvojčat ve Francii**, tj. především vlivem tří složek a to biologie, medicíny a rodinných postojů. V metodologickém materiálu **Explicativní výzkum, aplikace na biografickou analýzu X. Bry a P. Antoine** spojují faktorovou analýzu s obecnou lineární regresí a díky tomuto propojení pak provádějí analýzu rozvodů v Dakeru. Aspektům diskriminace malých děvčátek v Asii jsou věnovány dva příspěvky. První – **Regionální rozdíly v diskriminaci a nadúmrtnosti děvčátek v Indii** (*P. Arokiasamy*) se zabývá podrobně

na pozadí kulturního kontextu regionálními nerovnostmi mezi pohlavími a jejich dopadem na dětskou úmrtnost. Druhý – **Deficit dívek v jižní Koreji: vývoj, úroveň a regionální rozdíly** je výzkumnou zprávou z univerzity v Soulu. *D. S. Kim* se po historickém úvodu do problému věnuje vztahu společnosti vůči pohlaví dětí a regionálním rozdílům z hlediska indexu maskulinity. Závěrečnou část sešitu tvoří kritické bibliografie na téma identita a etnicita.

ldp

Population, 2005, roč. 60, č. 1 – 2 (leden – duben); č. 3 (květen–červen); č. 4 (červenec–srpen). Paříž: Národní institut demografických studií (INED).

První příspěvek *V. de Lucy* **Francie znovu objevuje ideu rodiny** upřesňuje podtitul: **Propaganda podporující porodnost a rodinu ve škole a v kasárnách (1920–1939)**, s.13–38. Autor podrobně popisuje jaké prostředky a postupy byly používány pro šíření a posílení významu a úlohy rodiny v té době.

V článku **Nabídka potenciálních manželství ve Velké Británii a Spojených státech** s podtitulem **Ocenění a difference mezi pohlavími** (s. 39–70) si anglické autorky *M. Ní Bhrolcháin a W. Sigle-Rusthon* kladou otázku, zda existují rozdíly mezi nabídkou možných manželství u mužů a žen lišících se věkem a zemí; jde o hledání odpovědi na fungování „manželského trhu“. *A. Desesquelles* (**Handicap vězeňského prostředí ve Francii**, (s. 71–98) seznamuje s výsledky ankety uskutečněné ve třiceti vězeňských zařízeních se zhruba 1300 osobami. Text končí typologií vězeňské populace (handicaps, incapacities, dependance). Následuje stať *A. Pailhého* **Podmínky práce. Jaká je ochrana námezdně pracujících podle věku** (s. 99–125). Poslední článkem je **Úmrtnost ve Francii a ve starém Německu (NSR) v letech 1950–1995. Analogie a divergence** (s. 127–154) z pera *B. Haudidiera*. Autor úmrtnost obou sousedních zemí podrobně analyzuje a srovnává. Zabývá se mj. dětskou úmrtností, vývojem diferencí u jednotlivých diagnóz, vč. členění podle pohlaví, věnuje pozornost sebevraždám, kardio-vaskulárním nemocem dominujícím ve Francii a nechybí ani srovnání ve výskytu rakoviny.

Informaci z výzkumu představuje článek *I. Schockaerta* **Práce žen a plodnost v Latinské Americe** (s. 157–177). Bibliografická část zahrnuje anotace publikací z oblasti mobility a urbanizace.

Třetí číslo, květen–červen, zahajuje příspěvek *A. Desgrées du Lou* **Dvojí tvář AIDS v subsaharské Africe. Informace partnerů, sexualita a plození** (s. 221–242). Autorka seznamuje s výsledky

svého výzkumu skutečného mezi ženami na klinice v Abidjanu v Mauretánii. Pro představu o jaký problém se jedná, jen uvedme, že z 38 miliónů osob infikovaných virem HIV ve světě žije 25 miliónů lidí v tomto regionu a z nich 13 miliónů jsou ženy. Zajímavým příspěvkem (**Ekonomická krize a úmrtnost. Případ Antananarivo 1976–2000**, s. 243–276) je text bývalé studentky univerzity na Madagaskaru *D. Waltisperger* a pracovníka INEDu *F. Meslého*. Autoři na příkladě hlavního města ostrovního státu – Madagaskaru ukazují na souvislosti mezi ekonomickým vývojem a úmrtností. Autorky *I. Ville* a *F. Guérin-Pace* v příspěvku **Dotazování po identitě: zpracování ankety ve Francii** (s. 277–305) popisují etapy provedení výzkumu o konstrukci identity.

V dalším článku se *A. Dittgen* věnuje **Bydlení a struktuře domácností ve vývoji lokální populace** (s. 307–347) na příkladu Paříže za posledních padesát let. Příspěvek je doplněn četnými grafy a tabulkami. V jednotlivých kapitolách se autor zabývá Obyvatelstvem, byty a způsoby bydlení, Obyvatelstvem a velikostí rodin, Strukturou podle věku, pohlaví, migrace a bydlení, Rodinou podle druhu bydlení a stáří bytu. Text končí pohledem na vývoj obyvatelstva a bytů v jednotlivých okresech.

Do oddílu Informace z výzkumu byl zařazen materiál **Dopad zákona 1948 na vývoj rezidenčního bydlení v okolí Paříže – Ile de France** (s. 352–366) autorem *M. Loiseau* a *C. Bonvalet*. Bibliografie je tentokrát věnována problémům úmrtnosti a zdraví – příčinám vývoje, faktorům nerovnosti.

I 4. číslo (červenec–srpen) zachovává tradici časopisu informovat o demografickém vývoji v rozvojových zemích. Tentokrát je vstupní článek věnován Rwandě, resp. podrobnému popisu demografických souvislostí masakru v roce 1994. Autorka *M. Verpoorten* z katolické univerzity v Lovani jej nazvala **Cena lidského života: za rwandské genocidy: případ provincie Gikongoro** (s. 401–439).

Další dva příspěvky se v oddíle Demografická konjunktura ve Francii zabývají demografickými problémy metropolitní Francie. V prvním – **Nový demografický vývoj ve Francii** *F. Prioux* (s. 443–487) po seznámení s výsledky sčítání v roce 2004 rozebírá imigraci, plodnost, potratovost, sňatky a rušení svazků a úmrtnost. Mimo grafy a tabulky v textu je článek doplněn čtrnácti podrobnými přehledovými tabulkami. Český čtenář zabývající se rodinnou politikou jistě ocení článek **Dvě nebo tři děti? Vliv rodinné politiky a vybraných socio-demografických faktorů** (s. 489–522). Autoři *F. Prioux* a *D. Breton* se v něm zaměřují na výkon-

nost rodinné politiky, která letech 1978–1982 byla zaměřena na podporu rodin se třemi dětmi a srovnávají ji s úrovní plodnosti ve Francii a západní Evropě. Zajímavá je pasáž, kde podrobně rozebírají, kdo jsou ti muži a ženy, kteří měli třetí dítě. V metodologické části je zařazen příspěvek *P. Perettiho-Watel* **Jak zjišťovat data u populace „seropozitivní“ ve Francii?** (s. 525–549). Informace z výzkumu prezentuje materiál **Zranitelnost a život s VIH v Thajsku. Zpráva o biografickém přístupu** od kolektivu autorů z francouzského a thajského demografického institutu vedených *Sophii Le Coeur* (s. 551–568). Bibliografický blok je zaměřen na téma – Rozdíly v přístupu k osobám bez domova (včetně např. recenzované knihy – *Ztroskotanci*. S klochardy v Paříži).

ldp

Standard Country Report: Fertility and Family Surveys in Countries of the ECE Region – Sweden. New York, Geneva: United Nations, 1997, 99 s.

Publikace je věnována populaci Švédska – v několika kapitolách autoři popisují ekonomické, sociální, kulturní a populační trendy této země. Další část je věnována výsledkům průzkumu plodnosti a rodiny a výhledu do budoucnosti. Nejpodrobněji jsou rozebírány výsledky výzkumu plodnosti a rodiny z národního šetření: složení domácností, rodičovský domov, tvorba a zánik partnerství, děti, očekávaná plodnost a vzdělanost a zaměstnanost žen. Kniha je doplněna přílohou obsahující množství tabulek a grafů.

wie

RALLU, J.-L. – BEDFORD, R. D. – SODTER, F. – BAUDCHON, G. Population, migration et developpement dans le Pacifique Sud. Paris: UNESCO, 1997, 390 s.

Ostrovní regiony se často potýkají s intenzivní vnější migrací. Navíc ostrovy vzhledem k omezenému počtu vnějších vlivů umožňují přesnější analýzu faktorů demografického a ekonomického vývoje, než je tomu u kontinentálních zemí. Rozsah a složení proudů migrace, situace migrantů v hostitelských zemích, návraty, migrace v kruhu apod. mají hluboké důsledky pro země původu a ty pak zpětně ovlivňují migraci. Studie dokládá, že trvalý vývoj hostitelského státu nemůže být založený jen na migraci málo kvalifikovaných osob a málo početné elitě.

TAM